

ЧД / Базар / 1975.21
Г
С
81.632.93.923
Г- 937
С 21847

ГУЗЕЛАНЫ Ж. М.

**ЖЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ
ТИНТИУНЮ ТАРЫХЫ
ЭМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

ГУЗЕЛАНЫ Ж. М.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ
ТИНТИУНЮ ТАРЫХЫ
ЭМ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

КЪМКЪУ-ну СТУДЕНТЛЕРИНЕ
ОКЪУУ ПОСОВИЕ

Къабарты-Малкъар Республиканы Би-им берген
эм илму министерствосу къабыл этгенди

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬБРУС»

2002

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Ногмова, 42

7481847

10(ББК) 005.3
Г 927

Гузеев Ж. М.

Г История изучения карачаево-балкарского языка и его проблемы: Учебное пособие для студентов КБГУ. – Нальчик: Эльбрус, 2002. – 140 с.

ISBN 5-7680-1710-0

В книге анализируются публиковавшиеся с XIX века по сегодняшний день труды по диалектологии, алфавиту и орфографии, фонетике, лексикологии и грамматике карачаево-балкарского языка, выявляются сферы и проблемы, требующие внимания нынешних исследователей языка.

Работа имеет научное и практическое значение.

Г 4602000000-013 2002
М 125(03)-2002

АЛ СЁЗЮ

Къарачай-малкъар тил кеч тинтилип башлагъан тил-леденди. Аны юсюнден биринчи къысха билдириуле XIX ёмюрню ал жылларында бу тилни немисли жолоучу И. Клапрот жарашдыргъан глоссарийинде (къарачай-малкъар текстледе эски эм диалект сёзлеге берилген анғылатыуларында) бардыла (Клапрот, 1814).

Къарачай-малкъар тилни юсюнден биринчи илму ишле, къысха очеркле, грамматикала, сёзлюкле (орус-малкъар, орус-къарачай), къарачай-малкъар тилни лексикасын къумукъ, дюгер тиллени лексикалары бла тенг-лешдирип жазылгъан статьяла В. Прёлени, Н. А. Карауловну, Ю. Неметни, Алий улу Умарны (Джашыуну жашы), Байрамкъул улу Умарны, В. И. Абаевни, В. П. Антонов-Саратовскийни, Акъбай улу Исмайылны, Р. Шаумяны, Лайпан улу Хамитни, А. К. Боровковну эм башхаланы атлары бла байламлыдыла.

Бу тил бла байламлы тынгылы илму ишле жалаңда озгъан ёмюрню 60-чы жылларындан бери жазылгъандыла. Къыркъынчы жыллагъа дери жазылгъан ишлени авторларыны асламысы тыш къыраллы эм орус, дюгерли, эрменли лингвистле болгъан эселе, андан артха жазылгъан ишлени авторлары уа къарачайлы эм малкъарлы лингвистледиле. Ала къарачай-малкъар тилни диалектологиясындан, алфавити бла орфографиясындан, фонетикасындан, лексикологиясындан эм грамматикасындан кёп тюрлю илму иш жазгъандыла. Тилни фонетикасы, синтаксиси орус тил бла, лексикасыны, грамматикасыны бир-бир вопрослары уа немис тил бла тенг-лешдирилип да тинтилгендиле.

Бюгюнлюкде ол ишлени жалаңда анда-санда бирини юсюнден къысха рецензияла бардыла. Аланы барысын да тынгылы тинтип, хар бирине тийишлисича багъа бичиу, къарачай-малкъар тилни тинтилиую не даражада болгъанын тохташдырыу заманны излемиди. Бу китап ол ишге жораланнганды.

Къарачай-малкъар лингвистикагъа битеулю багъа бичген китапны тил илму бла не байламлыгъы боллукъду? Анда алыкъа тинтилмеген, жарты-къурту тинтилген проблемала ачыкъланадыла, бусагъатха дери жазылгъан ишлени кемчиликлери тохташдырыладыла. Алай бла,

тилибизни мындан артха тинтирикле не затлагъа эс бурургъа кереклери ачыкъ этиледи.

Бу китапны, илмудан сора да, практика жаны бла да маъанасы боллукъ сунабыз. Къарачай-малкъар тилни тарыхы, аны тинтиуню тарыхы бла методологиясы Къабарты-Малкъар къырал университетни малкъар-орус бёлюмюнде энчи предметлеча окъуладыла. Ол предметледен не дерслик, не окъуу пособие жокъду. Бизни акъылыбызгъа кёре, китап студентлеге окъуу пособиялыкъ эталлыкъды.

Китапда къуру литература тилни угъай, аны диалектлерини, алфавити бла орфографиясыны тинтилиу тарыхына да къаралады. Ол быллай бёлюмледен къуралгъанды: диалектология, алфавит бла орфография, фонетика, лексикология, грамматика.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯНЫ ТИНТИЛИУЮ

§ 1. Къарачай-малкъар диалектология 1909–1940 жыллада

Къарачай-малкъар тилнича, аны диалектлерин да бек алгъа тинтип башлагъан венгрли алим Вильгельм Прёле болгъанды. Ол, 1909 жыл Къарачайгъа, 1914 жыл а Черек ауузуна келип, «Къарачай этюдла» эм «Малкъар этюдла» деген башлары бла «Восточные обозрения» деген журналда эки статья басмалагъанды. Статьяланы биринчиси 1909 жылда, экинчиси уа 1914–1915 жыллада басмалангандыла. Алада В. Прёле, къарачай-малкъар тилни фонетикасындан бла морфологиясындан сора да, аны диалектлерини юсюнден да талай зат жазгъанды, ол санда диалект энчиликлени кӛргюзтӛп, халкъдан жазып алгъан фольклор текстле да бергенди.

В. Прёле къарачай-малкъар тилде эки диалект баргъа санагъанды: къарачай эм малкъар (черек). Диалектлени атларын ол къарачай-малкъар тилде сӛлешген адамланы жашагъан жерлерине кӛре атагъанды. Эшта, холам-бызынгы, басхан-чегем ауузлада болса, ол диалектлени санларына бла атларына башхаракъ кӛзден къарарыкъ болур эди.

Къарачайда бла Черек ауузунда жашагъан таулуланы тиллерин тенгleshдирип, В. Прёле алада быллай диалект энчиликле эслегенди:

ё–е: *кӛзбау, кӛзюу* (къарач.) – *кезбау, кезиу* (малкъ.);

ч–ц: *чюй* (къарач.) – *цюй* (малкъ.);

дж–з: *джол* (къарач.) – *зол* (малкъ.).

Болсада В. Прӛлени къарачай-малкъар диалектлени юсюнден терс, жангылыч оюмлары кӛпдюле.

1. Къарачай диалектни ачыкъ тауушларыны юсюнден ол былай айтханды: «Къарачайлылада ачыкъ тауушла барысы да къысха айтыладыла, бегирекда биринчи бӛльюмде, ол ачыкъ болса, созулуракъ (полудолго) эшитиледиле: *эки, ёгюз, алыргъа* дегенча сӛзле *еки, уёгюз, уалыргъа* деп (Прӛле, 1909, 216).

В. Прӛлени оюмуна кӛре, **ы** бла и тауушладан бирси

ачыкъла малкъарлылада къысха айтыладыла (Прёле, 1914–1915, 167–169).

У, ю ачыкъла, деп чертеди В. Прёле, малкъарлылада юч тюрлю жюрютюледиле: къысха (тузубуз, кюзгю), созулуп (бу – буу, су – суу, тугъан – туугъан, кёзю – кёзюю) айтыладыла эм, тюшюп, эшитилмей къалыргъа да боладыла (булут – булт, буйюрек – буйрек) (169-чу б.).

Басымсыз ачыкъла басымлыладан эсе къысха айтылгъанларын, *буйюрек, жуйюрюк* дегенча сёзледе экинчи ю тауушну тюшюп къалгъанын В. Прёле тюз эслегенди. Алай аны экинчи фатыуасы уа, ачыкъны созулгъаныны юсюнден, терсди. *Буу, суу, кзуу, оруу* дегенча сёзледе экинчи у ачыкъ таууш туйюлдю, къысыкъ тауушду (къысха у). Эшта, В. Прёлени ачыкъ у-ну да, къысыкъ у-ну да бир харф бла (у) белгиленнгени жангылтхан болур. Аны оюмуна, андан сора да, тюрк тиллени бир-бирлеринде созулгъан ачыкъланы жюрютюлюулери себеп болгъаннга ушайды; тенглешдирип кёрюгюз:

къарачай-малкъар тилде

жуу
буу
ючеу
тау
тауукъ
кюй

къыргъыз тилде

жуу
буу
ючөө
тоо
тоокъ
кюю

2. В. Прёле къарачайлыла **ч, к, къ, т, п** къысыкъланы ачыкъланы араларында, бегирекда сёзню аллында, солугъан ауаз бла айтханнга санайды: **ч, к, къ, т, п** (*чеплеу, кел, къал*). Ол къысыкъла экиленип эшитилселе уа, дейди ол, солугъан ауаз кетип къалады: **зытчюу – зыччыу, ийнекге – ийнекке, жолукъгъанды – жолукъкъанды, чегетде – чегетте, баппу** (Прёле, 1909, 218). Малкъарлылада уа, В. Прёлени оюмуна кёре, бу шарт арталлыда эсленмейди (Прёле, 1914–1915, 171).

Алимни бу оюму, къарачайлыланы юсюнден айтханда, чыртда келишмейди. Сёзню къалайында да бу къысыкъла (**ч, к, къ, т, п**) угъай, тилде жюрюген къысыкъланы бири да солугъан ауаз бла (тохталып) айтылмайдыла. Малкъарлыла уа В. Прёле айтхан къысыкъладан жангыз бирин (**к**) жаланда ё, ю ачыкъланы къатларында бир кесек солугъан ауаз бла (къыпчакъ тилледеча) жюрютюдиле (аны юсюнден артда айтыллыкъды).

3. В. Прёле къарачайлылада бла малкъарлылада ачыкъ тауушланы да бирча жюриюегеннге, алада аланы санлары бирге келишмегеннге санайды. Сёз ючюн, ол айтханнга кёре, малкъарлылада тогъузунчу ачыкъ да барды: э (175-чи б.). Бу ачыкъ (а бла э тауушну шартларын бирге къошхан ачыкъ таууш) азербайджан, къазах дагъыда бир талай тюрк тилледе жюриютюледиде, къарачай-малкъар тилде уа жюриютюлмейди. Эшта, В. Прёлени ання (анн'а), аття (атт'а), гелля (гелл'а) дегенча сёзледе я харфны таууш магъанасы жангылтхан болур. Бу харф кесини аллындагъы кысыкъны жумушакълыгын билдирген а тауушну кёргюзтеди. Болсада бу ачыкъны бла башда айтылгъан э ачыкъны артикуляция энчиликлери бирге келишмейдиле.

4. Малкъарлыланы тиллеринде алты дифтонг барды (ау, ею, ыу, ию, оу, ёу) деген оюмну да эм алгъа В. Прёле айтханды. Кеси да башда сагъынылгъан ишинде аны быллай юлгюледе кёргюзтеди: тау, алтау, киею, бешеу, кзычырыу, тигию, оноу, бузоу, тёртею (175-чи б.).

Бу оюм да тюз тюйюлдю. Не ючюн дегенде дифтонг деп бир бёлюмню кзурагъан эки бирча болмагъан ачыкъгъа айтадыла. В. Прёлени юлгюлеринде уа бирикген ау, ыу, оу тауушланы биринчилери (а, ы, о) ачыкъладыла, экинчилери уа (у) кзысыкъды. Киею, тигию, тёртею деб'а ол терс жазгъанды: у тауушну орунуна ю тауушну.

Болсада В. Прёлени къарачай-малкъар тилни эм аны диалектлерин тинтиуде кыйыны уллуду. Диалектлени энчиликлерини асламысын эслемеген эсе да, жазгъанларында жангылычлары бар эселе да, бу вопросну юсюнден биринчи ишлени ол жазгъанды, къарачай-малкъар тилни барлыгын, ол да тюрк тилледен бири болгъанын дунягъа, бегирекда тюркологиягъа, биринчи ол билдиргенди.

Басханда бла Чегемде (ол ауузлада) жашагъан малкъарлыланы тиллерин эм алада тюбеген диалект энчиликлени орус алимлени ичлеринде биринчи Н. А. Караулов тинтгенди. Ол малкъар тилни юсюнден эки статья жазгъанды: «Болкары на Кавказе», «Краткий очерк грамматики горского языка «болкар». Аладан биринчиси 1908, экинчиси уа 1912 жыллада «Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа» (СМОМПК) деген китапда басмалангандыла.

Ч/ж бла сёлешуучю малкъарлыланы (басханчыланы бла чегемлилени) тиллеринде Н. А. Караулов хазна диа-

лект энчилик эслеялмагъанды. Ол асламысында бу жаны бла В. Прёле тапхан, эслеген, жангылыч затланы да эслеялмай, къайтарып жазгъанды. Сёз ючюн, ол, В. Прёле-ни оюмун къайтарып, малкъарлыланы тиллеринде э ачыкъ (а бла э ачыкъланы ышанларын бирча жүрютген) барды деп жазады. Аны оюмуна кёре, малкъар тилде, В. Прёле айтханча, алты угъай, тогъуз дифтонг барды: ай, эй, ау, ой, ей, уй, юй, ый, ий (Караулов, 1912, 5). (Ачыкъ бла къысыкъ, бёлюм къурагъанлыкъларына, дифтонг къураялмагъанлары эм ол алай нек болгъаны башда айтылгъанды).

Алай бла, В. Прёле да, Н. А. Караулов да, дифтонг-ланы юсюнден жазгъанда, аланы жангылтхан асламы-сында ачыкъны, къысыкъны да белгилеген у харф бол-гъанды, у тауушну эки къуллугъу да (ачыкълыгъы, къы-сыкълыгъы да) эринлени кючлери бла къуралады: у – эрин-эринли къысыкъ, у – эринли ачыкъ.

Малкъар тилде Н. А. Караулов В. Прёледен да озду-руп эслеген диалект «энчиликле» уа быладыла:

1. Басханда бла Чегемде, орус тилдеча, арт тилли фрикатив таууш (**h**) барды (ол бог, господь деген сёзде-ги г-ча, эсе да, h-ча) эшитиледи) (3-чю б.). Ол оюм, айхай, терсди. Не малкъарлыланы, не къарачайлыланы тилле-ринде аллай фрикатив **h** (hосподь, boh) жокъду.

2. Малкъар тилде эки л фонема бардыла: къаты л (*ташла, ашлыкъ*) эм лъ (*жилян, биямукъ*) (Анда). Бу оюм да тюз туюлдю. Кертиди, л таууш къаты да, жу-мушакъ да жүрютюледи, бирси къысыкълача болмай, базыкъ ачыкъланы къатларында окъуна: *жил ан, бил'а-мукъ, жил'а*. Болсада л-лъ фонемала туюлдюле, та-уушлай къаладыла: сёзню магъанасын тюрлендиралмай-дыла. Тенглешдирип кёрюгюз: *жилян, жыла* (Къарачай-да) – *жил'ан, жил'а* (Малкъарда). Сёзню магъанасын тюрлендирип ючюн, ол тауушла, (л бла лъ), сёз ючюн, быллай юлгюледе жүрютюлюрге керек эдиле: *тол – толь, был – быль, пыл – пыль, солю – солю* д. а. к. Къуру л къысыкъны угъай, тюрк тилдеде бирси къысыкъланы жумушакълыкълары да сёзню магъанасын тюрлендирал-майдыла, аны себепли ала, жумушакъ къысыкъла, фо-немала болмайдыла: тенглешдирип кёрюгюз: *атта – аття (атт'а), камар – кямар (к'амар), гахеник – гя-хеник (г'ахеник), Камал – Кямал (К'амал), гамник – гямник (г'амник), гирах – гирях (гир'ах)*.

В. Прёле къарачайлыланы бла ц/з бла сёлешиучю

малкъарлыланы тиллерин энчи диалектлеге санагъан эсе, Н. А. Караулов малкъарлыланы (таулуланы) тиллеринде окъуна эки диалект барды дейди: малкъар-холам диалект эм чегем-орусбий диалект (3-чю б.). Н. А. Караулов дагъыда быллай шартны белгилейди: Малкъарны кыбыла жанында жашагъанлары дюгерлиле бла къаты байламлыдыла, аланы къоншуларыдыла. Эшта, малкъарлыланы ол къаууму бла холамлыла, бызынгылыла ц/з бла сёлеширге (ч/ж-ны орунуна) аладан, дюгерлиледен, юйреннген болурла. Болсада малкъар-холам диалектни (Н. А. Карауловну оюмуна кёре) ц/з-ны жюрютгенини юсюнден бу иште башха жукъ да айтылмайды.

Алимле бичген багъагъа кёре, малкъар тилни, аны диалектлерини юсюнден да Н. А. Караулов тутхучлу зат жазалмагъанды, В. Прёлени оюмун къайтарып айтханды.

Алай бла, XX ёмюрню 30-чу жылларына дери къарачай-малкъар диалектология энчи тинтилмегенди, анга жораланып китап угъай, жангыз бир статья да жазылмагъанды. Башда айтылгъаныча, В. Прёле бла Н. А. Караулов къарачайлыланы бла малкъарлыланы сёлешулеринде кеслери эслеген диалект энчиликлени юсюнден айырып, энчи угъай, аланы литература тиллери бла байламлы жазгъандыла. Аны себепли ол ишледе къарачай-малкъар диалектлени юсюнден толу хапар жокъду деп, ол авторлагъа тырман этерге жарарыкъ туюлдо.

Къарачай-малкъар тилни биринчи илму грамматикасыны автору Алийланы Джашыуну жашы Умар, В. Прёлеча, Н. А. Карауловча болмай, эки миллетни тилин да бирге санагъанды: «Карачаево-балкарская грамматика» (Кисловодск, 1930). Къарачай-малкъар тилни диалектлерини юсюнден, аны китабы алагъа жораланмагъаны себепли, ол бек кысха айтханды: Малкъарда хар ауузну кесини говору барды. Къарачайда да Эски Къарачайны бла Жангы Къарачайны говорлары бирге келишмейдиле (Алиев, 1930, 11).

Алий улу Умар кесини грамматикасында В. Прёлени бла Н. А. Карауловну къарачай-малкъар диалектлени юсюнден этген бир-бир жангылычларын ачыкълайды: *туугъан*, *жыйылгъан* дегенча сёздеде уу, ый созулгъан ачыкъла угъай, ачыкъ бла кысыкъ болгъанларын (у+у, ы+й); *жилян*, *биямукъ* дегенча сёздеде л тауушну сёзню тюрлендирир (фонема) магъанасы болмагъанын.

А. К. Боровков къарачай-малкъар тилге жораланган ишлеринде ол тилни диалектлерини юсюнден да ке-

сини оюмун айтханды. Анга көре, къарачайлыланы тиллеринде наречияла (говорла) жокъдула. Башхача айтханда, къарачай тилде литература мардагъа келишмеген, аны бузгъан шарт жокъду. Кесини бу оюмуна таянып, ол диалектлени жалаңда малкъарлыланы тиллеринде излейди эм малкъар тилде эки диалект белгилейди: **ц** бла сёлешген (Огъары Малкъарда, Тёбен Холамда эм Бызынгыда) эм **ч** бла сёлешген (Чегем бла Басханда) (Боровков, 1932, 1935).

Кесини малкъар лексикагъа жораланган ишинде Р. Шаумян малкъар тилде эки говор болгъаныны юсюнден айтады: сызгъырыучу – **ц/з** говор (Малкъарда) эм шууулдаучу **ч/ж** говор (Басханда бла Чегемде) (Шаумян, 1935).

«Малкъар тилни грамматикасыны» (1940) автору В. И. Филоненко малкъарлыланы тиллеринде **ц** эм **ч** диалектлени белгилейди, аланы фонетика жаны бла бир бирден бир талай баш энчиликлерин ачыкълайды. Алай ол да, В. Прёле бла Н. А. Карауловча, бу тилде ачыкъла бла **й, у** кысыкъъланы бирге айтылыуларын дифтонгла сунады (Караулов, 1940, 7), **а, е, о, ё** ачыкъъланы **уа**, аланы ызларындан келген бёлюм **ы, и, у, ю** ачыкъладан бири бла башланса, хар заманда да созулуп айтылгъаннга санайды. Сёз ючюн, быллай сёздеде: *атым, къарын, эрин, ёгюз, кзобуз* (12–13-чю б.).

1939 жылны жайында Къабарты-Малкъар илму-излем институт республиканы малкъар эллерине экспедиция кзурап жибереди. Анга профессор В. И. Филоненко таматалыкъ этгенди. Экспедициягъа профессор В. П. Сухотин, доцент Я. И. Фролов, ЛГУ-ну аспиранты Аппайланы Макарни жашы Аскер, жазыучула Ю. Лебединский бла В. Козин къатышхандыла.

Ол экспедицияны материалларына таянып, эки иш жазылады: Аппай улу Аскерни «Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку» деген иши эм В. И. Филоненко, В. П. Сухотин, Аппайланы А. М. хазырлап, «Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» деген иш. Тюрлю-тюрлю чырмаулары хатасындан (уруш башланып, малкъар халкъ узакъ жерлеге кёчюрюлюп), ала басмаланмай къаладыла.

Ол илму ишле дуния жарыгъын 20–23 жылдан сора кёргендиле, малкъарлыла туугъан жерлерине къайтхандан сора.

Аппай улу Аскерни иши 1960 жылда басмаланган-

ды. Китапда бек кѐп кемчилик барды. Алай автор аны, 1939 жылда жазгъаныча, бир затын да тюрлендирмей басмалатханды.

Китапны бек уллу шарайыбы – анда къарачай-малкъар тилни угъай, «малкъар» тилни диалект энчиликлерине къаралады. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллери бир тил болгъанын 1930 жылда окъуна Алий улу Умар (Джашыуну жашы), тилни шартларына таянып, ачыкъ этгенин Аппай улу кесини диалектологиядан кандидат диссертациясында окъуна сан этмегенди.

Диалектлени юсюнден китапны аллында айтылгъанына кѐре, малкъар тилде эки диалект барды: Черек эм Холам ауузланы диалекти, Басхан эм Чегем ауузланы диалекти (Аппаев, 1960, 15).

Болсада, диалектлени энчиликлерини юсюнден айта башлагъанда, автор Малкъарны хар ауузунда бирер энчи диалект табады.

Китапда къайсы диалектде ненча ачыкъ эм кыысыкъ тауушла болгъанларыны, тауушланы тюрлениулерини, аланы литература тилни мардаларына келишмеген шартларыны юсюнден бек аз айтылады. Хар айтылгъан зат да, кѐргюзтюлген энчилик да школчуну сочинениясыча жазылып къалады, ансы илму мурдоргъа, белгили алимлени оюмларына таянылмайды.

Келтирилген шартланы асламысы В. Прѐле, Н. А. Караулов, В. И. Филоненко эм башха алимлени жазгъанларындан алыннганды, ансы хазна жангы зат жокъду.

Аппай улуну китабында тюбеген баш кемчиликле быладыла:

1. Литература тилни **ч**, **ж** тауушлары «черек диалектде» хар заманда да **ц**, **з** тауушла бла алышынадыла. Бу диалектде **ч**, **ж** бла жюрютюлген сѐз жокъду. Ол ѳтюрюкдю. Алай сѐзле бардыла: *патчах, чаука, чуукал, чаха, чыккыр, чибижий; жети, жылан, жамауат, жубуран, жаханым, жохар, жыгъыр, Жабида, Жикирия* д. а. к.

Ол угъай, малкъарлыла (Черек ауузунда жашагъанла) орус сѐздеде окъуна **ж** тауушну **з** таууш бла алышындырадыла деп айтылады бу китапда, сѐз кююн: *журнал, позалуиста* (15-чи б.). **К**, **къ** тауушла кыысыкъланы алларында бла сѐзню ахырында **х** тауушха ѳтедиле: *зорлух, шкох, цыфцых, кѳх, зюрех* (19–20-чы б.). Бу оюмла да терсдиле. Сѐзню ахырында **к**, **къ** тауушла малкъарлылада бир заманда да ѳтмейдиле **х** тауушха. *Нек, зокъ, кѳк* д. а. к. ахырларында **к** неда **къ** тауушлары болгъан

сёзлени ц/з бла сёлешичю малкъарлыла тюз литерату-
ра тилдеча журютедиле. Бу тауушла х-гъа жаланда ту-
накы къысыкъланы алларында ётедиле; тенглешидирип
кёрюгюз: *жокъду (жокъту) – зохту, кёксюл – кохсюл,*
нёхчюк – нёхцюк, нек тураса? – нех тураса?, акъ тана –
ах тана, кёк шай – кёх шай, кёк чибижи – кох чибижий
д. а. к... К, къ тауушла х тауушха жаланда к, къ туна-
кыланы алларында ётмейдиле: *кёкге (кёкке) – кокко,*
акъгъан (акъкъан) – акъкъан, кёк къумач – кок къумац,
акъ къанатлы – акъ къанатлы, ууакъ капекле – ууакъ
капекле д. а. к.

2. Литература тилдеги п таууш бу диалектде ф тауушха ётеди. Автор *тафка, кёфюр, арфа* деген сёзле бла бирге *алыф, болуф, келиф, цаф, уруф* (Анда) деген юлгю-
лени да келтиреди. Болсада сёзню ахырында бла зынгыр-
дауукъланы алларында п/ф жокъду ц/з-чы малкъар-
лылада: *сууап, коп, коб заша, тап мал, копню* д. а. к.

3. Китапны ахырында берилген диалект текстле да диалектлени энчиликлерине келишмейдиле: Малкъарда жазылгъан текстледе Чегемде, Басханда жашагъанланы тиллериндеги энчиликле, Чегемде, Басханда жазылгъан текстледе уа Малкъарда жашагъанланы тиллериндеги энчиликле къатыш берилгендиле.

Къысхасын айтханда, бу иш бусагъатдагъы студент-
лени диплом ишлерини даражасын да тутмайды, не ючюн дегенде илму жаны бла бек къарыусузду. Мында къара-
чай-малкъар диалектледе болгъан энчиликлени жаланда бир къауумчугъу, кимге да, окъууу болгъаннга, болма-
гъаннга да, белгилелери кёргюзтюлюп къалгъандыла.

В. И. Филоненко, В. П. Сухотин, Аппайланы Аскер башда сагъынылгъан экспедицияда жыйгъан материал-
гъа кёре жарашдыргъан китапда да Аппай улуну кесини китабында болгъан жангылычла къайтарыладыла. Бол-
сада мында диалектлени юсюнден бир кесек жангы зат-
ла да бардыла. Сёз ючюн:

1. Малкъар тилде юч говор кёргюзтюледиле: басхан-
чегем (ч) говор, огъары малкъар (ц) говор, холам-бызы-
нгы (къатыш) говор.

2. Басхан-чегем говорда ф тауушну жаланда башха тилледен алыннган сёздеде тюбегени. Ол кезиуде (XX ёмюрню 60-чы жылларына дери), кертиси бла да, алай эди: басханчыла, чегемлиле *патеген, питир, сыпат, па-
тар, пакъырачы* деп, быллай сёзлени ф тауушларын п тауушха алышындырып айтычу эдиле.

3. Холам-бызынгы (къатыш) говорда, ц говордача, хар ким да жюрютмегенликге, ж, ч, тауушланы орунларына бир-бирде з, ц тауушланы жюрютюлгенлерин, ж/з – ч/ц къатышып жюрюгенлерин кёрюрге боллукъду: *чоюн – чоюн, бешинци – бешинчи, заш – жаш* д. б.

4. Холам-бызынгы говорда п/ф, к, къ/х тауушла да къатышып жюрюйдюле; сёз ючюн: *керекди (керекти)/ керехти, тюшгенди (тюшкенди) /тюшхенди, жокъду (жокъту) /жохту, ауруп келгенди/ ауруф келгенди* д. б.

5. Холам-бызынгы говорда к' таууш къатыракъ (к тауушча) эшитиледи: *кёрюп – коруп, кюннге – куннге* д. а. к. Бу шарт толу ангылатылмагъанды. Жумушакъ к-ны (к') орунуна къаты к таууш бу говорда сёзю хар жеринде да угъай, жаланда ё, ю тауушланы къатларында жюрютюледди: *ёкюр – окур, кёз – коз, кюл – кул* д. а. к.

6. Ц говорда ыразычы турушну 1-чи бет формасы -м жалгъау бла угъай, -н жалгъау бла жюрютюледди: *барайым – барайын, келейим – келейин* д. а. к.

7. Ц говорда бла холам-бызынгы говорда 1-чи бетни жангызлыкъ саны -м жалгъау, иеликчи эм тамамлаучу болушлада келсе, созулуп айтылады: *атамы – атаммы, кесими – кесимми* д. а. к.

8. Ц говорда бла холам-бызынгы говорда *хау* деген сёзю орунуна *хоу, хеу* деген сёзле жюрютюледиле.

Бу шартла малкъарлыланы (таулуланы) тиллеринде диалект энчиликлерин толу кёргозталмайдыла. Сёз ючюн, морфология, лексика энчиликле ахырда ачыкъланмагъанны орунундадыла. Фонетика энчиликлени да асламысы, материал тынгылы жыйылмагъаныны хатасындан, эсленмегендиле.

Барындан да тапсызы уа – китапда терс ангылатылгъан, жалгъан шартла кёпдюле. Аланы баш сылтаулары китапны жарашдыргъанла диалект энчиликле бла сёлешиу энчиликлени, бир-бирде уа орфография энчиликле бла орфоэпия энчиликлени да араларын айыра билмегенлери бла байламлыды. Сёз ючюн, китапда сёлешиу тилни быллай шартлары диалект шартлача берилгендиле:

1) *болгъанды – болгъант, келгенди – келгент, олтурады – олтурат;*

2) *кёзу орун – кёзорун, эчки эмчек – эчкемчек* д. б;

3) *кёлекге – кёлекке, кёнакъгъа – кёнакъкъа, атдан – аттан, атынгдан – атынгнан, тонла – толла, эрилле – эрилле, келгенд – келгент* д. а. к.

Китапда терс ангылатылгъан дагъыда кёп зат барды. Ма аладан бир къаууму:

ц говорда: 1) чап – цаф, алып – алыф, болуп – болуф, эсирип – эсириф д. б.;

2) зорлукъ – зорлук, чыпчыкъ – цыфцых, нек – нех д. б.

Бу говорда сёзню ахырындагы п, к, къ тауушла литература тилдеча тюрленедиле. Аланы не заманда ф, х тауушла бла алышыныргъа боллукъларыны юсюнден артда айтыллыкъды (ишни бу башыны экинчи бөлүмюнде).

3) кюнле – кунле, кёрюп – корюф (Материалы..., 1962, 9–20).

Ю таууш у тауушха, ё таууш а о тауушха кёчмейдиле. Ю, ё тауушла бу говорда ю бла у-ну, ё бла о-ну бирге къошханча тауушлача айтыладыла (эшитиледиле). Аланы ызындан келген бөлүмню ё тауушу о-гъа жууугъуракъ, ю тауушу уа у-гъа жууукъ эшитиледиле. Аны себепли быллай сёздеде, «Материалланы» авторлары айтханча, сингармонизмни жоругъу бузулмайды.

Китапны диалектологиягъа аталгъан жеринде аны бла байламлыгы болмагъан затла да бардыла. Сёз ючюн:

1) к тауушну базыкъ ачыкъланы къатларында аз жюрютюлгени: *кырдык, кырты*. Ол диалектлени угъай, къарачай-малкъар литература тилни энчилигиди;

2) холам-бызынгы говорда бир талай архаизмлени жюрютюлюулери. Аллай сёзле бирси говорлада да бардыла. Ол литература тилни лексикология бөлүмюнде тинтилликди;

3) говорланы барысында да орус тилден бла аны юсю бла башха тилледен келген сёзлени жюрютюлюулери: *стол, самовар, лампа, стакан* д. б. Бу вопрос да диалектологияныкъы туюкдю, тилни лексикология бөлүмюнюкюдю.

Къысхасын айтханда, озгъан ёмюрню 1909–1940 жылларында къарачай-малкъар тилни диалектлерини юсюнден тынгылы иш жазылмагъанды. Диалектлени юсюнден асламысында энчи ишле угъай, къарачай-малкъар тилге жораланган статьялада, грамматиканы очерклеринде, лексикагъа жораланган ишледе учхара айтылып къалгъанды.

1939 жылгъа дери диалект материалланы жыйыу жаны бла экспедицияла бардырылмагъандыла, аны себепли говорланы, диалектлени энчиликлерин тохташдырыр мадар болмагъанды. Жангыз экспедиция да ол ишни тындыралмагъанды. Аны ючюн болур, ол экспедицияны материалларына таянып жазылгъан Аппай улу Аскерни «Диалекты балкарского языка...», В. И. Филоненкону,

В. П. Сухотинни эм Аппай улу Аскерни «Материалы и исследования по балкарской диалектологии...» деген китаплада, бир къауум фонетика энчиликле болмаса, диалектлени грамматика, лексика энчиликлерини юсюнден хазна жукъ айтылмайды. Фонетика энчиликле да толу ачыкъланмагъанларындан сора да, алада кёп жангылыч зат барды. Бегирекда ала (жангылычла) диалект энчилик бла сёлешиу тилни энчилигин бир бирден айырмау бла байламлыдыла.

Алимлени асламысы малкъарлыланы бла къарачайлыланы тиллерин башха-башха тиллеге санагъандыла. Ала къарачайлыланы тиллеринде диалект энчилик эслемегендиле. Диалектле да, говорла да жаланда малкъарлыланы (таулуланы) тиллеринде изленгендиле. Бирбирле, «къарачай диалект» деп жазгъанлыкъгъа, анда диалект энчиликлени кёргюзтмегендиле. Малкъар тилде да алимлени бирлери (Н. А. Караулов, А. К. Боровков, В. И. Филоненко, Аппайланы А.) диалектле, башчалары уа (Алийланы У. Д., Р. Шаумян, В. И. Филоненко, В. П. Сухотин) говорла бардыла деген, тюрлю-тюрлю оюмла айтхандыла. Диалектлени, говорланы санлары, атлары да аланы ишлеринде бирге келишмейдиле: малкъар-холам эм чегем-орусбий диалектле; ц диалект эм ч диалект; ц диалект, ч диалект эм къатыш диалект; черек диалект, холам-бызынгы диалект, чегем диалект, сызгъырыучу говор эм шууулдаучу говор; ц говор, ч говор эм къатыш говор.

§ 2. Къарачай-малкъар диалектология 1960–1990 жыллада

Къарачай-малкъар диалектология илмуну излемине тийишлиликде жаланда XX ёмюрню 60-чы жылларындан бери тинтиледи. Ол замандан бери диалектология Къабарты-Малкъар къырал университетни эм Къарачай-Черкес къырал педагогика университетни орус-малкъар эм орус – къарачай бёлюмлеринде энчи предметча окъулады. Диалект материалланы жыйыугъа алгъындан эсе игирек эс бурулады. Университетлени ол бёлюмлерини 2-чи курсун бошагъан студентле, жыл сайын июльда эки ыйыкъгъа элlege барып, материал жыядыла. Аллай материал диалектологиядан практика дерследе хайырланылады.

1962 ж. Бакуда тюрк тиллени диалектологияларына

бла тарыхларына жораланган битеусоюз конференция бардырылганды. Анда къарачай-малкъар тилни диалектологиясыны юсюнден да айтылганды. Экинчи жыл а конференцияны материаллары жыйышдырылып, китап болуп басмалангандыла. (Вопросы..., 1963). Ол китапда Алийланы Баблашны жашы Умарны къарачай-малкъар диалектологияны юсюнден «Диалектное членение языка балкарцев и карачаевцев» деген статьясы да басмаланганды. Анда автор къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллеринде диалект энчиликлени юсюнден айтады, бегирекда аланы фонетика жаны бла тинтеди. Алий улу, бир жаны бла, къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллеринде бир талай диалект энчиликлени бирге келишмегенлерин, экинчи жаны бла уа, малкъарлыланы кеслеринде да алай энчиликле болгъанларын чертеди. Сёз ючюн, аны оюмуна кёре, басханчыла, чегемлиле, холамлыла, бызынгылыла бирча, бирге жууукъ селешедиле, аны себепли аланы тиллерин бир диалектге санаргъа боллукъду. Малкъарлыланы (Огъары Малкъарда, Огъары Жемталада, Ташлы-Талада, Къашхатауда эм Бабугентде жашагъан таулуланы) тиллерин бла къарачайлыланы тиллерин а ол энчи диалектлеге санайды. Адай бла, Алий улу къарачай-малкъар тилде быллай юч диалект барды дейди: малкъар диалект, холам-бызынгы, басхан-чегем диалект эм къарачай диалект.

Бизни оюмубузгъа кёре, Малкъарны бла Къарачайны адамларыны тиллерини арасында иги кесек энчиликле, бирге ушамагъан шартла бардыла. Аны себепли аланы бир диалектге неда говоргъа санаргъа жарарыкъ туююлдо. Аны алайлыгъын Алий улу эсlegenди. Басханчыланы бла чегемлилени тиллерини малкъарлыланы тиллерине ушамагъан да кёп шартлары барды. Бу иште (Алий улуну ишинде) ол да кёргюзтюледди: экилерин бир диалектге угъай, башха-башха диалектлеге санайды. Алай холамлыла бла бызынгылыланы тиллеринде уа басханчыланы бла чегемлилени тиллерине келишмеген талай шарт барды. Аны себепли аланы барысын да бир диалектге жыйыуну тюзге санаргъа къыйынды. Холамлыланы, бызынгылыланы тиллеринде уа ц/з-чы малкъарлыланы тиллерине келишмеген хазна диалект шарт жокъду. Аланы экисини арасында бирге келишмеген шартладан эсе келишген шартла кёпдоле, артыгъыракъда фонетика, морфология жаны бла. Аны эсге алып, аланы экисин бир диалектге санауну тап сунабыз.

Быллай кемчиликлери бар эселе да, Алий улу Умарны статьясында бизни тилибизни диалектлери эм аланы энчиликлери бу вопросха жораланып ары дери жазылган ишледен эсе толу да, тюз да кёргюзтюлгендиле.

Къарачай-малкъар диалектлени юсюнден илму ишледен бек тынгылысын Акъбайланы Хусейинни жашы Шакъман жазгъанды. Ол диалектлени фонетикаларына жораланнганды (Акбаев, 1963). Ишде ачыкъланы бла кысыкъланы энчиликлерине башха-башха бёлюмдеде къаралады. Ачыкълагъа жораланнган бёлюмде аланы классификацияларына, дифтонгланы юсюнден вопросха, ачыкъланы бир бирлерин алышындырып жюрюулерине, сингармонизмни литература тилибизде бла аны диалектлеринде жюрютюлюуюню бирге келишген эм келишмеген энчиликлерине, ачыкъланы иги эшитилмей неда тюшюп къалган кезиулерине, ол не бла байламлы болганына тынгылы къаралады.

Кысыкъланы юсюнден бёлюмде уа аланы къауумлары, зокание бла цоканияны бу тилге къайдан чыкъганлары, бир-бир кысыкъланы сёлешгенде тюшюп къалуулары, аланы ассимиляциялары, диссимиляциялары эм дагъыда бир талай башха вопрос бийик даражада тинтиледиле.

Автор кеси эслеген диалект энчиликлеге шагъатлыкъ этерча текстле да береди. Ала ишни илму даражасын бютюн бийикге кётюредиле.

Бу ары дери диалектология бла байламлы жазылган ишлени барысындан да мажалды, илму жаны бла тутхучлуду. Акъбай улу къарачай-малкъар диалектлени анга дери киши да эселеген кеп фонетика энчиликлерин эслегенди, аланы юсюнден тынгылы оюм этгенди. Сёз ючюн: кенг ачыкъланы тар ачыкълагъа (*огъай – угъай, доктор – дохтур, жаякъ – жыякъ, габдеш – гыбыдыш, чимдерге – чимдирге*), тар ачыкъланы кенг ачыкълагъа (*илген – элген, шыша – шеша, Сылпагъарлары – Салпагъарлары*), базыкъ ачыкъланы назиклеге (*жылан – жилин, бышлакъ – бишлакъ, бычакъ – бичакъ, гаммеш – геммеш*), назик ачыкъланы базыкълагъа (*дуру – дюрю, курт – кюрт*), эринли ачыкъланы эринсизлеге (*кёзлеу – кезлеу, кёзюу – кезиу, сюрюу – сирюу, баяу – бояу*), эринсиз ачыкъланы эринлилеге (*мыдах – мудах, шылпы – шулпу, тиек – тюек, тирмен – тюрмен*) ётюулерин, кысыкъланы алышынып жюрюулерин (*чапыракъ – жапыракъ, душман – тушман, тукъум – дукъум, мутхуз – бутхуз; мажар –*

базар, зыраф – сыраф, тыпыр – тыбыр), къысыкъъланы айтылмай (эшитилмей) къалыулары (алырма – алыма, алырса – алыса, кѣргюзт – кѣргюз, болсун – болсу) (Акбаев, 1963, 30–45, 114–120).

Болсада бу иште да бардыла кемчиликле. Аланы бек эсленирчасы диалект энчиликле бла тилни сѣлешу тюрлюсюню энчиликлерин чертип айырмауду. Сѣз ючюн, протеза (столб – ысталба, станок – ыстанок, спасибо – ыспас, разы – ыразы, лячин – илячин), эпентеза (абдез – абидез, кърал – къырал, трактор – тырактор, крупа – курупа), сѣзню ортасында, къош сѣз къуралгъанда, ачыкъъланы тюшюулер (эчки эмчек – эчкемчек, къара аякъ – къараякъ), гаплогология (келмейдиле – келмейле, кѣржорге – кѣрге), ассимиляция (сенден – сеннен, саламдан – саламнан, сабанла – сабалла, тынмаз – тыммаз), аккомодация (акъ ат – агъ ат, кзулакъ юзюлдю – кзулагъ юзюлдю, терек ауду – терег ауду, керек эсе – керез эсе) (48–56, 112–150 б.). Бу энчиликле къарачайлылада да, малкъарлылада да бирча жюрютюлген, сѣлешу тилде эсленген энчиликледиле, ансы диалектледен (неда говорладан) бирини энчиликлери туююдюле.

Нек дегенде ала бла Къарачайны, Малкъарны да битеу бизни тилибизде сѣлешген адамлары хайырланадыла. Диалект энчиликле бла уа жаланда халкъны бир кесеги хайырланады.

Баям, литература тилни жазуу эм сѣлешу тюрлюлери болгъанлары эсге алынмагъаны бла байламлы кетген болурла былайда кѣргюзтюлген кемчиликле.

Диалект да сѣлешгенде эсленеди, ансы диалект тилде газетле, китапла басмаланмайдыла. Башхача айтханда, диалект сѣлешу тилни бир тюрлюсюдю. Алай диалект энчилик бла литература тилни сѣлешу тюрлюсю бирча эркин жюрютюлмейдиле. Сѣлешу тилни энчиликлери бла ол тилде сѣлешген битеу халкъ, диалект энчиликле бла уа аны жаланда бир кесеги хайырланадыла. Бу шарт да Акъбай улуну китабында тийишлисича эсге алынмагъанды.

Болсада тилибизни диалектлерини фонетика жаны бла энчиликлери, бу китап жазылгъынчы дери, хазна ачыкъланмагъан эдиле. Алада даулашлы, терс ангылатылгъан затла кѣп эдиле. Акъбай улу аланы эслегенди, тюзетгенди дагъыда кѣп жангы шартны тохташдыргъанды.

Акъбай улу ол шартланы асламысын бирси тюрк тилле бла къарачай-малкъар тилни тенгleshдирип тинт-

гени себепли тохташдыргъанды. Анга дери бу вопросну тинтгенле тенглешидириу методика (амал) бла хайырлан-магъандыла.

Акъбай улу къарачай-малкъар тилни диалектлерин тохташдырыуда да этгенди жангылыкъ. Аны оюмуна кёре, бу тилде эки диалект бла бир говор барды:

- 1) баш неда **ч** диалект (басхан-чегем говор бла бирге);
- 2) малкъар неда **ц** диалект;
- 3) холам-бызынғы кёчюучю говор.

Къарачай-малкъар тилде эки диалект, **ч** диалект эм **ц** диалект болгъаны, эшта, даулашсызды.

Диалектлени бир бирден айырып танырча этген **ч-ц** къысыкъла болгъанлары да кертиди. **Ж-з, п-ф, у-ы, ы-и, к-х, з-с, т-д** эм башха энчиликле алада артыкъ уллу жерни алмайдыла. Аны себепли диалектлени атларын ала бла атаргъа жарарыкъ туююдю. Андан сора, бирси тюрк тилдеде да, цоканиясы болгъанларында, диалектлени бир бирден эм литература тилден бу шартха кёре, литература **ч-ны ц** таууш бла алышыныууна кёре, айырадыла.

Болсада **ч** диалектге «малкъар диалект» дерге жарамайды: малкъарлы деп таулуланы барысына да (холамысына, бызынғылысына, басханчысына, чегемлисине, хабазчысына, кичибалыкъчысына, огъары малкъарлысына, ташлы талачысына, огъары жемталачысына, герпегежчисине, къашхатаучусуна, бабугентчисине д. б.) айтылады.

Холам-бызынғы говорну **ц** диалектден айырыу да тюзге санарча туююдю. Нек дегенде **ц/з** бла сёлешиучю малкъарлыланы бла холамлыланы, бызынғылыланы тиллеринде бирге ушамагъан шартладан эсе бирге ушагъан шартла кёп кере да асламдыла. Алай болса уа, ала бир диалектни эки тюрлюсюдюле, эсе да говорудула (Ширилев, 1960, 98).

Акъбай улуну оюмуна кёре, баш (неда **ч**) диалектни къарачайлыланы, басханчыланы, чегемлилени сёлешиу тиллери къурайдыла (Акбаев, 1963, 19). Алай ол бу диалектни эки угъай, бир говору (басхан-чегем) барды деп жазады. Ол а литература тилибизни мурдорун жаланда къарачайлыланы тиллери къурайды, аны литература тилни мардаларына келишмеген энчилиги жокъду демкликди. Алай бла, Акъбай улу да, бу вопросну андан алгъа тинтген алимлеча, Къарачайда диалект энчиликле жокъдула деген оюм жанлыды.

Болсада, айтханыбызча, къарачай-малкъар диалектлени фонетикаларын Акъбай улу Аппайланы Аскерден, Алийланы Джашыуну жашы Умардан, А. К. Боровковдан, В. И. Филоненкодан эм кѣп бирси алимледен эсе толу, тынгылы тинтгенди, ала кеслерини ишлеринде эс-лемеген талай жангылычны ачыкълагъанды.

Кертисин айтсакъ, Акъбай улуну бу китабы чыкъгъынчы, къарачай-малкъар диалектологияны Къарачай-Черкес педагогика институтда (бусагъатда университетде) бла Къабарты-Малкъар кырал университетде заманны излемине тийишлиликде окъутургъа онг болмагъанды. Ол угъай, бу предмет бийик окъуу юйледе программасыз, къалай болса алай окъутулуп тургъанды.

70–80-чи жыллада къарачай-малкъар диалектологияны юсюнден талай статья жазылгъанды, малкъар говорну фонетика энчиликлерини юсюнден бир кандидат диссертация къорууланганды (Башиев, 1983), бу предметден студентлени окъутур ючюн, программа жарашдырылгъанды, алагъа аталып, окъуу пособияла жазылгъандыла.

Бу ишледен толу хапар билдирирден алгъа, тилибизни диалектлерини юсюнден «Къарачай-малкъар тилни грамматикасында» (1976) айтылгъаннга къарайыкъ.

«Грамматиканы» ал сѣзюн жазгъан алим Н. А. Баскаков, къарачай-малкъар тилни диалектлерини юсюнден айта, В. Прѣле, Н. А. Караулов, А. К. Боровков, Аппайланы А. эм башхала этген жангылычланы къатлайды. Сѣз ючюн, ол айтханнга кѣре, ц/з бла сѣлешиучю малкъарлыла *уруп, чап* дегенча, ахырларында п тауушлары болгъан сѣзлени *уруф, цаф* деп, п-ны ф-гъа алышындырып жюрютедиле (Баскаков, 1976, 9). Ол терс оюмду. Сѣзню ахырында быллай алышыныу жокъду. Ол, эсе да, п-ф, жаланда сѣзге тунакы таууш бла башланган жалгъау кѣошулса, неда п тауушха бошалгъан сѣзню ызындан тунакы тауушладан бири бла башланган сѣз келсе, ол заманда тюбейди. Сѣз ючюн: *кѣп – кофсюз, кофцюз, коф кере, коф кзара, коф сахар, коф харакет, коф цюй, коф файда.*

Малкъар говорну орунуна Н. А. Баскаков «черек говор» деген терминни жюрютеди. Аны да тюзге санарча туююлдо. Малкъарлыланы ц/з бла сѣлешиучю къаууму барысы да, башда айтылгъаныча, Черек ауузунда жашагъан кезиуде бу термин бла хайырланыргъа боллукъ эди, сѣз ючюн, малкъарлыланы бир талайы башха район-

лагъа неда ауузлагъа кѣчгюнчю (1928–1939 жыллагъа дери). Н. А. Баскаковну ч/ж диалектде л тауушну тюшюю бирси диалектден эсе кѣп тубейди дегени да терсди. Сѣз ючюн: *ол кече – о кече* (11-чи б.).

«Грамматиканы» фонетика, орфоэпия бѣлюмлерини автору Будаиланы Ахмат алгъыннгы Совет районну территориясында эки диалект (ц диалект эм ч диалект) барды деп жазады (Будаев, 1976, 100).

Совет (бусагъатда Черек) районда быллай малкъар элле бардыла: Огъары Малкъар, Бабугент, Къара-Суу, Бызынги, Къашхатау, Герпегеж эм Огъары Жемтала. Аланы тиллерини бирге келишмеген шартларындан эсе келишген шартлары кѣпдюле. Аны юсюнден ѳргерекде да айтылгъанды. Адамланы тиллерин бир бирден тынгылы айырыучу белгили талай шартлары (фонетика, грамматика эм лексика жаны бла) жокъ эселе, аланы башха-башха диалектлеге санаргъа жарамайды. Эшта, Будай улу да бу вопросда Аппай улуну оюмун жаратхан болур эди. Ол оюмгъа кѣре, Совет районда эки диалект барды: холам-бызынги диалект эм черек диалект.

70–80-чи жыллада къарачай-малкъар тилни диалектлерин тинтиуге асламыракъ эс бурулгъанды. Ол ишге Гузеланы Жамал бла Вашийланы Хусей белгили юлюш къошхандыла. Гузе улуну 1974 жылда «Советская тюркология» деген журналны 5-чи номеринде басмаланган «Фонетические особенности малкарского диалекта карачаево-балкарского языка» деген статьясы В. Прѣледен башлап, 1976 жылда жарашдырылгъан «Грамматикагъа» дери ц/з диалектни юсюнден жазылгъан ишлеге багъа бичиуге эм бу вопросну юсюнден кесини оюмун айтыугъа жораланнганды. Автор бу говорну фонетикасыны юсюнден жазылгъан ишледеги кемчиликлени ачыкълагъанды. Сѣз ючюн:

1) *ж, ч* къысыкъла жюрютюлмейдиле деген тюз болмагъанын. Аллай тауушлары болгъан сѣзле кѣпдюле, бегирекда башха тилледен кирген: *жаннет, адеж, жамауат, жети, ажир, ажым, жум этеди, жѳх, жубуран, жикир (зикир), Жабида, жабу, чибижий, чуукал (кекел), чыккыр, чаха (чауул), чаука* д. б.;

2) *журнал, пожалуйста* деген орус сѣздеде *ж* тауушну малкъар говорда з бла алышынмагъанын;

3) сѣзню ахырында *п* таууш *ф*-гъа, *к*, *къ* тауушла *уа* *х*-гъа кѣчмегенлерин;

4) *к*, *г* тауушланы къатларындагъы *ѳ*, *ю* назик ачыкъ-

ла о, у базыкъла бла алышынмагъанларын. Сёз ючюн: *кюнле – кунле, кёжурчюн – когурцун* д. б.;

5) о *кюн, о кече, келмейле, баралла* дегенча сёлешуу кзуру малкъар говорну угъай, тилибизни битеу бирси говорларыны да энчиликлери болгъанын дагъыда бир талай башха кемчиликни.

Бу статьяда малкъар говорну ары дери ачыкъланмагъан, илмугъа белгили болмагъан кёп тюрлю энчилиги ачыкъланады. Сёз ючюн:

1) ж тауушну, литература тилибиздеча, жумушакъ угъай, орус тилдеча, къаты айтылыуу; тенгледирип кёрюгюз: *жубуран* (лит.) – *жубуран* (малкъ. говор), *жъа-ханим* (лит.) – *жаханим* (малкъ. говор), *жъети* (лит.) – *жети* (малкъ. говор), *ажыр* (лит.) – *ажир* (малкъ. говор);

2) литература тилни г тауушуну бир талай сёзде к таууш бла алышыныуу: *гурт – курт, гырт – кырт, гыга – кикья, галау – калау, Гапалау – Капалау, гогуш – кокуш, гау-гуу – кау-куу* д. б.;

3) бир-бир сёзде уа к тауушну г таууш бла алышыныуу: *берекет – береget, харекет – харегет, кылды – гылды, кюлте – гюлте*;

4) с тауушну ц тауушха ётюю (тунакы кыысыкъланы къатларында): *тапса – тафца, кёчсе – кошце, бет сиз – бетциз, бассын – басцын* д. б.;

5) бир-бир сёзде м тауушну н таууш бла алышыныуу: *хамам – хаман, тамам – таман, Мажир – Назир, Мухтар – Нухтар* д. б.;

6) з тауушну с таууш бла алышыныуу: *таз – тас, зыраф – сыраф, изгилтин – исхилтин, зекят – секят, Залихат – Салихат*;

7) литература тилни малкъар вариантындан эсе бу говорда сингармонизмни жоругъуну иги сакъланыуу: *жиля – зыла, жилян – жылан, бичакъ – быцакъ, хычин – хыцын, кямар – камар, Кязим – Казим, Кямал – Камал* д. б.;

8) бир талай сёзде ж тауушну орунуна ц тауушну жорютюлююк: *жипи – цифи, житча* (сабий тилде) – *цитца, жингирик – цингирик* дагъыда башха энчиликле (Гузеев, 1974).

Гузе улуну 1985 жыл башда сагъынылгъан журналыны 3-чю номеринде къарачай-малкъар тилни ч диалектини фонетика эм морфология энчиликлерини юсюнден статьясы басмаланады. Бу диалект литература тилни мурдорун кзурагъан диалект болгъаны себепли, къара-

чай-малкъар тилни тинтиучю алимле мында литература тилге келишмеген шартла жокъдула деп тургъанларыны, болсада ол оюм терс болгъаныны юсюнден башда айтылгъанды. Авторну бу статьясы ол оюмну тутхучсузлугъун туура этеди. Анда, ч диалектде, тилге келишмеген шартла, бегирекда фонетика эм морфология жаны бла, ц диалектден аз болмагъанлары ачыкъланады. Башхача айтханда, басханчыланы, чегемлилени эм къарачайлыланы тиллеринде диалект энчиликле жалаңда къарачай-малкъар тил билимге угъай, битеу тюркологиягъа да биринчи кере бу статьяда белгили болгъандыла.

Статьяда ч диалектни эки говорунда да бирча жорютюлген быллай фонетика энчиликле ачыкъланадыла:

1) литература тилде ф тауушну и таууш бла алышыныуу: *сыфат – сыпат, фатеген – патеген, фахму – пахму* д. а. к.;

2) бир талай сезде литература тилни т тауушуну д таууш бла алышыныуу: *тукъум – дукъум, топпан – доппан, Тахир – Дахир, тыммыл – дыммыл*;

3) метатезаны ц диалектде бла литература тилде тюбемен тюрлюлерини жорютюлюулерини: *хч – чх (бохча – бочха, бахча – бачха, ахча – ачха), къс/хс – сх (акъсакъ/ахсакъ – асхакъ), кс – ск (ёксюз – ёскюз)* д. б.;

4) к, г, р тауушланы базыкъ ачыкъланы къатларында да жумушакъ айтылыулары: *гыранча – гиранча, гырах – гирях, камар – кямар, Казим – Кязим, гампик – гямпик, гахиник – гяхиник* д. б.

Басхан-чегем говорда уа бирси говорлада тюбемен дагъыда талай фонетика энчилик белгилениди авторну башда айтылгъан статьясында. Сёз ючюн:

1) к тауушну бир-бир сёзде г таууш бла алышыныуу: *косук – госук, кешене – гешене* д. б.;

2) ы тауушну и таууш бла алышыныуу: *ышар – ишар, ышан – ишан, чырай – чирай, чынар – чинар, хычин – хычин, хыжи – хыжи, къыртиш – кыртиш* д. б.;

3) у тауушну талай сезде ю таууш бла алышыныуу: *жухта – жоухта, туюкъ – тююкъ, уя – юя, уян – юян, уял – юял* д. б.;

4) ж, ч, ш тауушланы асыры жумушакъ айтылыулары;

5) сингармонизмни жоругъуну бирси говорладан эсе кеп сёзде бузулууу: *жилян, хычин, ишаныу, къыртиш* д. б.

Алимни оюмуна кере, бу говорда ы-и, у-ю эм сингармонизмни жоругъуну бузулууу ж, ч, ш тауушланы асыры жумушакъ айтылыулары бла байламлыдыла: *бишлякъ, кыртиш* д. б.

«Фонетические и морфологические особенности...» деген статьяда ч диалектни эки говорунда да бирча тюбеген морфология энчиликлеге да тийишлисича эс бурулганды. Авторуну окумуна кёре, аладан бек белгилилерине быланы санаргъа боллукъду:

1) этимчаны экинчи тюрюсюню биринчи бетде, кёплюк санда, озгъан заманда **-биз/-быз** жалгъаууну **-ыкъ/-ик** жалгъауу бла алышыныуу: *баргъаныбызда – баргъаныкъда; келгенибизде – келгеникде* д. а. к.;

2) боллукъ заманны этимсыфатыны **-ар/-ыр** тюрюсюню, иелик жалгъаула кёшулгъанда, **-ыкъ/-ик, -укъ/-юк** аффиксини тюсюю: *айтырыгъым – айтырым, кетеригим – кетерим, окзуругъум – окзурум* д. б.;

3) буйрукъчу турушну ючюнчю бетде, жангызлыкъ санда **-сын/-син** жалгъаууну н тауушуну тюсюю: *келсин – келси, барсын – барсы, кёрсюн – кёрсю* д. б. Бу шарт, сёлешиу тил бла чекленип кълмай, жазмада, суратлау чыгъармалада да тюбейди. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюню картотекасында басханчы, чегемли эм къарачайлы жазуучуланы чыгъармаларындан алынган *барсы, кёрсю, айтсы, жетси, билси* дегенча (**-сын/-син – -сы/-си**) юлгюле кёпдюле;

4) **-гъанлай/-генлей** деген жалгъауу болушлугъу бла къуралгъан этимчалагъа иелик жалгъауу кёшулууу: *баргъанлай – баргъанлайыма, айтханлай – айтханлайына, келгенлей – келгенлейине* д. а. к.;

5) **-гъынчы/-гинчи** жалгъауу этимчалагъа **-н, -ннга/-ннге, -гъа/-ге** жалгъауулары кёшулуулары: *баргъынчы – баргъынчин, баргъынчиннга, баргъынчыгъа; келгинчи – келгинчин, келгинчиннге, келгинчиге* д. б.;

6) боллукъ заманны этимсыфатыны кысхартылгъан формасыны жүрютюлюю: *энерикбиз – энникбиз, кийнирик – кийинник, жуунурукъ – жууннукъ* д. б. (Гузев, 1985, 135).

Гузеланы Жамалны «Об одной особенности сингармонизма в цокающем диалекте карачаево-балкарского языка» деген статьясы да къарачай-малкъар диалектологияда жангылыкъды.

Анда бу диалектде **к, г** кысыкъланы къатларында **ё, ю** тауушланы жүрютюлюлеринде энчиликлени юсюнден айтылады. Сёз ючюн, башда айтылгъанча, бир-бир алимле (Аппайланы А. эм башхала) ц диалектде, **к, г** тауушланы алларында, ызларындан келселе да, **ё, ю** назик ачыкъла **о, у** бызыкъ ачыкъла бла алышынып (ала-

ча эшитилип), сингармонизмни жоругъун бузадыла деген оюмдадыла. Бу статьяда уа ол жорукъ бузулгъан угъай, бютюн иги сакъланнганыны юсюнден шарт юлгюле келтириледи; сёз ючюн: *кюнле – кунло, ёге – ого, кёрпе – корфо, кёме – комо, кёгет – когот* д. б. Быллай юлгюледе ц диалектде ю, ё тауушла у, о тауушлагъа неллай бир жууукъ айтыла эселе да, аланы ызларындан келген бёлюмдеги е таууш да о тауушха аллай бир жууукъ айтылады. Башхача айтханда, назик ачыкълы сёзле базыкъ ачыкълылача айтыладыла, ансы, Аппай улу айтхача, *кунле, козле* деп айтылмайдыла (Гузеев, 1975, 113–114).

Гузе улу Жамалны бла Хубол улу Сахадинни бирге жазгъан «Къарачай-малкъар диалектология: методика кёргюзтюмле бла сынау ишле» (Нальчик, 1993) деген ишлери къарачай-малкъар диалектологиядан студентлеге деп жазылгъан биринчи окъуу пособияды. Аны биринчи кесеги къарачай-малкъар тилни диалектлерине, экинчи кесеги уа диалектологияны баш темаларын бегитир ючюн жарашдырылгъан ишлеге жораланнгандыла. Китапчыкъда, диалектлени фонетика, морфология, лексика энчиликлеринден сора да, диалектология нени окъутханыны, диалектизмлени регионализмледен бла сёлешуу тилни сёзлеринден (эсе да, сёзлени сёлешуу, айтылыу формаларындан) не башхалыкълары болгъанлары ачыкъланадыла.

Къарачай-малкъар диалектологиягъа жораланнган илму ишледе диалектлени лексика энчиликлерини юсюнден казна жукъ айтылмагъанды. Алимле жаланда ц диалектде литература тилде бла ч диалектде тюбемеген эм ч диалектде уа литература тилде бла ц диалектде тюбемеген бир талай сёзню белгилегендиле. Сёз ючюн: *беккяхын, ырпыс, мойта* (акъсуу), *эшиги!* (ах кюнюм!), *гизи* (къагъанакъ тонгуз бала) (ч диалектде); *мыры* (агъачны ичинде талачыкъ), *фотку* (агъачны бычхы бла жаргъанда тюшген ургула), *юлкю* (котур), *гюрегей* (къара эрик), *кзуллю* (юлөкю), *тужур* (къара наныкъ) (ц диалектде). «Къарачай-малкъар диалектология...» деген китапчыкъда уа Малкъарны бла къарачай говорну лексика энчиликлерини да бир талайы кёргюзтюледиле. Сёз ючюн:

1) малкъар говорда бир-бир сёзле бирси говорладан эсе башха магъанада жюрютюледиле: *жингирик* – малкъар говорда «кычырып, къаты жилау», бирси говорда уа – «локоть», *гелля* – малкъар говорда «ана», бирси говорлада – «улуу ана» д. б.;

2) бу говорда бирси говорлада болмагъан сёзлени барлыклары: *мыры, фотку* д. б. Къарачай говорда да быллай лексика энчиликле белгиленедиле (Гузеланы Ж., Хуболланы С., 1993. 5–34).

Къарачай-малкъар диалектологияны университетде окъутууну программасын 1985 жыл Гузе улу Жамал жарашдыргъанды. Ары дери (1957–1984 жыллада) бу предмет программасыз, жарты-къурту окъутулуп тургъанды. Ол жыллада басмаланган суратлау чыгъармалада, ол угъай, грамматикалада окъуна, диалект сёзлени эм аланы формаларыны литература тилни сёзлерине саналып берилиулери (*барсы, юял, келгеникде, гышмы, дукъум, хыжи, ортанчи, билинник* д. б.), бу вопросну тынгылы тинтилмеюу, суратлау чыгъармаланы авторларыны, редакторларыны да диалект сёзлени литература тилни сёзлеринден айыралмаулары бла байламлыды.

Алай бла, XX ёмюрню 60–90-чы жылларында къарачай-малкъар диалектологияны юсюнден тынгылы илму ишле жазылгъандыла, бегирекда диалектлени фонетикалары бла морфологияларыны юсюнден. Бу ишни жалчытыуда артыгъыракъда Алийланы Баблашны жашы Умарны, Акъбайланы Шакъманны, Гузеланы Жамалны къыйынылары уллуду.

Бу жыллада, ц диалектни малкъар говоруну фонетикасына аталып, кандидат диссертация да жазылгъанды. Аны автору Башийланы Хусей, «малкъар говор» дерни орунуна «черек диалект» дегенликге, ц/з-чы малкъарлыланы къысыкъ тауушла бла хайырланыуларында кёп жангы зат ачыкълагъанды. Аланы литература тил бла бирча эм андан башха болгъан шартларын да тюз кёргюзгенди. Ишни дагъыда бир махтарча жери: малкъар говорда къысыкъланы жюрютюлюулериинде энчиликле бирси тюрк тилле бла тенглешдирилип, аладан шарт юлгюле келтирилип тохташдырылгъандыла.

Алай бла, 1960–1990 жыллада къарачай-малкъар диалектология 1909–1940 жылладан эсе иги тинтилгенди.

Бу жылладан бери къарачай-малкъар диалектология Къабарты-Малкъар къырал университетде бла Къарачай-Черкес къырал педагогика университетде энчи предметча окъулады.

Алгъын, 1960–1984 жыллада, къарачай-малкъар диалектология бийик окъуу юйледе программасыз окъутулуп тургъан эсе, 1985 жылдан бери уа бу предметни тынгылы жарашдырылгъан программагъа кёре окъутадыла.

АЛФАВИТ БЛА ОРФОГРАФИЯНЫ ТИНТИЛИУЛЕРИ

§ 1. Алфавит

Жазма бла халкъ эки тюрлю хайырланады: халкъны жаланда бир кесекчиги, анда-санда бир адамы эм халкъ саулай. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабаларыны биринчи жазмалары – руна жазма – VIII–XV ёмюрледе хайырланылгъанды. Аланы экинчи жазмалары уа – арап жазманы 1-чи тюрлюсю – XI–XIX ёмюрледе. Ол жазма бла халкъ саулай угъай, аны жаланда бир кесекчиги, бир-бир адамлары, халкъгъа оноу этген къаууму хайырланганды. Халкъыбыз, къарачайлыла, малкъарлыла барысы да, хайырланып тургъан жазмала (алфавитле) къырал жазмала болгъандыла: арап жазманы 2-чи тюрлюсю, латин жазма эм славян жазма (кириллица). Ол жазмала халкъгъа окъуу-билим бериу бла байламлыдыла. Битеу халкъыбыз окъугъан китапла (дерсликле, суратлау чыгъармала), газетле, журналла ол алфавитле бла басмалангандыла. Халкъны литература тилин къурагъан да ала болгъандыла.

Алай бла, бирси тюрк халкъланыча, къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабалары гуннлуланы, хазарлыланы, асланы, болгарлыланы д. б. биринчи жазмалары руна жазма болгъанды. Алимлени оюмларына кёре, ол жазма бла бирси тюрк халкъла XIII ёмюрге дери, къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабалары уа XV ёмюрге дери хайырлангандыла.

Руна алфавит бла къысха текстле къабыр ташлада, катакомбаланы (жер тюбюнде таш юйлени) къабыргъаларында, бурунгу сахар орунлада табылгъандыла. Текстледен сора да, къуру сёзле, адам атла, къысха айтымла, ала уа асламысында – къошун, агъач сауутлада, аякълада жазылгъандыла.

Алимлени бирлери ол жазыула аланлыланыкъыладыла (Хабичев, 1970, 1971, 1972, 1974, 1977), башхалары уа (асламысы) болгарлыланыкъыладыла (Щербак, 1962, 283–290; Кузнецов, 1963, 303; Алексеева, 1971, 101; Байчоров, 1974, 1975, 1976, 1977, 1989 эм башхала) деген оюмдадыла.

Руна жазмала Къарачайда, Малкъарда, Дон, Итил

(Волга), Дунай сууланы жагъаларында эм башха жерледе табылгъандыла, тинтилгендиле. Аланы юсюнден кеп илму иш жазылгъанды. Ол ишледе къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабалары руна жазма бла талай ёмюрню хайырланып тургъанлары ачыкъ этилгенди. Анга шагъатлыкъ этген бир талай юлгю келтирейик.

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы бурунгу адамлары Кавказда жашагъан къара болгарлыланы кеслерини жазмалары болгъаныны юсюнден муслийман жазуучу Ибн-ан-Надимни X ёмюрде (987 ж.) жазылгъан «Книга росписи наукам» деген китабында айтылады. Китапны орус тилге А. Я. Гаркави деген алим 1965 ж. кечюргенди. Ол анда кесини ангылатыуларын, оюмун да жазады. Алагъа кёре, болгарлы мырзала башха халкъланы мырзаларына, садакъ окълагъа кертикле этип, руна харфла бла жазып, хапар билдирип тургъандыла (Гаркави, 1965, 459). Ол китапда былай жазылады: «Керти айтханына мен ийнанган биреу, Кавык (Кавказ) тауланы патчахларындан бирлери, аны (кертикли харфлары болгъан садакъны. – Г. Ж.) оруслуланы патчахларына жиберген эди дейди; аны шагъатлыгъына кёре, аланы (къара болгарлыланы. – Г. Ж.) агъачха жазылгъан жазмалары барды. Ол жазуула энчи сёзле болгъанларын бла харфла болгъанларын билмейме» (Анда, 240).

Ибн-ан-Надимни ишини юсюнден айта, В. А. Истрин башда айтылгъан жазманы славян халкъланы кириллицагъа дери хайырланган жазмаларына санайды (Истрин, 1965, 445).

Руна жазманы, германлыла бла скандинавияны халкъларындан сора да, славян халкъла да IX ёмюрде дери хайырланып тургъанлары белгилиди. Аны юсюнден А. Кондратов тынгылы айтады. Ол айтханнга кёре, бурунгу тюрклени уллу кыраллары (къагъанатлары) ууатылгъандан сора, аланы бир къаууму, хазарлыла, къагъанат къурап, кырал болуп жашагъандыла. Ала «славянлыла бла, христиан диннге деричи уа Орус бла байламлыкъ жюрютгендиле. Ол себепден хазарлыланы руна жазмалары славянлыланы Кириллге деричи жазмаларыны мурдору болургъа да боллукъду» (Кондратов, 1975, 168).

Кавказгъа келип кетгенден сора, 1404 ж. Иоанн де Галонифонтибус былай жазгъанды: «Мында эки тюрлю халкъ жашайдыла, акъ черкеслиле бла къара черкеслиле... Тауда жашагъанлары къараладыла, тюзледе бла

тенгизни жагъасында жашагъанлары уа – акъ таркла. Ол къаралагъа киши да бармайды, ала кеслери да, жаланда туз керек заманда болмаса, тауладан чыкъмайдыла. Аланы кеслерини тиллери эм жазмалары барды» (Галонифонтибус, 1404, 16–17). Къара черкеслиле деп эртеги италиячы, французлу эм башха алимле къарачайлылагъа айтып болгъандыла (Алексеева, 1983, 101–102).

Кавказда жашагъан бир гунн тайпаны, эсе да, къара болгарлыланы, руна жазмасы болгъаныны юсюнден академик А. Куник да айтады. (Известия., 1878, 127).

Белгили тюрколог, венгрли алим Ю. Немет да бу проблеманы юсюнден тутхучлу оюм айтханды: «Семиградье, аны кюнчыгыш жанында, Секель деген венгер тайпа жашайды. Бу тайпа, бек эртеги, эшта, тюрк тукъумдан чыкъгъан венгер тайпаладан бириди... Секелени кеслерини энчи жазмалары болгъанды, ол перо бла угъай, бичакъ бла кертип, агъачны юсюнде жазылгъанды... Венгрли алимле тохташдыргъаннга кёре, ол жазма бурунгу тюрк (хазар) жазма болгъанды... Секель жазманы ызларын совет алимле хазар къагъанатны жеринде да тапхандыла» (Немет, 1963).

Малкъарлыланы араларында секельле/секельтле деген къауум болгъанына республикабызны тарыхы шагъатлыкъ этеди (История., 1960). Алай эсе уа, Ю. Неметни жазгъаны кертиди.

Секель рунала бурунгу тюрк жазмала болгъанлары даулашсызды (Добельхофер, 1963, 353–355).

Кёп жылланы руна жазмаланы Шимал Кавказда табылгъанларын бла Итил сууну жагъасында, Болгарияда табылгъанларын тенглеширип тинте кетип, къарачайлы лингвист Байчораланы С. Я. къарачайлыланы бла малкъарлыланы ата-бабалары – къара болгарлыла руна жазма бла хайырланып тургъанларын тохташдырады эм аны юсюнден тынгылы монография жазгъанды (Байчоров, 1989). Ол оюмну ишексиз этген не затды? Алим тапхан эм тинтген 150-ден аслам жазыу болгар (бурунгу тюрк) тилдедиле. Дюгерде, Къарачайда, Малкъарда, Дон сууну тийресинде эм башха жерледе жюрютюлген жер-суу атланы асламысы да Байчора улуну бу оюмуна шагъатлыкъ этедиле: аланы да къара болгарлыла атагъандыла.

Алай бла, малкъарлыланы бла къарачайлыланы ата-бабаларыны (гуннлуланы, хазарлыланы, аланлыланы, къара болгарлыланы эм башхаланы) биринчи алфавит-

лери руна алфавит болгъанды. Ала аны бла 7–8 ёмюрню хайырланып тургъандыла. Ол алфавит бла жазылгъан затланы А. М. Щербак, В. А. Кузнецов, Хабичланы М. А., бегирекда терен а Байчораланы С. Я. тинтгендиле. Байчора улу, руна жазулану фонетика, грамматика, лексика энчиликлерин да тынгылы тохташдырып, бу вопросну, бурунгу малкъарлыланы бла къарачайлыланы руна жазмалары болгъанын, даулашсыз болурча этгенди.

Бурунгу къарачайлыланы бла малкъарлыланы экинчи алфавитлери арап алфавит болгъанды. Ала аны бла, XI ёмюрден башлап, руна алфавит бла бирге хайырлангандыла. Анга шагъатлыкъ этген затла быладыла: Къарачайда Тёбен Архызда табылгъан гыйы таш (Эпиграфические памятники., 1966), XV ёмюрде жазылгъан китапчыкъ (Хасанланы Н., 1994, 331–354) эм Холамда Скуру деген эски элде табылгъан гыйы таш (Лавров, 1969, 105–106).

Тёбен Архыз городищеде табылгъан гыйы ташны жазуу XI ёмюрде этилгенди. Аны Л. И. Лавров тинтгенди. Ол бу жазууну арап алфавити бирси жазууладагъы арап алфавитден башхаракъ болгъанын тохташдыргъанды. Текстде ачыкъ тауушланы редуциялары бек эсленеди. Ала асламысында хайырланылмай къаладыла.

Хасанланы Назир айтханнга кёре, XV ёмюрде арап алфавитде жазылгъан китапчыкъны автору Къарчаны жортууулада къагъытчысы Ботай улу Барлыу болгъанды. Ол китапчыкъда хайырланылгъан арап алфавит да къыйын болгъанды: жаланда 2–3-ден сора, ачыкъ харфла тюбемейдиле. Аны себепли текстни кёп сёзлерин окъургъа къыйынды.

Холамдагъы гыйы таш 1890 жылда табылгъанды, жазылгъан а 1711 ж. этгенди. Аны жазуун Байчораланы С. Я. тынгылы тинтгенди. Анда тюбеген жер-суу эм адам атланы этимологияларын ачыкълагъанды, текстни фонетика, грамматика энчиликлерине тийишли даражада эс бургъанды. Автор аны, бусагъатдагъы арап текстле бла тенглешдирип, алфавитини хайырланыргъа къыйын болгъанын чертгенди. Байчора улуну оюмуна кёре, гыйы ташны тексти, бир-бир алимле айтханча, ц/з диалектде (Будаев, 1985, 92) угъай, къатыш дз/дж диалектде (Байчоров, 1982, 139) эсе да, холамлыланы бла бызынгылыланы тиллеринде жазылгъанды.

Кавказны бирси халкъларыча, малкъарлылагъа бла къарачайлылагъа да арап жазма ислам дин бла байлам-

лы келгенди, арта да уа кѳагъыт жюрютюуде да орус тилде (кесибизни адамларыбызны эм орус тилманчланы кючлери бла) бардырылгъанды.

Таулу сабийлеге арап тилни школада бла медиресе-леде моллала юйретгендиле. Бир-бир китаплада арапча окъуу халкъны культурасын кѳтюрмегенди, анга билим бермегенди деп жазылады. Болсада арап школланы халкъыбызны жашауунда уллу магъаналары болгъанды. Аллай школада окъугъан белгили назмучуларыбыз Мѳчюланы Кязим, Отарланы Саид, Шахмырзаланы Саид, Будайланы Азрет, Гуртуланы Берт, Семенланы Сымайыл, Ёртенланы Азрет, Акъбайланы Исмайыл, Къочхарланы Къасбот, Къаракетланы Исса эм башхала арап тилни юсю бла бурунгу кюнчыгъыш литература бла шагъырей болгъандыла.

Башда сагъынылгъаныча, ХХ ѳмюрге дери, арап алфавит бла къарачайлыла бла малкъарлыла жаланда андасанда бири хайырланнгандыла, халкъ саулай хайырланырча жазма болмагъанды. Аны хатасындан, культурабызны, жашау халыбызны, тилибизни, бай фольклорубузну тинтирге онг болмагъанды.

Сау 200 жылны ичинде (1711 жылдан 1909 жылгъа дери) малкъарлыла бла къарачайлыла арап неда башха алфавит бла хайырланнганларына шагъатлыкъ этерча зат сакъланмагъанды. Аллай бир заманны ала жукъ жазмай турмагъанлары уа кимге да белгилиди. Арап харфла бла жазылып, биринчи басмаланнган иш Асанланы Локъманни «Тиширыула кеслерин къалай жюрютюрге керекдиле» деген китапчыгъыды. Аны жаланда 15 бети барды, кеси да Темирхан-Шурада (бусагъатдагъы Буйнаксде – Дагъыстан) зарфха урулгъанды. Аны Асан улу 1909 жылда кеси ахчасына чыгъаргъанды. Китапчыкъны араб харфларын 1970 жылда бизни белгили поэтибиз Шахмырзаланы Саид орус алфавитге кѳчюргенди, эсе да, бизни бусагъатдагъы алфавитибизге. Ол Къабарты-Малкъар Илму-излем институтну архивинде сакъланады. Халкъыбызны эсли, жашаулу, къарт адамларыны айтыуларына кѳре, 1906–1912 жыллада Темирхан-Шурада арап алфавитде жазылгъан Мѳчюланы Кязимни бла Ёртенланы Азретни 2–3 назму китаплары басмаланнгандыла. Китап-ланы назмулары дин бла байламлы болгъанлары ючюн болур, аланы совет власть жокъ этгенди.

1914 ж. Темирхан-Шурада Акъбайланы Исмайылны, белгили къарачайлы устазны, жарыкъландырыучуну,

«Файгъамбарны юсюнден эсгериуле» деген уллу мифология поэмаcы басмаланганды.

1916 ж. уа Исмайыл Тифлис шахарда арап алфавит бла жазылгъан биринчи къарачай элифлени басмалагъанды. Аны аты «Ана тили» болгъанды. 1922 ж. къарачай эм ногъай сабийле Къарачай-Черкесияда совет школда бек алгъа ол элифле бла окъуп башлагъандыла. Болсада Акъбай улуну китабы кёп бармай школда хайырланьргъа эркин этилмегенди: автор анда халкъланы тенгликлерини, эркинликлерини юсюнден да айтханды. Патчахны властына уа ол керек туююл эди. Патчахлы Россия ууакъ халкъланы унукъдуруп, бойсундуруп жашагъанды. Ала окъуулу, билимли болсала уа, унугъургъа, бойсунургъа унарыкъ туююл эдиле. Ма ол эди китапны эркин этилмеуюню баш сылтауу.

1920 жылда Къарачайда Акъбайланы Исмайыл бла Малкъарда Абайланы Исмайыл арап харфланы мурдорунда къарачай-малкъар алфавитни жарашдырадыла. Аны 31 харфы болады. Ол 1916 ж. жарашдырылгъан алфавитден мажал болгъанды. Болсада тилибизни тауушларын ол алфавитде арап харфла бла толу кёргюзталмагъандыла: тауушларыбызны саны андагъы 31 харфдан кёп эди. Харфланы энчи (диакритика) белгилери (юслеринде, тюплеринде, алларында точкалары) асыры кёпден, аланы эсде тутхан къыйын болгъанды. Тилибизде 8 ачыкъ таууш барды, ол алфавитде уа – жаланда 3 ачыкъ таууш.

1923 ж. Акъбай улу Исмайыл ол алфавитни жангыдан игилендирип жарашдырады. Алфавитни Къарачай-Черкес областны халкъгъа билим беруу бөлуюму 1924 ж. 17-чи октябрьде къабыл этеди. Ол жыл аны (Исмайылны) «Ана тил» деген китабы Баталпашинск шахарда (Черкесскде) жангыдан бу алфавит бла басмаланады. Ол алфавитни 33 харфы барды.

Биринчи къарачай газет «Таулу жашау», ол алфавитде жазылып, 1924 ж. чыгып башлайды. Болсада арап алфавит 1926 жылдан сора не Малкъарда, не Къарачайда хайырланылмайды.

Башда айтылгъанладан сора да, арап алфавитни кемчиликлери бар эдиле: бир-бир тауушланы сёзню аллында, ортасында эм ахырында тюрю-тюрю харфла бла белгилениулер, онгдан солгъа жазаргъа кереклиси, арап сёзлени асыры кёп болуп барыулары д. б.

Белгили тюрколог, академик А. Н. Кононов былай

жазгъанды: «Тюркле тюрлю-тюрлю тарых кезиуледе хайырланып тургъан алфавитледен тилни фонетика эм морфология къурулушуна бек аз келишгени арап алфавит болгъанды» (Кононов, 1976). Сылтауну башы уа, эшта, башха затда болур эди: совет властыны кесини битеу халкъларына орус тилни билдирирге итиниуюнде.

1711 жылдагъы арап алфавитден эсе XX ёмюрде жарашдырылгъан арап алфавит кёп да иги болгъанды: анда къарачайлыланы бла малкъарлыланы энчи тауушларын (ж, нг, х, ё, ю д. б.) диакритика белгичикле бла (асра, юстюн) жазгъандыла. Къарачай-малкъар тилни тауушларын толукъ кёргюзтюрге онг болмагъанды. Арап алфавитден башха алфавитге кёчерге башда айтылгъан затладан да уллу сылтау бар эди: тау халкъланы жазмаларын европаны халкъларыны жазмаларына жууукъ, тынч болурча этерге керек болады. Ол а халкълагъа бийик европа культураны келтирирге болушурукъ эди. Алимле аллай алфавитге латин алфавитни санагъандыла. Аны себепли тау халкъланы алфавитлерин латин графиканы мурдорунда къурау башланады. Битеу тюрк халкъла хар тауушну кесини энчи харфы болгъан алфавит къурауну къолгъа аладыла. Белгили революционер, халкъны жарыкъландырыучу, алим Алийланы Умар, Джашыуну жашы, 1920 ж. латин графиканы мурдорунда къарачай алфавитни проектин жарашдыргъанды. Бир къауум тенгешдириуле этгенден сора, алимле аны къабыл этгендиле, 1923 ж. башлап, ол жашауда хайырланылып тебирейди. Ол алфавит бла Умар 1923 ж. жангы къарачай элифлени (букварьны) басмалайды.

1922 ж. июль айда Наркомнац, Совет Союзну арап алфавит бла хайырланып тургъан халкъларын латин алфавитге кёчюрюр мурат бла, энчи комиссия къурайды. 1923 ж. уа Къарачайда адамлагъа ол алфавитни юйретуи жаны бла курсла ачыладыла.

1925 ж. крайда бардырылгъан 2-чи конференция Шимал Кавказы тау халкъларыны культурасына бла аланы жарыкъландырыугъа жораланганды. Конференция къарачайлыланы бла малкъарлыланы жазмаларын латин графикагъа ётдюрюрге оноу этгенди. Аны мурдорунда къуралгъан алфавитни 32 харфы болгъанды.

Малкъарлыла латин алфавит бла къарачайлыладан эсе алгъа хайырланып башлагъандыла. Малкъарлылагъа латин алфавитни 1924 ж. Энейланы М. жарашдыргъанды. Ол жыл окъуна Эней улу «Малкъар алифби» деген бук-

варьны басмалагъанды. Малкъар тилде сабийле ол букварь бла окъугъандыла, «Къарахалкъ» деген газетде заметкала, статьяла да ол алфавитде басмалана башлагъандыла.

1926 ж. Бакуда 1-чи тюркология съезд бардырылгъанды. Латин алфавитге кёчюнюю вопросларын ол тынгылы сюзгенди. Съездге Алий улу, тамата Умар (делегацияны таматасы), Хубий улу Исмайыл, Токъланы Нух, Энейланы Магомет къатышхандыла. Съезд битеу тюрк халкъланы жазмаларын латин алфавитге кёчюрюрге оноу этгенди.

Ол алфавитге юйренирге тынч эди: аны юсю бла европа тиллени, аланы культурасын билирге онг бар эди; бек уллу тюрк халкъ – Турцияны халкъы – ол алфавит бла хайырлана эди, бусагъатда да хайырланады; немис, ингилиз тиллени алфавитлери да латин алфавитге жууукъдула.

Латин алфавитни арап алфавитден игилиги: ачыкъ тауушлары толудула (8–9), сёзню бёлюмлеге юлешир онг барды (алай бла уа, тизгинден тизгинге кёчюрюрге да), тыйгъыч белгиле салынадыла (арап алфавитде уа ала жокъ эдиле).

Алий улу диакритика белгилени бек аз хайырланууну амалын тапханды, бир харфны созулуп айтылмауун, арап тилдеча, энчи белги бла кёргюзтмей, эки харф бла кёргюзтюнюю тюзге санагъанды. Башха тилледен келген сёзлени жазгъанда энчи харфланы жүрютюнюю да (в, щ, ж) жаратмагъанды. Аны оюмуна кёре, башха тилден кирген сёзле къарачайлыла бла малкъарлыла жүрютгенча жазылыргъа керекдиле: *шотка, багон*. Эшта, бу оюмну тюзге санаргъа жарарыкъ болмаз.

Латин алфавит бла ликбезледе, башланган класслада окъуйдула, окъуу китапла басмаланадыла, газетле, журналла, литература чыгъармала да.

Латин алфавитни жарашдырыуда, аны халкъгъа билдириуде Алийланы Джашыуну жашы Умарны къыйыны бек уллуду. Ол поэт, переводчик, илму къуллукъчу эди, къарачай грамматиканы, орус-къарачай, къарачай-орус сёзлюклени автору болгъанды.

Латин алфавитни мурдорунда жарашдырылгъан жазманы къарачайлыланы бла малкъарлыланы жарыкъландырыуда магъанасы уллу болгъанды: халкъны къараңгылыгъын кетергенди, культурасын кётюргенди.

Болсада аны да кемчиликлери бар эдиле: анда **ф**, **в**,

щ, ж харфла жокъ эдиле, аны себепли къарачайлыла бла малкъарлыла орус, арап, сёзлени, ол тилледеча, халатсыз айта, жаза билирге онг болмагъанды; школчаулагъа эки тюрлю алфавит бла хайырланьргъа тюше эди: орус тилни окъугъанда—орус, къарачай-малкъар тилни окъугъанда уа латин алфавит бла. Ол а къыйын эди.

Колхоз къурулуш, культура революция, илмуну, промышленностьну айныуу бла байламлы тилибизге кирлик сёзлени ангыларгъа, окъуй, жаза билирге латин алфавит чырмау бола эди. Аны себепли алфавитни орус графикагъа кёчюрюрге керек болады. Заман, къыралны политикасы аны излейдиле.

Къарачай-малкъар жарыкъландырыучула, халкъны окъуулу-билимли адамлары алфавитни орус графиканы мурдорунда жарашдырыгъа XIX ёмюрню 80-чи жылларындан башлап кюрешгендиле. Болсада ала муратларына жеталмагъандыла.

XIX ёмюрню ахырында Къарачайда бла Малкъарда белгили окъуу-билим жайыучу Орусбийланы Сафар-Алий къарачай-малкъар тилни орус графикагъа таяннган алфавитин жарашдырыгъа кюрешгенди. Болсада, кёп тюрлю чырмаула чыгып, муратына жеталмагъанды.

XX ёмюрню ол жылларында Хубийланы Иммолат орус графиканы мурдорунда къарачай-малкъар тилни алфавитин жарашдыргъанды. Алай аны къадары, къайдагъысы бюгюн да белгисизди.

Ол жыллада къарачай, малкъар миллетлеге орус алфавитни жарашдырыгъа айтхылыкъ суратчы, уллу окъууу болгъан, белгили назмучу эм халкъгъа окъуу-билим жайыучу Къырымшаухалланы Ислам да кюрешгенди. Алай ол, муратына жетгинчи, дуниядан кетгенди. Парижде басмаланыучу «Мусульманин» деген журналда 1911 ж. аны юсюнден былай жазылгъанды: «Битеу дунияны халкъы кесини насыбы ючюн термилген бек аламат уланларындан бирин тас этгенди».

Уллу Октябрь революциягъа дери халкъыбызны жазмасын, бегирекда орус графиканы мурдорунда, жарашдырыгъа кюрешген адамларыбыз кёп болгъандыла. Алай, жарсыугъа, аланы хар бири кеси аллына, бир бири сынаулары бла хайырланмай, бир бирни кемчилигин эсге алмай кюрешгенди. Аны себепли ала жарашдыргъан алфавитле халкъгъа тийишлисича белгили болмагъандыла.

1936 жылдан башлап, къыралда латин алфавит орус

алфавит бла алышындырыла тебирейди. Къарачайлыла бла малкъарлыла да орус алфавитни сайлайдыла, малкъарлыла 1937 ж., къарачайлыла уа 1938 ж. бу алфавитге кёчедиле. Сабийлени окъутууда, халкъны орус культура бла шагъырейлендириуде орус графиканы мурдорунда жарашдырылгъан алфавитни магъанасы уллуду. Лексикабызны, фразеологиябызны, синтаксисибизни, бегирекда терминологиябызны айныууна орус алфавит бюгюнлюкде да себеп болгъанлай турады.

Болсада 1937 ж. къабыл этилген орус алфавитибизде кёп кемчилик барды: 1) **е, ё, ю** харфла экишер тауушну белгилейдиле; 2) **къ, гъ, нг** харфла экишер белгиден къуралгъандыла; 3) кеси тилибизни сёзлеринде жюрютюлюучю **джы** эм орус тилден неда аны юсю бла алыннган сёзде тубеучю **жэ** тауушла бир харф бла (**ж**) белгиленедиле. Ол а тилибизни окъугъанлагъа, анга юйренирге кюрешгенлеге уллу чырмау болады: **жъаш, жъылы, жъомакъ** дерни орунуна ала, ол угъай радиода, телевиденияда ишлеген дикторла окъуна, **жаш, жылы, жомакъ** деп сёлешедиле; 4) ачыкъ бла къысыкъ у бир харф бла белгиленедиле. Ол а орфографиябызны «бош сёздеде эки ачыкъ бир бири ызындан келмейдиле» деген жоругъуна келишмейди. Сёз ючюн: *ийнек саууу, нартюх уууу, сютню сууууу*.

1961 жылда жарашдырылгъан къарачай-малкъар алфавитде бу кемчиликле эсге алыннган эдиле. Алай ол юч жыл толу да хайырланылмагъанды, къарачайлыла да, малкъарлыла да биягъы **е, ё, я, ю, къ, гъ, нг**, къарачайлыла уа дагъыда **дж** харфлагъа къайтадыла. Бусагъатдагъы алфавитден эсе тилибизни излемлерин 1937/1938, 1961 жыллада жарашдырылгъан алфавитле иги жалчыта эдиле.

Шёндю къарачай эм малкъар алфавитлени бир бирден башха этип тургъан жаланда **ж** аффрикатны белгилениуюдо: къарачайлыла аны къош харф бла (**дж**), малкъарлыла уа бош харф бла (**ж**) белгилейдиле. Лингвистиканы излемине кёре, хар таууш бир бош харф бла белгиленирге, эм хар тауушну кесини энчи харфы болургъа керегин эсге алсакъ, бу харфны хайырланылыууну эки тюрлюсю да терсдиле, ол, 1961–1964 жылладача, энчи белгичиги болгъан **ж** тамгъа бла жазылыргъа керек эди.

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы алфавитлерин бирикдириуню, женгиллетиуню, анда къош харфланы бош харфла бла алышындырыуну, башхача айтханда,

1961 жылдагы алфавитге кыайтыуну вопросун Гузеланы Ж. М. бла Ахматланы И. Х. кеслерини башда айтылган проектлеринде да кетюрген эдиле («Коммунизмге жол» газ., 1978 ж., 141-чи номери). Болсада ол иш жашауда бардырылмагъанды.

§ 2. Орфография

Жазмасы болгунчу, халкыны орфография жорукълары болмайдыла. Алай кыарачайлыланы бла малкыарлыланы уа, жазмалары да болуп тургъанлай (арап графикада – 1914–1926, латин графикада – 1926–1937), жыйырма жылдан артыкъ заманны ичинде орфографиялары болмагъанды. Аны себепли сёзле ол кезиуде жаланда эшитилгенлерича, халкыны ауузунда кыалай жюрютюле эселе да, алай жазылып тургъандыла. Сёз ючюн, Мёчю улуну 1906, 1910 жыллада жазылгъан назмуларында быллай тизгинле бардыла: «Ким билед, санга тюшсе уа, зулму жокъ болгъанын кёрге...»; «Хата-кыайгы сынамай турсун журтум, мен келге...»; «Санга кыайыкъ бла баргъа умут этгенем...».

Кыарачай-малкыар тилни орфография жорукълары анча заманны болмай, жарашдырылмай тургъанларыны сылтауу неде эди? Аланы жарашдыралырча алимлерибиз болмагъандыла. Тыш кыыраллы эм орус алимле уа, тилибизни юсюнден материал жыяргъа, жазаргъа кюрешген эселе да, ала тилни, аны сёзлерини жазылыу жорукъларын тохташдыралырча, тынгылы билалмагъандыла.

Орфографиябызны жорукъларыны биринчи проекттин 1930 жылда оруслу тюрколог А. К. Боровков жарашдыргъанды, 1934 жылда аны жангы Алфавитин Шимал Кавказ крайкому бираз тюрлендирип басмалайды. Ол проект 1938 жылда кыабыл этиледди. Кыарачайлыла, малкыарлыла да 1961 жылгъа дери аны бла хайырланып турадыла. Орфографияны жорукъларын жарашдыргъан адам кыарачай-малкыар тилни энчиликлерин иги билмегени себепли, жорукъланы жыйымдыгында кёп кемчилик болады. Тилибизде сёзле *p* таууш бла башланмагъанлары себепли, *разы, рысхы, рахат* дегенча арап тилден кирген эм халкыгъа толу сингген сёзле *ыразы, ырысхы, ырахат* деп, халкыда жюрютюлгенлерича жазылыргъа керек эдиле. Болсада жорукълада бу зат эсге алынмай кыалады. Кыарачайлылада уа бюгюнлюкде да хал былайды. Санаула 11-ден 19-гъа дери орус тилдеча жазылгъан

дыла: *онбир, онеки, онюч...* Ол а башха аллай санаулары жазылыуларына чюйре келе эди, сёз ючюн: *жыйырма бир, жыйырма эки, отуз төрт* д. а. к. Сёздеде жумушакъ белгини (ь) жюрютюлюую да тюрк тилдеде «къысыкъланы жумушакълыкълары ачыкъланы назикликлери бла билинеди» деген жорукъгъа чюйре келгенди. Орус тилден алынган сёз тутушлары орус тилдеде, алай барысыны да бирча, бир родда, жазылып жюрютюлюп турганлары да бизни тилибизге келишмей эди. Сёз ючюн: *коммунистический партия, социалистический общество* д. б.

Ол орфографияны юсюнден Салпагъарланы И. былай жазады: «Къарачай-малкъар тилни теория мурдорларын эм аны къурулушун сансыз этиу, аны энчиликлерин ангыламау, жалган мадарла излеп, орус тилни орфография жорукъларын анга келишдирирге кюрешиу – къарачай-малкъар тилни 1938 жыл къабыл этилген «Орфографиясыны» энчиликлери быладыла» (Салпагаров, 1977, 17). Ол оюмгъа терсди дерге къыйынды.

Былай, дагъыда была кибик кеп кемчилик эсге алынып, сёзлени тюз жазаргъа юйретиу мурат бла 1938 жыл жарашдырылган орфографиябызны жорукълары, жангыртылып, басмаланадыла.

Аланы КъМАССР-ни Баш Советини Президиуму (20.05.1961 ж. 199-чу номерли указ) бла КъЧАО-ну урунганларыны депутатларыны Советини толтуруучу комитети (20.07.1961 ж. 242-чи номерли бегим) къабыл этедиле. Биринчи жорукъланы жыйымдыгъыча, бу да къарачайлылагъа, малкъарлылагъа да бирча жарашдырылады. Бу жорукъланы 1938 жылдагъы жорукълардан башхалыгъы – жаланда кеси сёзлерибизден жумушакъ белги (ь) кетериледи, орус тилден алынган сёздеде жалгъаулары ачыкълары сёзню тамырыны ахыр ачыгъына бойсунадыла: *учреждение+ле, расписание+де* д. а. к. Барындан да тапсызы уа – *йа, йо, йу, йе* бла жазылып турган сёзлени (*тыйан, шуйох, сойум, кийеу*) *я, ё, ю, е* бла жазаргъа (тыян, шуёх, союм, киеу) оноу этиледи. Сёзлени былай жазылыулары бюгюнлюкде да тюрленмегенди. Тилибизни окъугъанлагъа бу зат чырмау болады. Сёз ючюн, алагъа сёзлени тамырларын, жалгъауларын табаргъа къыйынди: *тоюм – той+ум, селеди – селей+эди, кзуйама – кзуй-ама* д. а. к.

1964 ж. жорукъларгъа жангыдан къаралгъанды. Ала, бир кесек жангыртылып, басмаланадыла эм ол жыл партияны Къарачай-Черкес обкомуну бла урунганлары де-

путатларыны область Советини толтуруучу комитетини бегими бла (489-чу номерли) 5-чи сентябрьде къабыл этиледиле. Алай сёзлени жазылыулары тюрленмейдиле. Къарачайлыла дж харфны ж (къаты неда жумушакъ) харф бла алышындырыргъа унамагъанлары ючюн, малкъарлыла бу орфографияны жаратмайдыла. Ала 1969 ж. орфографияны бла пунктуацияны жорукъларыны жангы жыйымдыгъын жарашдырадыла. Экинчи жыл ала зарфха уруладыла (Бозиев, Жабоев, 1970). Ол КЪМАССР-ни Баш Советини 1969 жылны 20-чи октябриндеги бегими бла къабыл этилинеди.

Алай бла, 1992 жылгъа дери малкъарлыла 1970 жылда басмаланган жорукъла бла хайырланып тургъандыла, къарачайлыла уа бюгюнлюкде да 1964 жылдагъы жорукъла бла хайырланадыла.

Конституциягъа кёре, къарачайлыла бла малкъарлыла бир миллетге саналмай эселе да, аланы тиллери бирди. Къарачай-малкъар литература тилни мардаларына келишмеген шартла къарачайлыладан эсе ц/з бла сёлешиучю малкъарлыланы тиллеринде кёп болгъанлары бу затха шагъатлыкъ этеди. Аны себепли алфавитибиз, орфографиябыз, пунктуациябыз да бир болургъа керек эдиле.

Арт 25–30 жылланы ичинде орфографиябызны игилендирир жаны бла алимлерибиз кёп кюрешгендиле. Сёз ючюн, 1978 жылда къарачайлыладан Хабичланы М. А., Акъбайланы Ж. Х., Суююнчланы Х. И., малкъарлыладан а Ахматланы И. Х., Гузеланы Ж. М., Теммоланы Х. М. (Огъары Басхан элде ана тилден бла литературадан окъутхан устаз), Ахмат улу И. Х. бла Гузе улу Ж. М. жарашдыргъан «Къарачай-малкъар тилни орфографиясыны бла пунктуациясыны жорукъларыны» проектин сюзюп, къабыл этедиле. Проект Къарачай-Черкесияда, Къабарты-Малкъарда да газетледе басмаланады, аны устазла, методистле, алимле, жазычула сюзедиле. Битеулей алып айтханда, аны халкъ жаратады. Болсада адамларыбызны бир къаууму проектни халкъыбызгъа къуллукъ этерине чырмау болгъандыла, ала, эки республиканы да бир-бир оноучу къуллукъчуларындан жакълыкъ табып, ишни тохтатып тургъандыла.

Орфографиябызны бусагъатха дери хайырланылып тургъан жорукълары халкъыбызны излемлерин жалчыталгъанмыдыла? Угъай. Алада чюйреликле, жангылычла кёп эдиле, бир талай жорукъ, орфографияны угъай, орфоэпияны юсюнден болуп тургъанлай, бери жангылыч-

лыкъ бла тюшген эдиле, тилде жюрютюлген жорукъланы талайы уа орфографиягъа кийирилмегендиле. Юлгюле келтирейик.

1. Чюйреликле: а) къысыкъ тауушла тамыр сёзлени бирлеринде эшитилгенлерича жазылгъандыла, башхаларында уа угъай. Тенгleshдирип кёрюгюз: *эски, хурттак* эм *эртде, тилисги*; б) бир кибик фонетика болумлада **ч** къысыкъдан сора бирде **ы**, бирде уа **и** жазылгъандыла: *чыракъ, чындай* эм *чиран, чинар*; в) *толь, роль, руль* деген сёздеде жумушакъ белги (**ь**) жалгъауланы алларында да сакъланнганды (*тольну, тольда, тольсуз, рольгъа, рольчукъ, рульда, рульну*), алагъа ушаш *февраль, патруль* дегенча сёздеде уа ол белги жаланда баш болушда жазылгъанды; г) *кзырал, кзырым* дегенча сёздеде басымсыз къысыкъла бирде жазылгъандыла (*кзырал*), бирде уа жазылмагъандыла (*Кзырым*); д) орус тилден неда аны юсю бла алыннган сёздеге кеси тилибизни жалгъаулары кшошулгъанда, бирде сингармонизм сакъланмагъанды (*междометияла, расписаниягъа*), бирде уа сакъланнганды (*октябрьда, январьда*).

2. Талай сёз эки тюрлю жазылып жюрютюлгенди: *гаммеш/геммеш, жаяу/жыяу, баймёз/маймёз, дукзум/тукзум, хоншу/кзоншу, эртде/эртте* д. а. к.

3. Жангылычла: а) 6-чы параграфда «Ачыкъ таууш бла башланнган сёзге ачыкъ таууш бла башланнган сёз кшошулуп, кшош сёз къуралса, биринчи сёзню ахырындагъы ачыкъ жазылмайды» деп айтыла эди. Алай бу жорукъгъа берилген юлгюледе (*къараякъ, тапсашар, къараууз*) эшитилмеген, жазылмагъан да биринчи сёзню ахырындагъы угъай, экинчи сёзню аллындагъы ачыкъды; б) 17-чи параграфда айтылгъаннга кёре, сёзню ахырында д бла т тауушла экиси да эшитиледиле. Кертиси уа, къарачай-малкъар тилде сёзню ахырында нёгерли къысыкъладан зынгырдауукъ эшитилгенлери жаланда з бла **ж**-дыла, не ючюн дегенде **з-с, ж-ш** къысыкъла сёзлени тюрлендирген этедиле: *кзыз – кзыс, таж – таш, таз – тас*; в) 19-чу параграфда *класс, металл, грамм, грип* дегенча сёздедеги ахыр къысыкъла жазылгъанларыча, экиленип, созулуп, эшитиледиле деп жазылады. Ол терсди; г) 30-чу параграфда *чепкен, къаптал, устаз, эски, ёпке* деген сёздеде **пк, пт, ст, ск** къысыкъланы экинчилерини (**к, т, с**) зынгырдауукълукълары бла тунакылыкълары ишекли болурчады деп айтылыу да жангылычды. Не ючюн дегенде, къарачай-малкъар орфоэпия-

ны излемина кёре, къуру тамырда угъай, тамыр бла жалгъау бирге къошулгъан жерде да къысыкъланы экинчилери нёгерли эсе, экиси да тунакы эшитиледиле. Тенглешдиригиз: *эски эм эс-кер, эртте эм арт-та*.

4. Орфография бла байламлыкълары болмагъан затла: а) *отун барды – отум барды, кохоз сабан – колхоз сабан, кзабакъ эшик – кзабагъ эшик*; б) *жюрек ауруу – жюрег ауруу, чач таракъ – чаш таракъ*; в) **в, ф, щ, ц** къысыкъланы жаланда орус тилден алыннган сёзледе жазылыулары: къаты белгини (**ъ**) сёзню ортасында, жумушакъ белгини (**ь**) уа ахырында да жазылыулары д. а. к.

1938, 1961, 1964, 1970 жыллада жарашдырылгъан орфография жорукъланы башда кёргюзтюлген кемчиликлерини баш сылтауу ала ол не бу илму принципге таянып жарашдырылмагъанлары бла байламлы болгъанды. Сёзлени тюз жазыуну тил билим бла (аны фонетика бёлюмю бла) байламлы этерге керек эди.

Ол вопросха атап, Гузеланы Ж. М. 70-чи жыллада талай статья жазады (Гузеев, 1975, 1976, 1977, 1979). Алада быллай вопросла ачыкъланадыла: басымсыз (**ы, и, у**) ачыкъланы жазылыулары, адам атланы жазылыулары, орус тилден алыннган сёзлени жазылыулары, сёзледе къысыкъ тауушланы жазылыулары, орфографияда фонетика жорукъланы хайырланылыулары, орфографияда сингармонизмни эрин тюрлюсюню оруну, орфографияны принциплери. 1980 жылда уа авторну къарачай-малкъар орфографияны теориясыны юсюнден монографиясы басмаланады. Анда сёзлени жазылыуларыны илму мурдорлары тохташдырыладыла, башда кёргюзтюлгенча чюйреликлени кетериуню мадарлары айтыладыла. Ол ишге таянып, тилибизни орфография жорукъларына жангыдан къаралады. Сёзлени жазылыулары морфология принципге таяндырылады. Ол а сёзню тамыры эм жалгъауу тюрлю-тюрлю фонетика болумлада (сёз ючюн, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, гаплогология д. б. жорукъла бла байламлы) эки, юч неда андан да кёп тюрлю эшитилгенликге, аланы бирча жазыуну жалчытады. Юлгюле: *жан – жаннган (жаннган), кюн – кюннге (кюннге) – кюнлюм (кюллюм) – кюнмю? (кюммю?)*; *эл+ге – чек+ге (чек+ке), кюл+дюр – ёт+дюр (ёт+тюр), кзыр+гзыч – кзакъ+гзыч (кзакъ+кзыч)* д. а. к. Андансора да, бу принцип къош адам атланы (*Хажу-Осман, Хажу-Дауут*), *экиайлыкъ, эчкиемчек* дегенча къош сыфатланы, *эртте, эски, чепкен* дегенча къысыкъ тутуш-

лары болгъан жалгъаусуз сёзлени, *речь, февраль, спектакль, декабрь* дегенча ахырларында жумушакъ белгилери (ь) болгъан орус тилден кирген неда ортакъ сёзлени, алагъа къарачай-малкъар тилни жалгъаулары къошулгъанда, жазыуларын тюзетирге, бир ызгъа келтирирге – орфографиябызны системалы этерге онг бередиди.

Кесини башда сагъынылгъан китабыны мурдорунда Гузе улу орфография жорукъланы жангыдан жарашдырады. Тыйгъыч белгилени жюрютюлюу жорукъларын а Ахматланы Ибрахим жарашдыргъан эди. Ала (жорукъла) экилери да «Малкъар тилни орфография эм пунктуация жорукълары» деген ат бла бирге жыйышдырылып, талай кере сюзюледиле. Ол проектни сюзерге устазла, журналистле, жызычула, алимле д. б. тири къатышадыла. Аланы анда-мында биринден къалгъанлары жорукъланы жаратадыла. Болсада, тюрлю-тюрлю чырмаула чыгып, проектни къабыл этиу узакъгъа созулады.

1989 жылда кюз артында Къабарты-Малкъар республиканы Министрлерини Совети малкъар орфографияны бла пунктуацияны жорукъларын игилендирир мурат бла жангыдан комиссия къурайды. Ол комиссия (Ахматланы И. Х., Гузеланы Ж. М., Будаиланы А. Ж., Гуртуланы С. С., Жабелланы Л. Ж., Улакъланы М. З., Теммоланы Х.) 1978 жылда Ахматланы И. Х. бла Гузеланы Ж. М. жарашдыргъан Проектни сюзюп, талай жерин тюрлендиреди.

Проект 1991 жылда «Заман» газетде экинчи кере басмаланып сюзюлгенден сора, аны халкъ къабыл кёредиди, 1991 жылда 18-чи февральда КъМССР-ни Баш Советини Президиуму да къабыл этеди. 1992 ж. сентябрь айындан бери малкъар халкъ тюрлендирилген орфография жорукъла бла хайырланады. Алада сёзлени жазыуда ары дери тюбеген чюйреликле, жангылычла кетерилгендиле, башха тилледен алыннган сёзлени жазылыуларына дагъыда кёп тюрлю даулашлы вопрослагъа жангыдан къаралгъанды, жорукъланы автору амал болгъан жерде сёзлени жазылыуларын морфология принципге таяндырыргъа кюрешгенди.

Кертиди, сёзлени тюз жазыу системалы болгъанды, эки тюрлю жазылыула кетерилгендиле, сёзлени къайсылары морфология, къайсылары фонетика принципге бойсунуп жазылыргъа тийишли болгъаны тохташдырылгъанды. Болсада орфографиябызны тюзетир, игилендирир кереги жокъду, ол хар не жаны бла да алапатды дерге,

эшта, жарарыкъ болмаз. Сёз ючюн, морфология принципни жазмагъа толу сингдирир ючюн, орфографиябызда быллай тюрлениуле этилселе, иги боллукъ сунабыз:

1. Сёзлени ахырларында п угъай, б жазылса. Алай этилсе, сёзню тамырында п къысыкъны б къысыкъ бла алышыныууна жол бериллик туююл эди: *китап* – *китабы*, *тап* – *табыракъ* д. б. К–г, къ–гъ алышыныуулары уа алай бла кетерирге мадар жокъду: тил бузулгъан этерикди. Тенгleshдирип кёрюгюз: *акъ* – *агъар*, *кёк* – *кёгер*, *жыкъ* – *жыгъыл* д. б. *Акъар*, *кёкер*, *жыкъыл* деп жазсакъ, тилибизни бузгъан этерик эдик.

2. А кесекчикни аллында (фонетика сёздеде), шёндюча, г, гъ, б угъай, алгъынча, к, къ, п къысыкъла жазылсала: *китап а*, *къонакъ а*, *ийнек а* д. б. Быллай фонетика сёзлени сёлешгенде *китаб 'а*, *къонагъ 'а*, *ийнег 'а* деп жүрютюлюулер и орфоэпияны излеми бла байламлыды. Ол орфографиягъа чырмау болмайды.

3. Е, ё, ю, я харфла таууш магъаналары сакъланып жазылсала: *ие* (*киеди*), *йо* (*шуйохлукъ*), *йу* (*тойубуз*), *йа* (*жойады*).

4. *Жанк*, *жинк*, *ёнкюч*, *чанка*, *танкы*, *анкъа*, *бызанк*, *тюнке*, *къанкъылда* дегенча сёзле да, къысыкъ бирлешлери болгъан бирси тамыр сёзлеча (сёз ючюн, *чепкен*, *эски*, *эчки*, *эртте*), эшитилгенлерича жазылсала: *жангк*, *жингк*, *ёнгкюч*, *чангка*, *тангкы*, *мангкъа*, *бызангк*, *тюнгке*, *къангкъылда*. Алай болмаса, бу сёзлени бусагъатдача жазыу «сёзню тамырында къысыкъ тутушла эшитилгенлерича жазыладыла» деген жорукъгъа чюйре келеди.

5. Санауладан 11-ден 19-гъа дерисини кесеклери башха жазылсала: *он бир*, *он биринчи*, *он биришер*, *он эки*, *он экинчи*, *он экишер* д. б. Быланы бусагъатда жазылыулары *эки жюз*, *жыйырма эки* дегенча санаулары жазылыуларына келишмейди.

6. *Заявленияла*, *расписанияда* деп жазыу да сингармонизмни жорукъун бузады. Аны себепли *заявениеле*, *расписаниеде* деп жазыу тапды.

1970 жылгъа дери къарачай-малкъар тилни пунктуация жорукълары жарашдырылмагъандыла, къарачайлыла да, малкъарлыла да орус тилни пунктуациясыны жорукълары бла хайырланып тургъандыла. 1969 жылда Бёзюланы А. Ю. бла Жаболаны М. Т. пунктуацияны жорукъларын биринчи кере жарашдыргъандыла. 1970 жылдан бери малкъарлыла ала бла хайырлангандыла. Болсада ол жорукъла, тилибизни энчиликлери эсге алынып

угъай, орус тилден калька формада кёчюрюлюп алынганлары себепли, халкыбызгъа тийишлисича къуллукъ эталмагъандыла, аны излемлерин жалчыталмагъандыла. Аны себепли ана тилибизде басмаланган газетни, журналланы, суратлау литературадан китапланы, дерсликлени окъуна бетлеринде пунктуация жаны бла кёп халат жиберилип тургъанды, тыйгъыч белгилени хайырланыуда бирчалыкъ болмагъанды.

Жангы жыйымдыкъда тыйгъыч белгилени жюрютюлюу жорукълары тынгылы жарашдырылгъандыла.

Ю ч ю н ч ю б а ш ы

ФОНЕТИКАНЫ ТИНТИЛИУЮ

§ 1. Къарачай-малкъар фонетика 1909–1940 жыллада

Къарачай-малкъар тилни бирси бёлюмлерича, аны фонетикасы да XX ёмюрню алтмышынчы жылларына дери тил илмуну излемлерине тийишли тинтилмегенди. Аны юсюнден монографияла, окъуу пособияла, дерс китапла, диссертацияла угъай эсенг, бир статья да жазылмагъанды. Фонетиканы вопросларына къарачай-малкъар тилни юсюнден жазылгъан очеркде, къысха грамматикалада неда башха тиллени юслеринден жазылгъан ишледе учара къаралгъанды. Аны себепли фонетикабызны баш вопросларын – сингармонизмни жоругъун, аны жюрютюлююнде энчиликлени, тауушланы ассимиляцияларын, диссимиляцияларын, басымсыз ачыкъланы иги эшитилмеулерин неда тюшюп къалыуларын, къысыкъланы бир бирин неда кеслерини орунларын алышындырып жюрюулерин д. б. – ол кезиуде тынгылы тинтирча онг болмагъанды. Фонетиканы вопросларын тинтирге кюрешгенлени асламысы къарачай-малкъар тилни билмеген, ол тилде сёлешмеген, жазмагъан адамла болгъанлары себепли, аланы жазгъанларында тилге келишмеген, терс шартла, жангылычла да кёп тюбейдиле.

Къарачай-малкъар тилни фонетикасыны юсюнден биринчи билдириуле венгрли алим В. Прёлени башда айтылгъан ишлеринде тюбейдиле. Башда эсгертилгенича, ол Къарачайда, Малкъарда да болгъанды, кёп фольклор, этнография, диалект, фонетика материал жыйгъанды. Аны оюмуна кёре, малкъарлыла тил жаны бла къуман племягъа (тайпагъа) жууукъдула, бир кесек башхалыкъ-

лары болгъанлыкъгъа, аланы тиллери Чегемде, Басханда эм Къобанда жашагъан ахлуларына ангылашынады (Прёле, 1909, 218).

Ачыкъ тауушланы санларыны юсюнден В. Прёле айтхан тюз тюйюлдю. Сёз ючюн, ол малкъарлыланы тиллеринде 12 ачыкъ таууш барды дейди да, жаланда 8-син кёргюзтеди. Аны бу тилде созулгъан ачыкъла бардыла дегени да терсди. Аллаилагъа ол а, у, ю ачыкъланы санайды. Бизни тилибизде ачыкъладан бири да созулмайды. Созулгъан ачыкъла тувин, якут, алтай, къыргъыз д. б. бир-бир тюрк тилледе бардыла. Сёз ючюн, къыргъыз тилде: *ээр* (ат жер), *тоо* (тау), *аары* (бал чибин), *сулуу* (ариу), *кзоон* (хууан) д. а. к.

В. Прёлени ишинде къарачай-малкъар тилни фонетикасыны бир-бир болумлары, жорукълары тюз ангылатыладыла. Сёз ючюн, сингармонизмни тынгылауукъ (ачыкъланы назикликлери-базыкълыкълары бла белгиленген) эм эрин тюрлюлери, къарачайлыланы бла малкъарлыланы арасында тил жаны бла келишмеуле илму да болгъаныча кёргюзтюледиле.

Кемчиликлери, жангылычлары кёп эселе да, В. Прёлени ишлеринде жазылгъан фонетика шартла къарачай-малкъар фонетиканы тинтген алимлеге болушмагъандыла дерге жарарыкъ тюйюлдю. Фонетикабызны тинтип, энчи монографияла, окъуу пособияла жазгъан алимлерибиз, сёзсюз, В. Прёлени ишлерине таяннгандыла. Биринчи жазгъан кыйын болгъаны кимге да белгиледи. Ол тилде хар болумну эслеменликге, анга айып этерча тюйюлдю.

Къарачай-малкъар тилни кысха грамматикасын эм алгъа жарашдыргъан алим Н. А. Караулов жаланда Чегемде бла Басханда жашагъан малкъарлыланы тиллерин тинтгенди. Кесини грамматикасыны ал сёзюнде ол малкъарлыланы тиллери бу эки ауузда таза сакъланнганыны юсюнден айтханды.

Н. А. Карауловну ишинде да, В.Прёлени ишлериндегилеча, малкъар фонетиканы юсюнден жангылычла бардыла. Сёз ючюн, Н. А. Караулов малкъар тилде жыйырма бла эки кысыкъ таууш барды деп жазады. Аланы санлары андан кёп болгъанларына бу тилни тинтген башха алимле ишексиздиле.

Озгъан ёмюрню 30-чу жылларына дери къарачай-малкъар тилни фонетикасын тийишли даражада тинтирча онгла болмагъандыла. Не ючюн дегенде аны тинтиу-

чю алимле тилни билмегендиле, аны себепли аны таууш къурулушунда энчиликлени ангылаялмагъандыла.

Айтылгъаныча, 1930 жылда къарачай-малкъар тилни биринчи грамматикасын къарачайлы алим, ол кезиуде белгили политика къуллукъчу Алийланы У. Дж. жазгъанды. Ол грамматиканы баш энчиликлеринден бири — анда къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллери бир тилге саналады. «Къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллеринде фонетика эм морфология башхалыкъла бек аздыла. Аны себепли ала экиси да бир грамматика бла хайырланалыкъ сунама» (Алиев, 1930, 6) деп жазады ол. Алай бла, В. Прёле бла Н. А. Караулов къарачай-малкъар тилни диалектлерин (бегирекда аланы фонетика энчиликлерин) тинтген эселе, Алий улу Умар эки халкъгъа да бирча болгъан тилни тинтгенди. Ол бу тилде сегиз ачыкъ бла жыйырма бла беш кысыкъ болгъанларын тохташдыргъанды.

Кысыкъланы энчиликлерини юсюнден айтханда да, бу тилде эм бирси тюрк тилледе да кысыкъ тауушланы жумушакълыкълары бла къатылыкълары сёзлени магъаналарын тюрлендирмегенлерине ол шарт юлгюле келтиргенди.

Къарачай-малкъар тилде къаты ж эм ф кысыкъла жаланда иберий-кавказ эм орус тилледен алынган сёздеде жюрютюледиле деген оюмну да бек алгъа Алий улу Умар билдиргенди.

Бу иште, башда айтылгъанладан сора да, къарачай-малкъар тилни талай фонетика энчиликлери ачыкъланылгъандыла.

Кесини эки илму ишинде А. К. Боровков къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллеринде фонетика жаны бла эсленген талай энчиликни юсюнден айтханды. Алим этген оюмгъа кёре, къарачайлыланы тиллерини бла басханчыланы, чегемлилени тиллерини арасында хазна башхалыкъ жокъду. Бу эки миллетни тиллерини арасында фонетика, грамматика эм лексика башхалыкъланы уа ол аланы кёп ёмюрлени бир бирден узакъда жашагъанлары, ол себепли байламлыкъны къаты болмагъаны бла ангылатады (Боровков, 1932, 37–52; 1936, 11–40).

Нальчикде кырал пединститутну профессору В. И. Филоненкону малкъар тилни юсюнден жазгъан грамматикасыны фонетика кесегине энчи эс бурурчады. Ол ц/з-чы малкъарлыла бла ч/ж-чы малкъарлыланы арасында бирге келишген эм келишмеген шартланы кёргюзте-

ди. Литература тилни мурдоруна автор басханчы эм чегемли таулуланы тиллерин санайды. Кесини грамматикасын да анга кёре, ол оюмгъа таянып жарашдыргъанды. Иш институтда малкъар тилни окъугъан оруслулагъа деп жазылгъаны себепли, анда тилни хар шарты къысха ангылатылады.

В. И. Филоненко бу тилде ачыкъ тауушланы тюз тохташдыргъанды: а, о, у, ю, ы, и, е, ё. Болсада ол кеси бу оюмну иги жаратмагъанча кёрюнеди. «Малкъарлыла сёлешген заманларында сегиз ачыкъ таууш бла хайырланадыла,— дейди ол,— алай бир-бир ачыкъланы тюрлюлери да бардыла. Малкъарлыла кеслери уа аланы хазна эслемейдиле. Сёз ючюн, ала кеси тиллеринде ачыкъланы созулгъанлары бла къысхалары жокъдула дейдиле» (Филоненко, 1940, 3). Алай бла, ол да, В. Прёле бла Н. А. Карауловча, малкъар тилде къысха эм созулгъан ачыкъла бардыла деген оюм жанлыды.

Къысыкъланы санларын а В. И. Филоненко бирси алимледен эсе аз кёргюзтеди: жыйырма. Ол къ-к, гъ-г тауушланы башха-башха, энчи фонемалагъа угъай, экинсин бирер фонемагъа санайды. Алай бу тилде *къакъ* – *как*, *кырдык* – *кзырдыкъ*, *къагъы* – *кагы*, *чага* – *чагъа* (этимча), *сыгъын* – *сыгын* дегенча сёзле авторну оюмуна чойре келедиле, аны тутхучсузлугъун, тилни шартлары, энчиликлерин билмегенин кёргюзтедиле. Бу юлгюлеге кёре, къ-к, гъ-г тауушланы хар бири энчи фонемады: сёзлени магъаналарын тюрлеңдиреди. Тюрк тиллени асламысында бу тауушла (орта тиллиле бла арт тиллиле) энчи фонемала туююлдуле, к бла къ бир, гъ бла г бир фонемадыла. Эшта, В. И. Филоненкону ол жангылтхан болур.

Ишни бу кесегини юсюнден быллай баш оюмла этерге боллукъду:

1) 1909–1940 жыллада къарачай-малкъар тилни фонетикасыны юсюнден энчи иш жазылмагъанды;

2) бу кезиуде фонетикабызны тинтген алимлени асламысы къарачай-малкъар тилни билмегенле болгъанлары себепли, фонетика болумланы ачыкълауда кёп жангылыч кетгенди;

3) фонетикада диалект энчиликле бла тилни фонетика жорукълары бир бирден толу, тюз айырылмагъандыла;

4) диалектлени фонетика энчиликлери толу кёргюзтүлмегендиле;

5) къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллери башха-башха тилле угъай, бир тил болгъанлары тохташды-

рылмагъанды. Аны себепли илму ишлени бирлеринде «къарачай тил», бирсилеринде «малкъар тил», дагъыда башхаларында уа «къарачай-малкъар тил» деп жюриютюлгенди;

б) къарачай-малкъар тилни фонетика жорукъларындан жаланда сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция ачыкъланнгандыла (ала да толу угъай), башха жорукъланы юслеринден жукъ да жазылмагъанды;

7) фонетиканы басым, интонация, сёзлени айтылыу жорукълары д. а. к. вопрослары тинтилмегендиле.

§ 2. Къарачай-малкъар фонетика 1960–2000 жыллада

Къарачай-малкъар тил илму даражада, заманны излемина тийишлиликде тинтилип алтмышынчы жылладан башланнганды. Ол санда аны фонетикасы бла байламлы алгъын жаланда тауушланы санларыны, сингармонизмни жоругъуну юсюнден айтылып (ол да толу угъай) къалыучу эсе, бу кезиуде уа фонетика тилни бёлюмлеринде кесини тийишли жерин алгъанды. Фонетика бла байламлы жорукълагъа (ассимиляция, диссимиляция, метатеза, гаплогология, элизия д. б.), башха тюрк тилле бла да тенглешдирилип, тынгылы къаралгъанды. Къарачай-малкъар тилни фонетикасы орус тилни фонетикасы бла да тенглешдирилип тинтилгенди. Фонетиканы школлада, вузда окъутууну методикасына да эс бурулады. Фонетика бла фонологияны, фонемала бла тауушланы бир бирден башхалыкъларын, аланы хар бирини энчиликлерин тохташдырыу жаны бла кёп иш этилгенди.

Къарачай-малкъар фонетиканы эм аны бла байламлы вопросланы тинтилиулери бу кезиуде бегирекда Акъбайланы Шакъманны, Аппайланы Аскерни, Будаиланы Ахматны, Гузеланы Жамалны атлары бла байламлыды. Ала, бирси алимледен энчиликге, фонетиканы терен тинтгендиле, анга атап монографияла, диссертацияла жазгъандыла. Аны себепли ол ишлени юсюнден толуракъ айтыргъа, алагъа тийишли багъа бичерге керекди.

Къарачай-малкъар тилни фонетикасын, аны диалектлерине таянып, биринчи тинтген алим Акъбайланы Шакъманды. Аны тилибизни диалектлерини фонетикаларыны юсюнден жазгъан монографиясы литература тилибизни фонетикасын жазаргъа да ахшы мурдор болгъанды. Алим кесини ишлеринде фонетикабызны вопросларыны юсюнден ары дери жазылгъан ишлеге, жюриютюл-

ген оюмлагъа толу багъа бичгенди. Фонетиканы ол андан-мындан эшитип неда китаплада жазылгъанла бла чекленип угъай, талай жылны къарачай эм малкъар элде айланyp, материал жыйып, ишекли затланы юсюнден адамлагъа соруп, хар шартны алай бла тохташдырып жазгъанды.

Ачыкъ тауушланы бла къысыкъ тауушланы системаларына, ала бла байламлы фонетика болумлагъа, жорукълагъа китапны энчи кесеклеринде къаралады. Сёз ючюн, аны монографиясында ачыкъланы юсюнден жазгъан кесегинде тилибизде жюрютюлген ачыкъ тауушланы къуралыулары, аланы артикуляция энчиликлери ачыкъланадыла. Шакъманны оюмуна кёре, къарачай-малкъар тилде жарым созулгъан ачыкъла бек аз тюбейдиле, малкъар, холам-бызынгы говорлада, бир-бирде уа басхан-чегем говорда да. Юлгюле: *Мен китап алгъанем сораа* (*сора уа* дегенни орунуна); *Хунаа тура, ойулмай* (*хуна уа* дегенни орунуна); къайры? семмисе? д. б. (Акбаев, 1963, 26). Алим тюз ангылатады: ачыкъланы былай, жарым созулуп, айтылыулары сёзлени магъаналарын тюрлендирмейди, ол тилге жаланда экспрессия кюч береди.

Бир-бир фонетика болумлада ачыкъланы редукцияларын (иги эшитилмеулерин) автор тюз эслегенди: *ти-тире* > *тире*, *кзырау* > *кзрау* д. б. (27-чи б.).

Былайда басымсыз *ы*, *и*, ачыкъла къайсы тюрлю къысыкъланы араларында да угъай, экинчилери *л*, *р* сонорлуладан болгъан эки къысыкъны арасында иги эшитилмегенлерин чертирге керек эди. Тенгleshдирип кёрюгюз: *тирел* > *трел*, *былайда* > *блайда*, *кзырау* > *кзрау* эм *тиши*, *тылы*, *китап*. Сёзлени экинчи къауумунда *ы*, *и* басымсызла толу эшитиледиле, биринчи къауумунда уа ол ачыкъла иги эшитилмейдиле.

Шакъман *й*, *у* сонорлуланы жарым ачыкълагъа (неда ачыкъ таууш элементлери болгъан къысыкълагъа) санайды. Анга таяныбъа, *алай*, *бий*, *кзуйрукъ*, *киеу*, *тау* дегенча сёздеде *ай*, *ий*, *уй*, *еу*, *ау* таууш бирлешлени нисходящий дифтонглагъа санайды (29-чу б.). Болсада, башда эсгертилгенича, дифтонг деп бирге ушамагъан эки ачыкъны бир бёлкюмча эшитилиулерине айтылгъаны себепли, бу оюм бла келиширге къыйынды. Къысха *и* бла къысха *у* тауушла, зынгырдауукъла болгъанлыкъгъа, аланы ачыкъ тауушну билдирген элементлери жокъду.

Алай аны ц/з-чы малкъарлыланы тиллеринде восходящий дифтонгла бардыла деген оюму уа тюздю. Бизни

тилибизде аланы эм алгъа Акъбай улу эслегенди. Сёз ючюн: *орун* > *уорун*, *орам* > *уорам*, *хунасы уа* > *хунасыа*, *эхци уа* > *эхциа*, *юцюнцю уа* > *юцюнцюа* д. б. (30–32-чи б.).

Тауушланы быллай алышынууларында, бизни акъылыбызгъа кёре, бир шарт эсге алынмагъанды: къарачайлыланы тиллерини бла малкъарлыланы тиллерини арасындагъы энчиликле диалект энчиликле болмагъанлары. Не ючюн дегенде, къарачай-малкъар литература тилни эки тюрлюсю барды: къарачай тюрлюсю эм малкъар тюрлюсю. Аны себепли *чалгъы* – *чалкъы*, *дуру* – *дюрю*, *габдеш* – *гыбыдыш*, *огъай* – *угъай* дегенча сёзлени бирлери диалект, бирсилери уа литература сёзледиле дерге жарамайды, ала экилери да литература сёзледиле. Ол оюмгъа таянып, биз бу китапда *чимди*, *элген*, *жилян*, *курт* (сугроб), *кезиу*, *кезбау*, *губу*, *хууан* деген сёзлени диалект сёзлеге саналып, аланы къарачайлыла жюрютген тюрлюлерини уа (*чимде*, *илген*, *жылан*, *кюрт*, *кёзюу*, *кёзбау*, *гыбы*, *хауун*) литература мардагъа саналууларын тюз кёрмейбиз.

Мында сингармонизмни тынгылауукъ, эрин тюрлюлери да артыкъ берилген сунабыз: ала да диалектлени биринде энчи жюрютюлмейдиле: барысында да (ол санда литература тилде да) бирча хайырланыладыла. Алай ишни бу кесегинде сингармонизмни жоругъу къарачай-малкъар тилни диалектлеринде (говорларында) бирча сакъланмагъанын а кёргюзтюрге керек эди. Сёз ючюн, сингармонизмни жоругъу бирси говорлада эсе къарачай говорда иги сакъланады, андан къалса уа – малкъар говорда. Тенглешдирип кёрюгюз: *кзоргъашын*, *билелмейме*, *кетелмейди*, *мынчакъ*, *бизлейле* (къарачай говорда) – *кзоргъашин*, *билалмайма*, *кеталмайды*, *минчакъ*, *бизлайла* (бирси говорланы барысында да); *жылан*, *быцакъ*, *хыцын*, *зыла*, *тукъужгъу*, *меулют* (малкъар говорда) – *жилян*, *бичакъ*, *хыццн*, *жиля*, *тукъузгю*, *маулют* (басхан-чегем говорда).

Башда кёргюзтютгенча кемчиликле быллай илму ишлени къайсысында да тубейдиле. Бу иш кеси да эртте жазылгъанды эм къарачай-малкъар тилде быллай темагъа жораланнган биринчи ишди. Ол затланы эсге алсакъ, Акъбай улу Шакъманни китабы, тилибизни къуру диалектлерини фонетика энчиликлерин угъай, литература тилибизни фонетикасын тинтиуде да уллу магъанасы болгъан ишди.

Тилибизни 1966 жылда басмаланган грамматикасыны фонетика бѐлюмюн Аппайланы А. М. жазгъанды. Ол ачыкъ эм кысыкъ тауушланы кыауумларын, аланы хар бирини артикуляция энчилигин, сингармонизмни жоругъун, ассимиляцияны, метатезаны, басымны тюрлюлерин кысысха ачыкълагъанды. Алай мында фонетика жорукъла, илму грамматикадача угъай, школ дерсликдеча, асыры кысысха берилгендиле. Тауушланы сѐзлени магъаналарын тюрлендириу кыуллукълары (фонология), литература тилде сѐлешиуню жорукълары (орфоэпия), андан сора да фонетика жорукъланы асламысы эсге алынмагъандыла.

Мында чойреликле, терс ангылатылгъан затла да бардыла. Сѐз ючюн, быллайла:

1) сингармонизмни жаланда ачыкъ тауушланы энчиликлерича ангылатылыуу (Аппаев, 1966, 34);

2) ачыкъланыча, кысыкъланы да базыкълагъа бла назиклеге юлешиниулери (32-чи б.);

3) къ тауушну х-гъа, п, к, къ тунакыланы уа кеслерини зынгырдаукъ нѐгерлерине ѳтюулери регрессив ассимиляциягъа саналыуу (37-чи б.).

Къарачай-малкъар литература тилни фонетикасына жораланган биринчи монографияны Будаю улу Ахмат жазгъанды (Будаев, 1968). Анда автор фонетиканы вoпросларыны саулайына да къарагъанды. Ол сингармонизмни, кыуру ачыкъланы бир бирлерине бойсунуулары болуп къалмай, кысыкъланы ачыкълагъа, бир-бирде уа кысыкъланы кысыкълагъа, ачыкъланы кысыкълагъа бойсунуулары болгъанларын ачыкълайды. Сингармонизмни жоругъун бузуучу жалгъаулары (-ча, -лай, -ал, тукъумлада уа -ла/-ле да), сингармонизмни жоругъу сѐзлени кеслеринден эсе аланы бѐлумлеринде иги сакъланнганын тохташдырады. Бу жорукъ тилибизни кеси сѐзлеринде бузулмагъанын, жаланда арап, фарс, монгол, орус, кавказ тилледен алынган сѐздеде бузулгъанын кѐргюзтеди. Фонемаланы тауушладан не башхалыкълары болгъанларын, фонемаланы кыарыулу эм кыарыусуз орунларын, аланы сѐзлени магъаналарын тюрлендириулерин тынгылы ачыкълайды. Къарачай-малкъар тилни ачыкъ эм кысыкъ фонемаларыны санларыны юсюнден кесини оюмун айтады. Ачыкъ тауушланы созулуп эм кысысха эшитилиулери, дифтонглары эм дифтонгоидлени юсюнден да тынгылы айтылады. Болсада китапда жангылыч, даулашлы жерле кѐпдюле. Аланы бир кыауумуну юсюнден кесибизни оюмубузну айтайыкъ.

Китабыны сингармонизмге аталгъан жеринде автор сингармонизмни эрин тюрлюсю, аны тынгылауукъ тюрлюсюча, иги, толу сакъланады деп чертеди (28-чи б.). Ол оюм тюз болмаз дерлигибиз келеди. Не ючюн дегенде бу тилде эрин сингармонизм, жалгъаула къошулгъанда, хазна сакъланмайды, сёз ючюн: *бузоу – бузоула, бузоу-гъа, бузоудан, тулукъ – тулукъла, тулукъгъа, тулукъ-да* д. а. к. Эринли ачыкълары болгъан сёзлеге аллай ачыкълы жалгъаула, иеликчи, тамамлаучу болушлада бла гитчеликни кёргюзтген формада болмаса, хазна къошулмайдыла. Юлгюле: *уллу – уллуну – уллучукъ, отун – отунну – отунчукъ*. Сёзлени тамырларында да эрин сингармонизмни бузулмагъан кезиулеринден эсе бузулгъан кезиулерни кёпдюле, сёз ючюн: *туман, бутакъ, улакъ, осал, омакъ, къолан, кюреш, тюбе, жёге, жётел, тюе, кюе, кзууан, жукъла, бёле* д. а. к. Аны себепли, эринли ачыкълы тамыр сёзле иги кесек тюбегенликге, сингармонизмни бу тюрлюсю сакъланады дерге жарарыкъ болмаз. Эрин сингармонизм тюрк тилдеде жаланда экисинде, къыргъыз, алтай тилдеде, толу сакъланнганы тюркологиягъа эрттеден белгилиди.

Будай улуну китабында фонема бла тауушну бир бирден айыргъан шартла тынгылы кёргюзтюлмегеннге ушайдыла. Сёз ючюн, автор «фонема айтылады», «фонема эшитиледи» деп, кёп кере къатлап жазады. Болсада фонема не айтылгъан, не эшитилген этмейди. Айтылгъан, эшитилген жаланда таууш этеди. Бир фонема талай таууш бла кёргюзтюлюрге болады. Сёз ючюн: /н/ фонеманы тёрт тюрлю таууш кёргюзтюрге боллукъду: *тон – тонла /толла/ – тоннга /тонгнга/, тонму? /томму?/*. Тон деген сёзню /н/ фонемасы н-л-м-нг тауушла бла бериледи. Эшитилген тёрт тюрлю этгенликге, /н/ тёрт фонема туюкдю, не ючюн дегенде ала (тёрт таууш) барысы да бир сёзню кёргюзтедиле: *тон*.

Бу иште къарачай-малкъар тилде басымны сёзню магъанасын тюрлендириу кючу тюз орус тилдечады (98-чи б.) деп жазылады. Ол оюмну тюзге санаргъа жарарыкъ туюкдю. Не ючюн дегенде орус тилде басымны фонология магъанасы сёзлени лексика формаларында кёрюнеди: *мука – мукка, замок – замок* д. б., къарачай-малкъар тилде уа хал башхачады, бу болумну сёзлени грамматика формалары билдиредиле: *атабыз – атабыз, алдады – алдады* д. б.

Будай улуну монографиясында сёзледе тауушланы

жюрютюлюулери юсюнден да чюйре оюмла бардыла. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде о, ё тауушла жаланда сёзню биринчи бёлюмюнде жюрютюледиле (111-чи б.) деп окъуйбуз китапда. Ё тауушну юсюнден бу оюм тюздю. О тауушну юсюнден а алай айталлыкъ тюйюлбюз. Не ючюн дегенде бу таууш сёзню бирси бёлюмлеринде да эркин тюбейди: *бушто, уммо, диммо, кзонгуроу, бузоу, томуроу, оноу, кзуришоу, чирко, томур, улоу, бугзоу, тоноу* д. б. Адам атлада да: *Жашыко, Афуко, Дарийко, Кашто*.

Бу оюмла Будаё улуну талай жыл артда чыкъгъан китабында да къайтарыладыла (Будаёв, 1976, 22–99; 1985, 3–80).

Ф таууш къарачай-малкъар тилде фонема тюйюлдю, кеси да, арап, орус алынмалада болмаса, тюбемейди (59-чу б.) деген оюм да терсди. Не ючюн дегенде ол таууш бу тилни кеси сёзлеринде да тюбейди: *ылыкыф, кюф, шерф, фотку, кзулф, фулму*; тилге эртте келип, магъаналарын тюрлендирген сёзлени бир-бирлери бла чюйрелик (противопоставление) кзурайды: *кеф – кеп, кзылыф* (къарач.) – *кзылып* (этимча формада). Арт отуз жылда ф тауушлу орус, арап сёзле да бу тилде айтылгъанда, жазылгъанда да тюрленмейдиле, сёз ючюн: *файда, сыфат, сюфю, фатар, фатеген, фитир; шкаф, фабрика, футбол* д. а. к. Быллай шартла ф тауушну фонема болгъанына шагъатлыкъ этедиле (Гузёев, 1980, 79–80).

Будаё улуну в, ц, ж тауушла башха тилледен алынган фонемаладыла (Будаёв, 1968, 87) деген оюмун да тюз сунмайбыз. Бизни тилибизде бу тауушланы орунларына жюрютюлюучю б, ч, ж' тауушла магъана жаны бла бир бирден башха болурча (б–в, ч–ц, ж–ж') сёзле жокъдула, сёз ючюн, *кеф – кеп* дегенча. Ала (в, ц, ж') жаланда тауушладыла, кеслери да, арап, орус сёздеде болмаса, тюбемейдиле.

Тюрк тилледе орус тил бла тенглешдириу илму ишле белгили жерни аладыла. Сёз ючюн, тенглешдириу грамматикала бла фонетикала. Бир-бир тюрк тилледе (сёз ючюн, татар, башкир, юзбек, кыргыз, къазакъ, якут, чуваш д. б.) тенглешдириу грамматикала бийик окъуу юйледе энчи предметча окъуладыла. Тюрк тилли студентлени орус тилге юйретиуде аланы магъаналары уллуду. Къарачай-малкъар тилни бла орус тилни фонетикаларын тенглешдирип да илму иш – монография жазылгъанды (Гузёев, 1976). Анда орус тилни бла къарачай-малкъар

тилни фонетикаларыны бирге келишген эм келишмеген шартлары ачыкълангандыла. Къарачайлыланы бла малкъарлыланы орусча халатсыз сёлешиулерине чырмау болгъан затла тынгылы тохташдырылгъандыла эм аланы тиллеринден ол затланы кетериуню мадарлары белгиленгендиле. Бу ишде къарачай-малкъар тилде сингармонизмни, басымны, сёзлени бёлюмлерини эм дагъыда фонетика бла байламлы талай башха затны юсюнден даулашлы вопросла тийишли даражада тинтилгендиле. Китап орус тилни окъугъан къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа эм аланы тиллерин окъугъан башха миллетлеге болушлукъ этерикди. Бу китапда къарачай-малкъар тилде фонемаланы санларыны юсюнден жангы оюм биринчи кере айтылады: ачыкъ тауушла 8 болгъанлыкъгъа, ачыкъ фонемала уа төртдюле. Бу оюмну Гузе улу Ж. эм алгъа 1973 жылда айтхан эди (Гузеев, 1973, 86–87). Аны кысха магъанасы: а-е, о-ё, у-ю, ы-и ачыкъла сёзлени магъаналарын тюрлендиредиле: *ал – эл, бол – бёл, туз – тюз, сыз – сиз*, болсада ала фонемала болмайдыла, не ючюн дегенде, фонема болур ючюн, тауушла сёзню магъанасын бир зат бла да байламлы болмагъан, кеслери алларына, эркин жүрюген кезиуде тюрлендирирге керекдиле. Бу сёзлени бирини базыкъ, бирсини уа назик болуулары сингармонизм бла байламлыды. Аны себепли нёгерлиле, базыкъ ачыкъ бла назик ачыкъ тауушла, бир фонеманы къурайдыла (87-чи б.).

Къарачай-малкъар тилде **Ф** тауушну фонема болгъанын да Гузе улу Ж. тохташдыргъанды. Ол быллай шартлагъа таянады:

1. XX ёмюрню алтмышынчы жылларындан бери ары дери *п* харф бла жазылыучу арап – фарс сёзле *ф* харф бла жазыладыла: *фатар, факъыр, файда, фатеген, фитир* д. б.

2. Къарачай-малкъар тилни кеси сёзлеринде, беги рекда аны диалектлеринде, **ф** бла жүрютүлгенлери бардыла: *фулму, фотку, кюф, кифе, шерф, къулф* д. б.

3. **Ф** эм *п* кысыкъла сёзню магъанасын тюрлендирирге да боладыла: *кеп – кеф, кзылып* (этимча) – *кзылыф* (кзылыкъ).

Гузе улуну монографиясыны дагъыда бир жангылыгъы: къарачай-малкъар тилни сёзлеринде түбеген бирлешген кысыкъла биринчи кере бу ишде тинтиледиле. Аланы орус тилни аллай кысыкъларындан не башхалыкълары болгъанлары толу кёргюзтүледди.

60–90-чы жыллада къарачай-малкъар тилни фонетикасыны теория вопрослары бла бирча аны школда, педагогика колледжде эм бийик окъуу юйледе окъутууну методикасын тинтиуге да эс бурулады. Бу ишни жалчытыуда Будаиланы Ахматны бегирекда уллу кыйыны барды. Ол, малкъар фонетиканы школда бла педколледжде окъутууну методикасына атап, эки китап жазганды (Будаев, 1963, 1985). Алада школчула бла ушакъ бардырууну, алагъа фонетиканы билдириуню, дерс китапны окъууну амалларына (методларына), фонетиканы окъутханда кёрюмдюлю пособияла бла хайырланыугъа аслам эс бурулады.

Болсада фонетиканы окъутууну методикасыны баш вопрослары дерслени бардырууну амаллары бла байламлы болургъа керекдиле. Фонетиканы къайсы вопросун къалай ангылатыргъа кереги, аны ючюн устаз къаллай карточкала, таблицала хазырларгъа, школчула уа жазып эм кёлден къаллай ишле тамамларгъа керек болгъаны – устазгъа болушлукъгъа бек керекли затла быладыла. Ол затланы юсюнден Будаил ууну китапларында жукъ да айтылмайды.

Толгурланы Абидат жазып, КъМКъУ-ну студентлерине аталгъан китапчыкъ да (Толгурова, 1988) фонетикадан окъуу пособияды. Кеси да университетни программасына кёре жарашдырылганды. Анда фонетика бла байламлы жорукъла, басым, интонация, орфографияны принциптери, сёзлени жазылыулары тюз ангылатыладыла. Аланы студентлеге билдириуню мадарлары да тап къуралгандыла. Жаланда бир терс ангылатылгъан зат барды – сингармонизм. Автор къарачай-малкъар тилде сингармонизмни төрт жоругъу барча кёргозтеди. Ол ачыкъланы 4 къауумгъа юлешиниулериле бла байламлыды деп айтылады. Сёз ючюн, сёзню тамырында базыкъ, эринли ачыкъла болсала, алагъа аллай ачыкъллы жалгъаула къошуладыла деп жазылады. Назик, эринли эм эринсиз ачыкъланы юслеринден да – алай. Болсада ол жорукъла бизни тилибизде сакъланмайдыла. Тенгледирип кёрюгюз: *бол – болма; тур – турал; кюмюш – кюмюшден, кюмюшге; кёз – кёзле, кёзге; орун – орунга; бич – бичакъ, бил – билал* д. б.

Фонетиканы педколледжде бла вузда окъутууну толу курсу Гузеланы Жамалны ол учреждениялагъа деп жазылгъан дерсликлеринде бериледи (Гузеланы Ж., 1998, 1999). Дерсликлени фонетикадан бёлюмлери педколледж-

де эм КъМКъУ-да бла КъЧКъПУ-да къарачай-малкъар тилни окъутууну программалары бла толу келишиулюкде жазылгъандыла. Алада тилни тауушларына къуру артикуляция жаны бла угъай, магъана жаны бла да (фонология) къаралады. Фонетиканы юсюнден жазылгъан ишлени барысында да шёндюге дери унутулуп тургъан дагъыда бир вопросха – орфоэпиягъа (тюз сёлешюге) – тийишлисича эс бурулады. Фонетиканы хар вопросуна жазып эм кёлден тамамланыллыкъ тюрлю-тюрлю ишле бериледи.

Окъугъанла харфла бла тауушланы, орфография бла фонетиканы бир бирден не башхалыкълары болгъанларын иги ангылар ючюн, сёзню, айтымны, текстни фонетика транскрипцияларын, сёзлени фонетика жаны бла тинтиуню магъаналары уллуду. Дерсликде ол вопрослагъа аслам эс бурулгъанды.

Ишни бу кесегинде айтылгъанны быллай къысха оюмлагъа жыйышдырыргъа боллукъду:

1) 1960–2000 жыллада къарачай-малкъар тилни фонетикасы эм аны окъутууну методикасы толу эм тынгылы тинтилгендиле, аны юсюнден энчи монографияла, окъуу пособияла, дерсликле жазылгъандыла;

2) фонетиканы фонология, орфоэпия бёлумлерине биринчи кере къаралгъанды;

3) къарачай-малкъар тилни фонетикасы орус тилни фонетикасы бла тенглешидирилип тинтилгенди эм, анга таянып, къарачайлы, малкъарлы сабийлени орусча халатсыз сёлеширге юйретиуню мардалары тохташдырылгъандыла.

Т ё р т ю н ч ю б а ш ы

ЛЕКСИКОЛОГИЯНЫ ТИНТИЛИУЮ

§ 1. Лексика бла фразеология

Къарачай-малкъар тилни бирси бёлумлеринден эсе лексикасы тынгылыракъ тинтилгенди. Къуру статьяла бла чекленип къалмай, лексикадан талай монография жазылгъанды, диссертацияла къоруулангандыла. Аланы ичинде башха тилледен алынган сёзлеге, тюрлю-тюрлю къауумланы къурагъан терминлеге – аш-азыкъгъа, кийимлеге, эл мюлкге, политикагъа, жер-суу атлагъа – аталгъан ишле бардыла.

Бу тилни лексикасы бла байламлы биринчи ишле 1930–1950 жыллада жазылгъандыла. Ала кеслери да сёзлени къайсы болса да бир къауумуна жораланнган гитче статьяла болгъандыла, ансы ол кезиуде лексиканы неда фразеологияны баш магъананы тутхан вопросларына жораланнган тынгылы ишле жазылмагъандыла.

Къарачай-малкъар лексиканы юсюнден эм алгъа немисли алим Ю. Немет жазгъанды. Ол, малкъарлылада бла къумукълулада жюрютюлген сёзлени тенглеширип, аланы бирге келишген эм келишмеген шартларын ачыкълагъанды (Немет, 1911, 91–153). Малкъарлыла бла эбизелени араларында байламлыкъла эрттеден бери белгилдиле. Ала уа бу эки халкъны тиллеринде, бегирекда лексикаларында, кеслерини ызларын къойгъандыла. Эбизеледен малкъарлылагъа ётюр, экилерини тиллеринде да бирча жюрютюлген талай сёз барды. Аланы юсюнден Н. Я. Марр кесини ишлеринде айтханды (Марр, 1929, 45–46).

Къарачайлыланы, малкъарлыланы эм дюгерлидени кёп ёмюрлени къоншуда жашагъанлары, аланы араларындагъы экономика, культура, жууукълукъ жаны бла да байламлыкъла къарачай-малкъар тилде бла дюгер тилде эки жюзге жууукъ бирча сёзлени туудургъандыла.

Илму экспедициялада айланып, дюгерли профессор В. И. Абаев аланы жыйгъанды эм статья жазгъанды (Абаев, 1933, 71–89). Статьясында ол аллай сёзле къалай бла бир тилден башха тилге кёчгенлерин, къалай эм нек тюренгенлерин ачыкълагъанды.

Лексикологиядан тынгылы илму ишле жаланда алтымышынчы жылладан бери жазыладыла. Бу вопросда къарачай-малкъар лексиканы бла башха тиллени лексикаларыны араларындагъы байламлыкъгъа алимле тийишлисича эс беледиле. Сёз ючюн, къарачай-малкъар тилде жюрютюлген орус, скиф, монгол, арап сёзлени юслеринден талай илму иш жазылгъанды.

Орус сёзлени эм орус тилни юсю бла кирген сёзлени къачан, къалай алыннганларыны, къарачай-малкъар тилде аланы къалай жюрютюлгенлерини юсюнден Сотталаны Адилгерий статья жазгъанды (Соттаев, 1970). Ол статьяда орус сёзле эки къауумгъа юлешиндиле: эски сёзле (совет властыны жылларына дери алыннган орус эм орус тилни юсю бла келген ортакъ сёзле) эм жангы сёзле (1917 жылдан бери алыннган орус эм орус тилни

юсю бла келген ортакъ сёзле). Биз этген оюмгъа кёре, ол сёзле къауумлагъа башха тюрлю юлешинселе, табыракъ боллукъ эди. Сёз ючюн, сёлешу тилни юсю бла алынган сёзле (1934 жылгъа дери) эм жызыу тилни юсю бла алынган сёзле (1934 жылдан бери).

Тилибиздеги арап-фарс сёзлени Будаиланы Ахмат бла Мызыланы Къаншаубий тинтгендиле. Будаил улу кесини статьясында къарачайлыла бла малкъарлыла жюрютген арап-фарс сёзлени тарыхларын ачыкълар умут этгенди (Будаев, 1970). Ол вопрос бла байламлы бир талай болумну тохташдыргъанды. Мызы улу уа арап сёзлени бизни тилибизге келиулери асламысында муслийман дин бла байламлы болгъанларын баямлайды. Болсада аны арап сёзле бу тилге XVII ёмюрге дери келмегендиле деген оюмун тюзге санаргъа къыйынды (Мизиев, 1977, 101). Бизни оюмузгъа кёре, ала бизни тилибизге андан эртте (XV ёмюрге) келип башлагъандыла. Мызы улу арап сёзлени къарачай-малкъар тилде фонетика жаны бла тюрленгенлерин кёрюзтеди. Ол сёзлени тюрленип жюрюлерине тюрк тилдеде сингармонизмни, къарачай-малкъар тилде созулгъан ачыкъланы, сёзню ахырында уа созулгъан къысыкъланы да хайырланылмагъанлары себеп болгъанларын чертеди. Сёз ючюн:

арап тилде:

къарачай-малкъар тилде:

асиил

асыл

месджит

межгит

аадат

адет

аалим

алим

аазан

азан

халл

хал

хатт

хат

Арап сёзлени бир-бирлерини къарачай-малкъар тилде магъаналары тюрленгенлерин да ачыкълайды Мызы улу. Тенглешидирип кёрюгюз:

арап тилде:

къарачай-малкъар тилде:

хакъ «керти»

хакъ «тёлеу»

хайр «ахшылыкъ»

хайыр «файда»

Будаил улу малкъарлыланы бла скифлени тиллеринде бирча айтылгъан, эшитилген эм бир кибик магъана-

лары болгъан сёзле бардыла деген оюмну айтады. Аны оюмуна кёре, бурун заманлада малкъарлыланы скиф племяла бла байламлыкълары болгъанды (Будаев, 1970, 73).

Сюйюнчланы Ханафий кесини монографиясын къарачай-малкъар тилде бла монгол тилде бирча жюрютюлген сёзлеге жоралагъанды (Суюнчев, 1977). Автор аллай сёзлени санын сегиз жюзге жууукълашдырады. Аны оюмуна кёре, ол сёзле тюрк тайпала (племяла) бла монгол тайпала бирге, бир къагъанатда жашагъан заманда къуралгъандыла. Иште ол сёзлени къайсылары магъана жаны бла бирге келишгенлери бла келишмегенлери тохташдырыладыла.

Автор ол сёзлени юч уллу къауумгъа (атлагъа, сыфатлагъа, этимлеге) юлешип тинтеди. Хар къауумну ичинде да сёзле не затла бла байламлы болгъанларын кёргюзтеди. Сёз ючюн, эки тилде да бирча атла жаныуарланы, ашарыкъланы, битимлени, аурууланы, табиьгъат болумланы, металланы, астрономия бла байламлы затланы атларыдыла. Аланы бир-бирлери уа асламысында адамны халын (жигит, махтанчакъ, акъсакъ, ариу, эрке д. б.) неда жаныуарланы тюрсюнлерин кёргюзтедиле. Бу тилдеде бирча этимлени тамырлары тюрк сёзле болгъанлары да тынгылы ачыкъланады. Сёзлени къарачай-малкъар тилде фонетика къурамларыны тюрлениулерини сылтаулары тюз, илмугъа келишимли ангылатыладыла.

Алай бла, Сюйюнч улу Ханафий кесини бу китабында тюрк тиллени бла монгол тиллени арасында генетика жууукълукъ барды деген оюмну тюзге санагъанла (Б. Я. Владимирцов, Е. Д. Поливанов, Г. И. Рамстедт, Ю. Немет, М. Ряснен) жанлы болгъанын кёргюзтеди.

Къарачай-малкъар лексикологияны очерклерини юсюнден китабында Хаджилаланы Хаджимурат бизни тилибизде хайырланылып тургъан арап, фарс, монгол, венгер, къабарты-черкес, гюржю, дюгер сёзлени тинтеди (Хаджилаев, 1970). Автор быллай сёзлени къарачай-малкъар тилге келиулерини жолларын, аланы къалай жюрютюлюулерин, магъаналарын, фонетика къурамларыны тюрлениулерин ачыкълайды.

Малкъарлыланы бла къабартылыланы араларында лексика байламлыкъланы Мусукаланы Борис тинтгенди эм аланы юслеринден энчи китап жазгъанды (Мусукаев, 1984). Китапда къарачай-малкъар тилде къабарты-черкес сёзлени, къабарты-черкес тилде уа къарачай-малкъар

сёзлени не заманлада алынганларын, аланы магъаналарыны бирге келишген эм келишмеген шартлары, жазыуда жюрютюлюкеринде эсленген энчиликле, аланы не затла бла байламлы болгъанлары кёргюзтюледиле.

Жер-суу атлагъа аталып да талай илму иш жазылгъанды, ол санда эки китап да. Китапладан бирин Хабичланы Мухаммат жазгъанды (Хабичев, 1982). Ол китапта Къарачайда бла Малкъарда сууланы атлары тинтиледиле. Битеу Шимал Кавказда сууланы атларын тинтип, аланы этимологияларын ачыкълап, автор былай оюмгъа келеди: бу жерледе уллу, гитче да сууланы атларыны асламысы тюрк сёзледиле. Ол а Хабич улугъа дагъыда башха оюмну айтыргъа онг бередиле: малкъарлыла бла къарачайлыла Север-Запад Кавказны бек эрттегили халкъларындандыла.

Сууланы атларында жангыз, эки, юч, төрт сёзден къуралгъанлары бардыла. Аланы асламысыны этимологиялары тюз кёргюзтюледиле.

Экинчи ишни автору – Мусукаланы Борис – Малкъарны жер-суу атларын тинтгенди (Мусукаев, 1988). Ол аланы этимологияларын, къуралыуларын ачыкълагъанды. Бу иш къарачай-малкъар тилде топонимлеге аталгъан биринчи монографияды, жазылгъан да тынгылы этгенди.

Лексикологияда терминология уллу жерни алады. Терминлени юсюнден къарачай-малкъар лингвистле кёп илму иш жазгъандыла. Сёз ючюн, бюгюнлюкде кийимлени атлары, сабанчылыкъ, жерчилик, малчылыкъ бла байламлы терминле тинтилгендиле. Бу ишни жалчытыугъа бек уллу къыйын салгъанладан бири Отарланы Исмайылды.

Ол, Къабарты-Малкъар илму излем институтну малкъар тил бёлюмюнде ишлей, 1978 жылда малкъарлыла бла къарачайлыла бурун заманладан бюгюнлеге дери къаллай тюрюлю юс, баш, аякъ кийимле бла хайырланганларын тохташдырып, аланы атларын къуралыу эм магъана жаны бла да тийишли даражада тинтгенди (Отаров, 1978).

Отар улуну кийимлеге аталгъан илму ишинде кийимле бла байламлы затлагъа да тынгылы къаралады: кийимле этер ючюн хайырланылгъан затланы, кийимлеге тагъылыгучу багъалы затланы, кийимле бла байламлы иш усталыкъланы атларына. Кийимлени атлары болгъан сёзлени башха тилледен алынганлары, аллай сёзлени къуралыу жаны бла къауумлары, эскиргенлери, жангылары, нарт сёзлени, фразеологизмлени къурауда хайырланылгъанлары тынгылы тохташдырыладыла.

Отар улуну экинчи китабында жамауат-политика, жууукълукъну-ахлукълукъну билдирген терминле эм ашырыкъланы бла ичгилени атлары тинтиледиле (Отаров, 1987). Автор терминлени бу тюркюлерин бирси тюрк тилле бла тенгледиреди, аланы тарыхларына энчи эс бурады, башха тилледен алынып жюрютюлгенлерини къуралыу энчиликлерин, магъана жаны бла тюрлениулерини сылтауларын тап кёргюзтеди.

Бу иште жамауат-политика терминле, жаратылыу эм жюрютюлюу кезиулерине кёре, юч къауумгъа юлешинедиле. Биринчи къауумгъа 1924–1930 жыллада, экинчиге 1931 жылдан 1944 жылгъа дери, ючюнчюге уа 1957 жылдан бери жюрютюлген терминле киредиле. Автор аланы асламысы орус тилден эм аны юсю бла башха тилледен келген ортакъ сёзле неда аладан калька этилип алынган сёзле болгъанларын ачыкълайды. Ол аланы къуралыу мадарларын кёргюзтеди: семантика мадар бла (*мурдор, дерс, буйрукъ, бегим* д. б.), морфология мадар бла (*ишчи, мамырлыкъ, окъуучу, келишим; динсиз, жерсиз, жазуучу* д. б.), синтаксис мадар бла (*Ата журт, эл мюлк, къара иш, сатыу-алыу* д. б.). Орус тилден алынган терминлени къарачай-малкъар тилде къалай тюрленгенлери тюз, иги ангылатылгъандыла: тюрленмей (*коммунальный мюлк, генеральный ассамблея* д. б.), жалгъаулары кетип (*коммунист партия, паспорт стол, гуманитар илмула, запад пропаганда* д. б.), жалгъаулары къарачай-малкъар жалгъаула бла алышынып (*колониялы империя, республикалы кенгеш, историялы кезиу* д. б.), къарачай-малкъар тилни жан(ы) деген ат сонгурашы кёшүлүп (*политика жанындан сакълукъ*) д. а. к.

Автор политика-жамауат терминледе да, башха сёздече, регионализмле (адамланы жашагъан жерлери бла байламлы башхалыкълары болгъан сёзле) болгъанларын, эсе да, ала Къарачайда бла Малкъарда бирча жюрютюлмегенлерин да, тюз, тап ангылатады: *хурмет къанга* (къарач.) – *сыйлы къанга* (малкъ.), *чёп атыу* (къарач.) – *кёз кётюрю* (малкъ.), *чыгъарыучу кючле* (къарач.) – *хайырлы кючле* (малкъ.) д. а. к.

Отар улу Исмайыл кесини ючюнчю китабын къарачай-малкъар тилни лексикологиясын толу тинтиуге жоралагъанды (Отаров, 1996). Анда тилни лексикасыны, фразеологиясыны эм лексикографиясыны вопросларына тынгылы эс бурулады.

Китапны лексика кесегинде бир магъаналы эм кёп

магъаналы сёзле, сёзлени лексика магъаналары, аланы тюрлюлери, къуралыу мадарлары, омонимле, аланы тюрлюлери, кёп магъаналы сёзню магъаналарыны омонимлеге ётюу жоллары, антонимле, башха тилледен алынган сёзле, аланы алыныу тарыхлары, къарачай-малкъар тилде фонетика эм магъана жаны бла тюрлениулерини сылтаулары дагъыда ала кибиб талай вопрос тинтиледиле.

Аны фразеологиягъа аталгъан кесегинде быллай вoпрослагъа къаралады: фразеологизмлени сёз тутушладан, къош сёзледен эм нарт сёзледен айырыу, фразеология синонимле, омонимле, антонимле, фразеологизмде кёп магъаналылыкъ.

Бу китапны лексикографияны юсюнден кесеги да тынгылы жазылгъанды. Анда къарачай-малкъар тилни сёзлюкълери къаллай тюрлюле болгъанлары, аланы бир бирден айыргъан шартла, сёзлюклени кемчиликълери, аланы жарашдырыуну илму жорукълары ачыкълангандыла.

Болсада китапда кемчилик жокъду дерге жарарыкъ туююлдо. Сёз ючюн, омонимлени бла бир сёзню магъаналары, омонимлени магъана жаны бла бир бирлери бла байламлы болгъанлары (конверсия мадар бла къуралгъан омонимле), лексика омонимле бла грамматика омонимле бир бирден иги айырылмагъандыла. Бу жаны бла даулашырча жерле дагъыда бардыла. Аллай учхара жерле фразеологизмлени чеклерин тохташдырыуда да тубейдиле. Талай жерде фразеология сёз тутуш бла керти фразеологизм, фразеологизм бла нарт сёз эм къош термин бир бирден шарт айырылмагъандыла, къатышдырылып, экилери да фразеологизмледиле деп берилгендиле. Фразеологизмлени тематика классификацияларына бла грамматика къурамларына асыры кёп эс бурулады, лексикографиягъа уа – бек аз.

Болсада ол затла монографияны даражасын тюшюрмейдиле. Не ючюн дегенде ол вoпросла тил илмуда даулашлыдыла, алыкъа тынгылы ачыкъланмагъандыла.

Ол болумну эсге алып, Россей Федерацияны Тил билим институту Отарланы Исмайылны лексикологиядан бу ишине бийик багъа бичгенди: анга филология илмуланы доктору деген илму даражаны бергенди.

Жаппулану Алий бла Улакъланы Махти тилибизде жерчилик эм малчылыкъ бла байламлы терминлени юсюнден кандидат диссертацияла жазгъандыла (Жаппуев, 1977; Улаков, 1983). Аланы халкъны кесини тилинде

жюрютюлгенлерин бла башха тилледен алынганларын, эскиргенлерин эм аны не зат бла байламлы болгъанын, къуралыу жолларын, этимологияларын д. а. к. энчиликлерин тынгылы ачыкълагъандыла.

Тюрк тилледе ангылатма сёзлюклени жарашдырыу-гъа аталып, эки монография жазылгъанды (Гузеев, 1984, 1985). Алада аллай сёзлюклени теория мурдорлары тохташдырылгъандыла. Андан сора да, автор тюрк ангылатма сёзлюклени, ол санда къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюн да, жарашдырыуну даулашлы вопросларын тинтгенди. Автор ол монографияланы мурдорунда «Теоретические основы составления толковых словарей тюрских языков» деген темагъа доктор диссертация жазып къоруулагъанды. Монографияладан бири ангылатма сёзлюкледе бир сёзню фонетика эм морфология тюрлюлерин, фразеологизмлени къалай берирге боллугъу бла эм сёзлени грамматика формалары бла лексика формаларын бир бирден айырыу бла байламлыды (Гузеев, 1984). Анда тилде жюрютюлген жангы сёзле, бегирекда аланы алыкъа тилде иги тохташмагъанлары, эскирген сёзле, бир сёзню тюрлюлери, сёзлени сёзлюкге алыныучу формаларыны бла грамматика формаларыны бир бирден не башхалыкълары болгъаны ачыкъланады, сёзлени бир-бир грамматика формаларыны лексикализациялануу мадарлары да кёргюзтюледиле.

Авторну экинчи монографиясы ангылатма сёзлюкле бла байламлы лексикология вопросланы юсюнденди. Сёз ючюн, анда быллай вопрослагъа къаралады: сёзлени грамматика, лексика эм сёз къураучу магъаналары, алагъа суратлау чыгъармаладан бла фольклордан юлгюле келтириу, омонимле, аланы тюрлюлери, аланы сёзлюкледе бериу, сёзлени магъаналарын ачыкълау, сёзлени стилистика характеристикалары (Гузеев, 1985). Бу иште омонимлени бла сёзлени магъаналарыны арасында башхалыкъла, сёзлени бир-бир магъаналарыны арасында башхалыкъла, сёзлени бир-бир магъаналарыны омонимле болууларыны жоллары толу, тынгылы ангылатыладыла. Бу жаны бла тюрк сёзлюкледе тюбеген кемчиликле баям этиледиле. Сёзлени магъаналарыны сёзлюкледе тизилиу жорукълары, фразеологизмлени къош сёзледен бла терминледен, эркин сёз тутушладан, нарт сёзледен айырыу, сёзлени магъаналарын орус тилге кёчюрюу дагъыда башха вопросла тийишли даражада тинтилгендиле.

Арт жыллада къарачай-малкъар тилни стилистика-

сына да эс бурула башлагъанды, бегирекда лексиканы бла фразеологияны стилистикасына. Аны бла кюрешгенле Улакъланы Махти бла Башийланы Светланадыла.

Улакъ улу къарачай-малкъар тилни лексика стилистикасындан талай статья жазгъанды. Ызы бла уа, монографиясы да басмаланып (Улаков, 1994), доктор диссертация къроруулагъанды. Махтини китабында тилибизни стильлерини къруралулары, стильлени кърауумлары, аланы тюрлениу жоллары тинтилгендиле. Жазыу (неда китап) эм селешииу стильлени хар тюрлюсю ачыкълангандыла. Функциональ стильлени бла экспрессив стильлени аралары да иги чекленгендиле. Стиль энчиликлери болмагъан сёзлеге бла стиль энчиликлери болгъан сёзлеге да тюз багъа бичилгенди.

Болсада экспрессив стиль иги, толу ачыкъланмагъанды. Аны юсюнден берилген юлгюле аздыла эм аланы бир-бирлери иги ышанырча (экспрессиялары болгъанларына) кърюнмейдиле. Биринчи жазылгъан иш кемчиликсиз болургъа кърыйынды. Аны себепли былайда айтылгъан затла ишни даражасын тюршюрмейдиле.

Кърарачай-малкъар фразеологияны стилистикасын тинтген алыкъа жаланда Башийланы Светланады. Ол Кърулий улу Кърыйсынны чыгърмаларында кърарачай-малкъар тилни фразеологизмлерини стилистика жаны бла хайырланылыуларыны эм аланы орус тилге кърюрюлюклерини юсюнден кандидат диссертация эм талай статья жазгъанды (Башиева, 1980). Автор кесини бу темагъа жораланган статьяларындан биринде сёзледен эсе адамны тюрлю-тюрлю сезимлери фразеологизмледе шарт кърюнгенлерин эм ала фразеологизмлеге кърошакъ магъана болгъанларын ачыкълайды (Башиева, 1987, 113–125).

Тилибизни лексикасыны бир-бир вопрослары орус тил бла тенглешдирилип да тинтиле башлагъандыла. Бу ишге жолну эм алгъа Батчаланы А.-М. Х. салгъанды. Ол кърарачай-малкъар тилде бла орус тилде сёзлени суратлау даражаларын кюрлеучю мадарланы – тенглешдириуленни, метафораланы, эпитетлени – тенглешдиргенди, аланы ана тилибизден орус тилге кърюргенде къраллай тюрлениуле, бирге келишмеуле тюрбегенлерин, ала не бла байламлы болгъанларын, суратлау литературадан юлгюле келтирип, ачыкълагъанды (Батчаев, 2000). Батча улуну китабында тенглешдириуленни къруралуу жаны бла тюрлюлери (бир сёзден, кърош сёзден, тюрлю-тюрлю сёз ту-

тушладан, сёз бирлешледен д. а. к. кьуралгъанла), тенглешдириулени, метафораланы, эпитетлени орус тилден кьарачай-малкьар тилге кёчюрююню жоллары белгили жерни аладыла. Ала барысы да тийишлисича тинтилгендиле. Кьарачай-малкьар тилде болуп, орус тилде болмагъан тенглешдириуле, эпитетле, метафорала бу тиллени биринден бирине кьаллай амалла бла кёчюрюлюрге кереги да кёргюзтюлгенди.

Бу иш теория, практика жаны бла да кьыйматлыды: сёзлени магъаналарыны кьуралыу энчиликлерин ачыкьларгъа, кьарачай-малкьар-орус эм орус-кьарачай-малкьар сёзлюклени жарашдырыучулагъа, суратлау чыгьармаланы бизни тилибизден орус тилге эм орус тилден бизни тилибизге кёчюрючюлеге болушурукъду.

Кьарачай-малкьар фразеология бу тилни бек аз тинтилген бёлюмлеринден бириди. Кьарачай-малкьар лингвистле ана тиллерини фразеологияларын окъуп, тинтип жаланда сексеничи жыллада башлагъандыла. Бу вопросну бек алгъа кьолгъа алгъан Жарашуваны Зайнафды. Ол 1973 жылда бу темагъа кандидат диссертация жазгъанды (Жарашуева, 1973). Андан алгъарагъ'а кьарачай-малкьар фразеологизмлени юсюнден аны китапчыгъы басмаланганды (Жарашуева, 1968). Зайнаф кесини илму ишлеринде фразеологизмлени сёзлерини магъана жаны бла байламлыкларына кёре, кьуралыу – морфология энчиликлерине кёре кьауумлагъа юлешеди. Фразеология синонимлеге, вариантлагъа, антонимлеге да кьарайды.

Болсада бу ишледе кёп жангылычла, терс оюмла да бардыла. Фразеологизмле асламысында нарт сёзледен, сёз тутушладан эм кьош сёзледен айырылмагъандыла. Авторну ишлеринде аланы бир бирден айырып танырча шартла кёргюзтюлмегендиле.

Гузе улу Жамалны башда сагъынылгъан «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» деген монографиясында кьарачай-малкьар эм бирси тюрк тиллени фразеологияларына аслам эс бёлюнеди. Анда фразеологизмлени сёз тутушладан, кесеклери башха жазылгъан кьош сёзледен бла терминледен, нарт сёзледен кьалай, кьаллай илму шартлагъа таянып айырыргъа керек болгъаны кёп тюрлю шарт юлгюле бла кёргюзтюледи. Андан сора да, китапны фразеологизмлеге жораланган кесегинде быллай даулашлы, алыкъа тынгылы тохташдырылмагъан вопроса тинтиледиле: 1) сёз бла

фразеологизмни магъана жаны бла бирге келишген эм келишмеген шартлары; 2) экиленген сөзле бла фразеологизмлени бир бирден айыргъан шартла; 3) фразеологизмде кёп магъаналылыкъ бла омонимия; 4) бир фразеологизмни тюрлюлери бла фразеология синонимле; 5) фразеологизмлени къурагъан сөзлени тюрленирге болукълары бла болмазлыкълары; 6) фразеологизмлени сөзлерини къайсы формада жюрютюлюрге кереклери (Гузеев, 1984, 102–139). Бу вопросланы барысы да тил илмуну жангы жетишимлерине тийишлиликде ачыкълангандыла. Автор кесини оюмуна толу шагъатлыкъ этерча тутхучлу юлгюлени къарачай-малкъар суратлау литературадан келтириу бла чекленип къалмагъанды, бирси тюрк тиллени талайындан да кёп аллай юлгю келтиргенди.

Къарачай-малкъар фразеологияны синтаксис къулдугъуна да арт жыллада эс бурула башлагъанды. Ол иш бла Хуболаны Сахадин кюрешеди. Фразеологизмлени айтымда къулдукъларыны юсюнден ол университетни студентлерине окъуу пособие жазгъанды (Хуболов, 1996). Сахадин бу темагъа кандидат диссертация да къоруулагъанды.

Токъсанынчы жыллада къарачай-малкъар лексика къурам жаны бла тинтилип башлагъанды. Лексикада бек кыйын вопросладан бири тамырлары бир синонимлени бла бир сөзню тюрлюлерин бир бирден айыруду. Тюрк тилде ол вопрос бек аз тинтилгенди. Къабарты-Малкъар кырал университетни къарачай-малкъар тил бла литературадан кафедрасыны профессору Гузеланы Жамалны илму башчылыгъы бла аллай сөзлени тинтиуню Алийланы Тамара бла Ахматланы Мариям бардыргъандыла. Ала башда айтылгъан сөзлеге илму статьяла эм кандидат диссертацияла жазгъандыла.

Алийланы Тамараны бир сөзню тюрлюлерине жораланган диссертациясында (Алиева, 1994) сөзлени фонетика, морфология эм орфография тюрлюлери ачыкълангандыла, аланы тилде жаратылыуларыны сылтаулары тохташдырылгъандыла. Диссертацияда аллай сөзлени къуралыулары, жюрютюлюулери эм стиль энчиликлери тынгылы тинтилгендиле. Тамара къарачай-малкъар тилни сөзлюклеринде бир сөзню тюрлюлери къалай берилрге керегине да тийишли эс бургъанды.

Ахматланы Мариям тилибизде тамырлары бир синонимлени тинтгенди (Ахматова, 1997). Ол аллай синонимлени бир сөзню тюрлюлеринден не башхалыкълары бол-

гъанларын кѣргюзтгенди. Тамырлары бир синонимле тилни кесеклерини къайсыларында кѣп тубегенлерин, сѣз ючюн, атлада, сыфатлада, этимледе эм сѣзлеуледе, ала-ны стиль энчиликлерин толу ачыкълагъанды. Мариям тамырлары башха синонимледен эсе къарачай-малкъар тилде тамырлары бир синонимле кѣп болгъанларын шарт юлгюледе кѣргюзтгенди. Кесини диссертациясында ала-ны 600-ден аслам болгъан тизгинлерини сѣзлюгюн бергенди.

Жаратылыулары бирге байламлы омонимле тюркологияда даулашлы проблемады. Аны юскюнден тюрк тилдеде алыкъа энчи иш жазылмагъанды.

Аппайланы Фатима къарачай-малкъар тилде аллай омонимлени юскюнден китапчыкъ жазгъанды (Аппайланы Ф., 1998). Анда конверсия амал бла къуралгъан (тилни бир кесеги, тюрленмей тургъанлай, башха кесегине ётюп) эм сѣзню магъаналарындан бири аны баш магъанасындан айырылып къуралгъан омонимле тинтилгендиле. Омонимлени эки къауумуну да толу эм жарты тюрлюлери ачыкълангандыла.

§ 2. Лексикография

Къарачай-малкъар тилде сѣзлюкле жарашдырыугъа бу тилни бирси вопросларындан эсе (фонетика, лексика, сѣз къурау, синтаксис эм башха) алгъа эс бурулуп башлагъанды. Ол бек алгъа башха тиллени сѣзлерин къарачай-малкъар тилге, къарачай-малкъар тилни сѣзлерин а башха тилге кѣчюрюу бла байламлы болгъанды. Башхача айтханда, биринчи сѣзлюклени жарашдырыу къарачайлылагъа бла малкъарлылагъа орус тилни билир ючюн керек эди. Аны бла байламлы, XX ёмюрню ал жылларындан башлап, халкъыбызда орус культура жайыла тебирегенди, аны иги билир, ангылар ючюн, орусча сѣлеше, жаза билирге керек эди. Ол затла бек алгъа школдан башланадыла. Алай бла, къарачайлы эм малкъарлы школчуланы орус тилге юйретиуню биринчи мадарыча, орус сѣзлени къарачай-малкъар тилге, къарачай-малкъар сѣзлени уа орус тилге кѣчюре билирге керек болады. Ол ишни тамамлар ючюн а, къысха орус-малкъар, орус-къарачай сѣзлюкчюкле керек эдиле. Аллай сѣзлюкле Къарачайда, Малкъарда да озгъан ёмюрню къыркъынчы жылларыны ортасына дери жарашдырылып тургъандыла. Аланы, анда-санда бири болмаса, асламысы басмалан-

нган да этмегендиле, кеслерини да 3000–5000-ден аслам сёзлери болмагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, сабийлени орус тилге юйретиуде аланы магъаналары бек уллу болгъанды.

Къарачай-малкъар тилде сёзлюклени жарашдырыу ишни эм алгъа венгрли алим В. Прёле башлагъанды. Аны «Карачаевские этюды», «Балкарские этюды» деген башда айтылгъан ишлеринде гитче сёзлюкчюкле (гlossарийле) бардыла. Артда, отузунчу жыллада, басмаланнган сёзлюкчюкле уа туристлеге, альпинистлеге, школчаулагъа аталып жазылгъандыла (Антонов-Саратовский, 1930; Акъбайланы И., 1926; Лайпанов Х., 1941). Алтмышынчы жыллада уа терминология, топонимика сёзлюкле, тау атланы сёзлюклери чыгъадыла. Ала илму жаны бла ары дери жарашдырылгъан сёзлюкледен толуракъ да, магъаналыракъ да болгъандыла.

Р. Шаумян, толу малкъар-орус сёзлюкню жарашдырыр мурат бла, талай материал жыйып басмалагъанды (Шаумян, 1935, 67–86). Ол аллай сёзлюкню къалай жарашдырылыргъа керегин илму жаны бла ангылатханды. Болсада аны материаллары, басмаланмагъанлай, къол жазмалай къалгъандыла.

Кациланы Хабу бла Малкъондуланы Хамит жарашдыргъан сёзлюкде политика терминле орус тилден къарачай-малкъар тилге кёчюрюлгендиле (Кациев, Малкондоев, 1961). Сёзлюкге эллинчи-алтмышынчы жыллада къарачай-малкъар тилде жюрютюлген политика терминле толусунлай киргендиле.

Рототаев П. С. жарашдыргъан сёзлюкню туристлеге бла альпинистлеге уллу магъанасы барды. Анда Къабарты-Малкъарда тауланы, сыртланы, тёшлени, къаяланы, жарланы атлары ангылатыладыла (Рототаев, 1969). Анда, сёзлени магъаналарындан сора да, жерлени жюрюрге къыйынлыкълары-тынчлыкълары ачыкъланады.

Биринчи топонимика сёзлюкню Коков Дж. Н. бла Шахмырзаланы Саид жарашдыргъандыла (Коков, Шахмурзаев, 1970). Ары Къабарты-Малкъарны жер-суу атларыны барысы угъай, жаланда бир бёлеги киргенди. Жер-суу атланы асламысыны этимологиялары илму даражада ангылатылмагъандыла. Иги, толу ангылатылынмагъандан сора да, анда илму мурдорда угъай, халкъ этимологиягъа таянып ачыкъланнган, учхара ангылатылгъан сёзле да кёпдюле. Сёзлени асламысы уа ангылатылмай, аланы билдирген жер-суу атла республиканы къа-

лайында болгъанлары кѳргюзтютюлмей къалгъан кезиуле да кѳпдюде. Ол шартла сѳзлюкню лингвистикадан эсе география терминологиягъа ушатадыла.

Болсада топонимикагъа жораланнган биринчи сѳзлюкню жер-суу атланы магъаналарын ангылатыуда, бу вo-просну мындан ары тинтиуде магъанасы уллуду.

Жетмишинчи-сексенинчи жыллада Къарачай-Черкес илму-излем институтну къарачай-малкъар тилдең специ-алистлери орус-къарачай-малкъар эм къарачай-малкъар-орус сѳзлюклени, жарашдырып, Москвада чыгъарадыла.

Биринчи сѳзлюкде (1965) къыркъ минг чакълы орус сѳз къарачай-малкъар тилге кѳчюрюлгенди. Анда сѳзле-ни магъаналарын табыу, аланы бизни тилге кѳчюрюу иги жалчытылгъандыла. Болсада кѳп магъаналы орус сѳзле-ни талайы къарачай-малкъар тилге бир магъаналы сѳзле-ча кѳчюрюлгендиле. Аллай орус сѳзню кѳчюрюлген тил-де къайсы магъанасы жюрютюлгенин билирге окъуна къыйынды. Орус сѳзлени стиль энчиликлери къарачай-малкъар тилде ангылатылмагъандыла. Кѳп сѳзню къа-рачай-малкъар тилге кѳчюрюуде литература тилни мал-къар тюрлюсюню энчилиги эсге алынмай къалгъанды.

Экинчи сѳзлюкню ал бетинде (1989) отуз минг чакъ-лы сѳз киргенди деп жазылады. Алай ол сѳзлени асла-мысы сѳзлюкге салырча туюлдюле: грамматика форма-ладыла (этимни этимча, этимсыфат формалары, бир-бир атланы уа болуш формалары д. а. к). Сѳзлени сѳзлюкге тизе туруб'а, аны жарашдыргъанла сѳзлени грамматика формалары орус тилге лексика форма бла кѳчюрюлген-лерине таяннандыла. Ол а сѳзню бла аны грамматика формасын бир бирден айырыуда кѳп жангылыч туудур-гъанды. Сѳз ючюн: *ауругъан* «больной»; *ашыгъып* «бы-стро», *неге, неликден* «зачем, почему», *аны «его»* д. а. к. Сѳзлюкде бек уллу кемчиликле быладыла: кѳп жерде омонимле бла сѳзлени магъаналары бир бирден айырыл-магъандыла; фразеологизмледиле деп, талай къош сѳз, ол угъай, сѳз тутушла окъуна бериледиле; сѳзлени фоне-тика, морфология тюрлюлери (*мутхуз/бутхуз, патеген/фатеген, къоншу/хоншу, къызылдым/къызгъылдым, жауун/жауум* д. б.) энчи сѳзлеча, эки статьяда, тамыр-лары бир синонимле уа (сѳз ючюн, *экеу /экеулен*) бир сѳзча, бир статьяда берилгенлерине сѳзлюкде юлгюле бек кѳпдюле. Бу шарт сѳзлюкню жарашдыргъанла бир сѳзню тюрлюлерин бла синонимлени бир бирден айыралмагъан-ларын кѳргюзтеди. Бир-бир сѳзлеге, юлгюледиле деп,

жыйырма, кыркъ нарт сёз берилгени да тюз туюлду. Бу нарт сёзлени сёзлюгю туюлду, аны себепли юлгю халда ючден-бешден кёп нарт сёзю бир сёзю статьясында бериу тапсызды.

Бу затланы кертиликлерине шарт юлгюле келтирейик.

Сёзлюкню словнигинде, эсе да, анга къаллай сёзле алынганларында, бираз тохтаргъа тийишли кёребиз. Белгилисича, грамматика неда орфография сёзлюкледен бирси сёзлюкlege сёзлени жалаңда лексика формалары алыныргъа керекдиле. Сёзю (сёз ючюн, атны, сыфатны, алмашны, санауну) лексика формасы ол аны жангызлыкъ сандагъы, баш болушдагъы формасыды. Сёз ючюн: *ат, кгол, жууап; ариу, кзызыл, бийик; он, жюзюнчю, экишер, алтаулан; мен, кесим*. Этимледе уа – буйрукъчу турушну формасы: *ишле, жукъла, келтир, чап, ойла* д. а. к.

Сёзлюкде бу жорукъ бек кёп жерде бузулады. Сёз ючюн, анда, сёзледиле деп, *ашыгъып, ачыуланган, ийнанмау* дегенча грамматика формала берилгендиле.

Жюгенле, алайла, монахла дегенча кёплюк санны формалары да сёзле туюлдуле. Аланы жангызлыкъ сан формалары (*жюген, алай, монах*) сёзлюкге алынгандыла, сора кёплюк сан формалары уа неге керек эдиле? Мында сёзлени болуш формалары да бардыла: *аланы, бизни, алада, алагъа, аладан, бизге, бизде, бизден* д. б.

Сёзлени хапарчылыкъ формалары да тубейдиле: *дейдиле, алайды, жарамайды, ангылашынмайды* д. б. Сёзлени бир-бир иелик формалары да сёзлеге саналгъандыла: *кзалыны, арысы, бюгюлгени* д. б.

Сыфатланы тенгleshдириу даражалары грамматика категория болгъанлары даулашсызды. Болсада аланы бир талайы сёзледиле деп кёргюзтюледиле: *артыгъыракъ, азыракъ, телирек, эрттерек* д. б. Сёзлюкде быллай формала асыры аслам тубейдиле. Аны себепли бу сёзлюкню тынгылы окъугъан адам лексика сёзлюк туюлду, грамматика сёзлюкдю дерге боллукъду.

Сёзлюкню словнигин жарашдырыуда дагъыда бардыла кемчиликле. Аланы бири – анда малкъар сёзле бек аздыла. Дагъыда башхасы – тилибизде чыртда жюрюмеген орус эм ортакъ сёзле – терминле асыры кёпдюле. Бу китапда сёзлюкню жарашдыргъанла кеслери кзурагъан, жалгъан сёзле да, тилде жюрюмегенле, иги кесек тубейдиле: *дуппа-душман, аппа-айгъыр, ёппе-ёргеде, аппа-акъыллы, гимхотлукъ, гаралыкъ, ауаналыкъ* д. а. к. Мында не къарачайлы, не малкъарлы ёмюрде эшитме-

ген, жюрютмеген «къарачай-малкъар сёзле» да бардыла: *ёркеч* (тюени сыртында дуппуру), *бытбылдыкз* (бёденени жырлагъан тауушун эриклеген сёз), *кзудай* (Аллах), *кзалта* (хуржун), *бие* (байтал), *тангла* (айыр, сайла) д. б.

Къарачай-малкъар тилде *жашырын*, *мукзуладис*, *илму*, *бутакз*, *келишим*, *бахча*, *чурукз*, *марда*, *сейир* деген сёзле эркин жюрюп тургъанлай, аланы орунларына *секрет*, *магнит*, *наука*, *ветка*, *договор*, *огород*, *норма*, *интерес* деген орус сёзлени къарачай-малкъар сёзлюкге кийириу жараусуз ишти.

Валторна, *вигонь*, *ватерлиния*, *грифель*, *драпировка*, *цапфа*, *фальцет* дегенча малкъарлылада, къарачайлылада, жюрютюлмеген сёзлени да бери къошар кереги жокъ эди. Аладан кёп кере да ангылашыулу сёзле уа, сёз ючюн, *сантиметр*, *фломастер*, *компьютер* д. б. сёзлюкден тышында къалгъандыла.

Илму жаны бла да мында кемчилик кёпдю. Сёз ючюн: *айтыр-айтмаз*, *жетер-жетмез* дегенча къош этимсыфатла сёзлеча бериледиле. Алача къуралгъан башха формала уа бери кирмей къалгъандыла.

Омонимле бир сёзню магъаналарына, бир сёзню магъаналары уа омонимлеге саналып берилгенлерине бу сёзлюкде юлгюле кёпдюле. Сёз ючюн, адамны *кзашы* бла иерни *кзашы*, хайыуанны *кзулагзы* бла орундукъну *кзулагзы* омонимлеге саналгъандыла. Ол терсди. Ала бир сёзню магъаналарыдыла. Не ючюн дегенде бу сёзле кёргюзтген затланы бирге ушашлыкълары (метафора) алыкъа тас болмагъанды. Сёз тутушлада болмаса, кеслери алларына *кзаш*, *кзулакз* деген сёзле адамны кёрючю, эшитиучю органларындан башха затланы билдирмейдиле. Жерни *сюр*, малны *сюр* дегенча сёз тутушладагъы *сюр* деген сёз а башха-башха затланы атларыды. Къачан эсе да бирде, бурун заманлада, была бир сёзню магъаналары болгъандыла: жерни сюрюк ючюн, адам сабан агъачха жегилген малны сюргенди. Бусагъатда уа ала бир бирге бойсунмагъан, башха-башха, кеслери алларына эркин жюрютюлген ишлени билдиредиле. Аны себепли *сюр* «гнать» – *сюр* «пахать» омонимледиле. «Къарачай-малкъар-орус сёзлюкде» была эм былагъа ушагъан иги кесек сёз омонимлеча угъай, бир сёзню магъаналырыча берилгендиле.

Сёзлюкде быллай кемчиликле кёпдюле. Ол, кёл салынып, къарачай-малкъар лексикологияны жетишимлерине таянып жаращдырылмагъанды.

Бусагъатда къарачай-малкъар тилде 35 мингден аслам сёз барды. Бу сёзлюкде уа керти сёзлени саны 15 мингнге да жетмейди. Башхача айтханда, сёзлюк толу туююлду.

Сёзлюкню ахырында география атла, къарачай-малкъар тукъумла бла адам атла, жаныуарланы атлары бла аталгъан жылланы атлары, айланы, ыйыкъланы кюнлерини эски атлары, узунлукъну ёлчеулерини атлары, къарачай-малкъар тилни къысха грамматика очерклерини берилгендиле. Ол затла аны даражасын кётюредиле.

Болсада къарачай-малкъар-орус сёзлюк илму жаны бла къолайсызды. Бери тилибизде жюрюген сёзлени жартысы окъуна кирмегендиле. Быллай уллу сёзлюкле уа теркден жангыртылмаучудула, къайтарып чыгъарылмаучудула.

Сёзлюкде орфография, пунктуация халатла да асыры кёпдюле. Сёзлени магъаналарын ангылатыу, аланы орус тилге кёчюрюу жаны бла да анда кёп кемчилик барды.

Тил бла, аны тинтиу бла байламлы проблемаладан бек къыйыны ангылатма сёзлюклени жарашдырыуду. Къарачай-малкъар тилни быллай сёзлюкню материалы жыйылып 1970 жыл башланган эди. Аны бир миллиондан аслам карточкасы болгъан картотекасы жарашдырылгъанды. Картотекада сёзлени магъаналары чыгъарылып, энчи этилгендиле, хар бири орус тилге кёчюрюлгендиле. Фразеологизмле бла къош сёзле да сёзлени магъаналарыны ызларындан энчи жерледе кёргюзтүлгендиле. Аланы, сёзлени бла фразеологизмлени, хар бирини магъаналарына юлгюле (суратлау, илму литературадандан, фольклор чыгъармаладан алыннган айтымла) хазырланылгъандыла. Сёзлюкге саулай да 35 мингден аслам сёз эм фразеологизм алыннганды.

Сёзлюкню жарашдырыуну инструкциясын Ахматланы Ибрахим жазгъанды (Ахматов, 1976). Инструкция, алгъыннгы тюрк тилли союз республикаланы академияларыны тил билим институтларында сюзюлюп, къабыл этилгенди эм анга бийик багъа бичилгенди.

Сёзлюкню, бирси тюрк тиллени ангылатма сёзлюклеринден айырып танырча, талай энчилиги барды. Аладан биринчиси – анда сёзлени магъаналары орус тилге кёчюрюлгендиле. Алай этиуню мураты – ол сёзлюк бла орус тилни билген адамла барысы да хайырланыргъа онг болукъду. Тил билимде жюрюген адетге кёре, ангылатма

сөзлөккө жаланда бир тилли боладыла, ансы алада сөзлө башха тилге кечюрюлмейдиле. Болсада бу сөзлөккө ол адетни бузулгъаны илмугъа чюйре келмейди. Быллай сөзлөк эки тюрлю сөзлөккю орунун тутады: миллет-орус эм ангылатма сөзлөклени. Тюрк тиллени асламысыны ангылатма сөзлөклеринде фразеологизмле, нарт сөзлө, кьош сөзлени талайы, бир бирден айырылмагъанлай, фразеологизмледиле деп бериледиле. Не ючюн дегенде тилни бу ёлчемлерин бир бирден айырыу кьыйын, даулашлы ишди. Лексикологла жалчытмагъан иш бла кюреширге, кеслерини башларын аурутургъа лексикографла суймейдиле. Бу сөзлөккө ол иш тап жалчытылгъанды.

Омонимлени тюрлюклерин бир бирден айырыу жаны бла да бу сөзлөк бирси тюрк тиллени сөзлөклеринден башхаракъды. Бирси тюрк тиллени сөзлөклеринде жаланда лексика омонимле берилип кьаладыла: сөз ючюн: *ат* (минилген, жегилген хайыуан) – *ат* (адамны, башха затны аты), *сюр* (жерни) – *сюр* (малны) д. б. Бу сөзлөккө уа лексика-грамматика омонимле да бериледиле: *ат* (ат) – *ат* (этим), *иги* (сыф.) – *иги* (сөзл.), *уруш* (ат) – *уруш* (этим), *башха* (сыф.) – *башха* (сөзл.) – *башха* (сонг.) д. б.

Омонимлени бла бир сөзню магъаналарын бир бирден айырыу кьайсы тилде да даулашлыды. Ол жаны бла да бу сөзлөк махтарчады. Сөзлөккю илму жанын тынгылы жалчытыр ючюн, лексикологияда сөзлөккө бла байламлы вопросла тынгылы тинтилирге керекдиле. Бу ишни мурдору Гузеланы Жамалны башда айтылгъан монографиясында салыннганды. Сөзлөк ючтомлукъду, аны жууаплы редактору да Гузе улуду, басмагъа хазырлагъан, томларыны редактору уа – Жаппулану Алий. Юч китап да жазылып бошалгъандыла, басмагъа хазыр этилгендиле. Аланы биринчи тому 1996 жылда, экинчиси 2002 жылда басмаланнгандыла.

Сөзлөккө сөзлени стиль жаны бла энчиликлерине да тийишлисича эс бурулгъанды. Стиль энчиликлени эки тюрлюсю да – функциональный эм экспрессив – кёргюзтүлгендиле. Стильни функциональный жаны сөзлени кимле жюрютгенлери, кьайда, кьачан жюрютүлгенлери бла байламлыды. Сөз ючюн, диалект сөзлө, жангы сөзлө, Малкьарда жюрюп, Кьарачайда жюрюмеген сөзлө, фольклорда, мифологияда жюрюген сөзлө. Сөзлени бу жаны бла энчиликлери толу ачыкъланнгандыла. Стильни экспрессив жаны адамны масхаралагъанын, андан неда башха затдан жийиргеннгенин, хыликкя этгенин билдире-

ди. Сёзлени адам онгсунуп, онгсунмай, хыны, масхара этип, жийиргенип айтыргъа болады. Бу шартла сёзлюкде толу кёргюзтюлмегеннге ушайдыла. Сёз ючюн, масхараны, онгсунууну, онгсунмауну, жийиргениуню билдирген белгиле сёзлюкде тюбемейдиле. Тилде уа аллай сёзле кёпдюле. Сёз ючюн: *шытылы, бурунбокъ, суубурун, хымилкёз* дегенча сёзле адамны жийиргеннгенин кёргюзтедиле, *осал, аман, жараусуз, болумсуз, эринчек, жалкъау, хомух* д. а. к. – онгсунмауну, *ахшы, иги, тап, тынгылы, жигит, жигер, батыр* д. а. к. – онгсунууну. Болсада бу эм былагъа ушагъан сёзлени къатларында быллай шартланы билдирген белгиле кёргюзтюлмегендиле.

Сёзлюк бла къуру алимле, жазыучула, журналистле угъай, школчула да хайырланадыла. Аны эсге алып, сёзлюкню жарашдыргъанла хар сёзню къатында аны тилни къайсы кесеги болгъанын энчи белгиле бла (*ат* – ат, *сыф.* – сыфат, *сёзл* – сёзлеу, *кес.* – кесекчик, *алм.* – алмаш, *эт.* – этим д. б.) кёргюзтгендиле.

Сёзлюк практика жаны бла да тап къуралгъанды. Ол юлгюле бла байламлыды. Сёзлеге, ары алынган сёзлени магъаналарына шагъатлыкъ этген фразеологизмлеге онг болгъан жерде суратлау чыгъармаладан юлгюле (айтымла) келтирилгендиле.

Алайды да, «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгю» къарачай-малкъар тилде бек тынгылы, магъаналы илму ишледен бириди. Анда тилибизни байлыгъы, сёзлерибизни хар не жаны бла да энчиликлери кёргюзтюлгендиле.

Кармоков Х. Г. бла Гуртуланы С. С. жарашдыргъан орус-къабарты-малкъар сёзлюкде (Кармоков, Гуртуев, 1992) 6 мингнге жууукъ тилде кёп жюрютюлючю, харкюннюгю жашауда тюбей туруучу орус сёз къабарты эм малкъар тиллеге кёчюрюлгенди. Бу тиллеге орус сёзлени хар магъаналары да угъай, жалаңда баш магъаналары кёчюрюлгендиле. Сёзле грамматика, стиль жаны бла да ачыкъланмагъандыла. Синоним кёчюрмеле бир бирден запятой бла айырыладыла, сёз ючюн: *бабушка* – *ынна*, *уллу ана*; *балкарцы* – *малкъарлыла*, *таулула*; *беда* – *палах*, *хата* д. а. к. Сёзлюкге сёз тутушла, фразеологизмле, нарт сёзле къошулмагъандыла.

Сёзлюкде тюз кёчюрюлмеген кёп сёз барды, сёз ючюн: *алыча* – *алыча*, *аренда* – *хаух*, *берег* – *жагъа*, *брынза* – *бишлакъ*, *алый* – *къызыл*, *аромат* – *жыйы*, *богатырь* – *къарыулу*, *бузина* – *балам*, *вездесущий* – *ётгюр*, *весить* –

тартырҗа, вещь – характер, вместительный – сыйынныгы, вонь – ийис, вопить – хахайларҗа д. а. к. Бу сөзлени тюз кёчюрмелери быладыла: *сары эрик, бегенд, суу жаҗа, кзой бишлакз, кзып-кзызыл, ариу ийис, тулпар/батыр, зат /абери, сыйынныгылы/ сыйыныулу, аман ийис, кзычырыкз-сыйыт этерге.*

Болсада сөзлюкню журналистлеге, студентлеге орус текстлени къарачай-малкъар тилге кёчюрюуде магъанасы уллуду.

Къарачай-малкъар тилни биринчи толу орфография сөзлюкюн Гузеланы Жамал бла Созайланы Борис жарашдыргъандыла (Гузеев, Созаев, 1982). Анда, Къарачайда, Малкъарда жюрютюлген литература сөзледен сора да, диалектледе хайырланылгъан сөзле, бош тилни, сөлешиу тилни сөзлери, тилге жангы кире башлагъан сөзле (окказионализмле) бардыла. Битеу сөзлени саны 63 мингди. Ол сөзле бла, эсе да, сөзлени лексика формалары бла бирге, аланы айтылыулары бла жазылыулары бирге келишмеген грамматика формалары да тубейдиле, сөз ючюн: *барыу, келиу, тузчукз, жалыннган, келал, билал, жоннган, кетген, кзакзгъан, суусалбыз, сентябрьде* д. а. к. Атланы, сыфатланы, этимсыфатланы, бетлеучю алмашланы, санчы санауланы айтылыулары бла жазылыулары бирге келишмеген болуш формалары да (сөз ючюн, беричю, башлаучу болуш формалары) бу сөзлюкде энчи халда, сөзлени къатларында жалгъаула бла кёргюзтюледиле.

Сөз ючюн:

эшик, -ге, -ден	юч, -ге, -ден
кюн, -нге, -ден	он, -нга, -дан
жан, -нга, -дан	баргъан, -нга, -дан
мен, -ден,	учхан, -нга, -дан
кенг, -ден,	сексен, -нге, -ден.

1991 жылда тилибизни орфография жорукълары тюрленгенлери себепли, бу сөзлюк энди хайырланылмайды.

Арт жыллада талай школ сөзлюк басмаланнганды. Ары дери жазылгъан школ сөзлюкле, башда айтылгъаныча, гитчечикле болгъандыла. Ала озгъан ёмюрню жыйырманчы-кзыркзынчы жылларында жарашдырылгъандыла. Кеслери да кёчюрюлген (орус тилден къара-

чай-малкъар тилге эм къарачай-малкъар тилден орус тилге) сёзлюкледиле. Кертиди, ала илму жаны бла къарыусуз болгъандыла, не ючюн дегенде, энчи жорукълагъа таянып, система бла жарашдырылмагъандыла. Болсада артда толу, тынгылы сёзлюкле аланы мурдорларында жарашдырылгъандыла. Школчулагъа орус тилни эм ана тиллерин билдириуде аланы магъаналары уллу болгъанды.

Алтмышынчы жылланы ахырындан башлап, школ орфография, фразеология, терминология, ангылатма эм кёчюрюлген сёзлюкле жарашдырылгъандыла.

Теммоланы Хамзат жарашдыргъан «Малкъар тилни школ орфография сёзлюгю» юч кере чыкъгъанды, 1970, 1980, 2000 жыллада. Анда школда окъулгъан литература чыгъармалада эм ана тилден дерсликледе тюбеген алты-жети минг сёз барды. Сёзлюкте керекли жерде, бегирекда орус алынмалада, сёзлени басымлары белгиленедиле, сёз ючюн: *атака, атака, квартал, квартал, шофёр, машина* д. б.

Биринчи толу «Школ орус-малкъар сёзлюкню» Жулабланы Ю. А., Жаппуланы А. А., Отарланы И. М. эм Улакъланы М. З. жарашдыргъандыла. Ол эки кере чыкъгъанды: 1993 эм 1997 жыллада. Ары орус тилде эркин жүрютюлген литература сёзле киргендиле. Аз жүрютюлючю терминле, бош тилни сёзлери, эскирген сёзле сёзлюкге къошулмагъандыла. Сёзлюкте сёзлеге толу грамматика характеристика бериледи, аланы баш грамматика формалары кёргюзтюледиле. Кёп магъаналы сёзлени тилде эркин жүрютюлючю магъаналары да малкъар тилге кёчюрюледиле.

Къарачай-малкъар тилни, школчулагъа аталып, эки фразеология сёзлюгю барды. Аланы бири, «Къарачай тилни фразеология сёзлюгю», 1984 жылда Черкесск шахарда басмаланганды. Аны автору Текеланы И. К. сёзлюкге юч минг фразеологизм жыйышдыргъанды. Бирбир алимлеча, Теке улу да фразеологизмлеге нарт сёзлени, кесеклери башха жазылгъан къош сёзлени талайын эм фразеология бла байламлы магъаналары болгъан сёз тутушланы да санайды. Болсада арт 15–20 жылда алимлени асламысы аланы фразеологизмлени санына къошмайдыла. Ол кёз къарамгъа таянып тергесек, бу сёзлюкте керти фразеологизмлени саны мингге да жетмейди. Болсада къарачайлы школчула, студентле, журналистле, ана тилден окъутхан устазла аны бла хайырланадыла эм анда кеслерине керекли материалны табадыла.

1994 жыл басмаланган «Малкърар тилни школ фразеология сѣзлюкюн» толу сѣзлюкге санаргъа боллукъду, не ючюн дегенде кърарачай-малкърар тилде жюрютюлген фразеологизмлени асламысы (1500 чакълы) анда орун тапхандыла. Сѣзлюкню авторлары профессор, филология илмуланы доктору Башийланы Къонакъбийни къызы Светлана бла филология илмуланы кандидаты Жарашыу-ланы Зайнафды, Къоналийни къызы.

Сѣзлюкде фразеологизмлеге суратлау литературадан юлгюле бериледиле. Аны «Ал сѣзюнде» фразеологизмлени эркин сѣз тутушладан, нарт сѣзледен не башхалыкълары болгъанлары, фразеологизмле тилни къайсы кесеклерини формаларында жюрютюлгенлери, аланы айтымда къуллукълары, стиль энчиликлери ангылатыладыла. Сѣзлюкню ахырында, анга къошакъ халда китапда болгъан фразеологизмлени, аланы вариантларыны, фразеология синонимлени тизмелери берилгенди, фразеологизмлени бир-бирлерини этимологияларыны юсюнден да айтылады.

Сѣзлюкде фразеологизмле биринчи сѣзлерине кѣре алфавит бла жаланда бир кере берилгендиле. Фразеологизмлени вариантлары да, къайтарылмамай, бир кере тюбейди; сѣз ючюн: *айтханын жерге жетдирмезге* (салмазгъа, тюшюрмезге), *дарманнга излегенде* (излесенг да) *табылмагъан* д. а. к. Фразеологизмледе кѣп магъаналылыкъ эсге алыннганды; хар фразеологизмни тюбюнде, аны магъанасы ангылатылгъандан сора, ол айтымны къайсы члени болгъаны, тилни къайсы кесеклери бла бирлешип жюрюгени, аны стиль энчилиги кѣргюзтюлгендиле. Сѣз ючюн:

базар бетин ачаргъа бир затны жангыртыргъа

Аслам. хапарчы
Сѣл. тил.

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю;
Ким нени базар бетин ачады?

бокъдан (кирден) ийис ангыламагъан (адам) акъылсыз,
менгиреу (адам).

Айгъакъл.
Бош тил.

Ат бла, алмаш бла жюрюйдю;
Ким къаллай адамды?

Школчулагъа аталгъанлыкъгъа, бу сѣзлюк устазлагъа, студентлеге, аспирантлагъа эм башхалагъа да хайырлы ишди.

«Жашау бѐлюмле бла байламлы орус-малкъар ангылатма сѐзлюкню» (2000 ж.) Отарланы И. М. бла Габаланы А. Б. жарашдыргъандыла. Анга малкъарлылада кѐп жюрютюлючю жамауат-политика, математика, лингвистика, литература терминле, табийгъат, жууукълукъ, кийимле, аш-азыкъ, малчылыкъ, жерчилик бла байламлы терминле алыннгандыла эм ангылатылгъандыла.

Гузеланы Жамал бла Созайланы Борис жарашдыргъан «Малкъар тилни окъуу орфография сѐзлюгюнде» (1999) 33 000 сѐз барды. Ол толу сѐзлюк болгъаны себепли, аны бла къуру школчула угъай, энчи орта билим берген учреждениялада окъугъанла, студентле, басмада ишлегенле эм башхала да хайырланыргъа боллукъдула.

Сѐзлюкде, сѐзледен сора да, тилде аслам жюрютюлген жер-суу, адам атланы, тукъумланы тизмелери бардыла. Анда малкъар орфографияны баш жорукълары да берилгендиле. Сѐзлюкню «Ал сѐзюнде» къарачай-малкъар орфографияны къысха тарыхы, 1991 жылда жарашдырылгъан малкъар орфографияны баш жорукълары, сѐзлюк бла къалай хайырланыргъа кереги ачыкъланадыла. Бу сѐзлюкню «Къарачай-малкъар тилни орфография сѐзлюгюнден» (1982) башхалыгъы-атланы, алмашланы, сыфатланы, этимсыфатланы бериучю, башлаучу болуш формаларыны жазылыулары айтылыуларына келишмегенлерини жаланда жалгъаулары кѐргюзтюлюп кълалмайдыла, аллай формала саулай бериледиле; тенг-лешдиригиз:

«Къарачай-малкъар тилни
орфография сѐзлюгюнде»
(1982)

Малкъар тилни окъуу
орфография сѐзлюгюнде»
(1999)

жан, -нга, -дан
минг, -ден
келдик, -ге, -ден
аман, -нга, -дан
ачыкъ, -гъа, -дан
берген, -нге, -ден
къыркъ, -гъа, -дан

жаннга, жандан
мингнге, мингден
келликге, келликден
аманнга, амандан
ачыкъгъа, ачыкъдан
бергеннге, бергенден
къыркъгъа, къыркъдан

Малкъарлы школчулагъа 5 000 чакълы сѐзю болгъан ангылатма сѐзлюк да жарашдырылгъанды (Гузеланы Ж., 2000). Ары тилде эркин жюрютюлген сѐзле киргендиле. Програмагъа кѐре, школчула диалект сѐзлени литература сѐзледен айыра билирге керек болгъанлары себеп-

ли, сёзлюкге диалект сёзлени кёбюрек жюрюгенлери да кьошулгъандыла. Орус сёзле бла орус тилни юсю бла келген ортакъ сёзле, орус тилни сёзлюклеринде болгъанлары себепли, бери алынмагъандыла. Этимлени айырма формалары, этим атла да жокъдула бу сёзлюкде. Лексика омонимле бла бирча (ат I (минилген) – ат II (затны аты), ай I (кёкдеги) – ай II (жылны заманы) д. б.) лексика-грамматика омонимле да (башха I (сыфат) – башха II (сёзлеу) – башха III (сонгура), кёк I (ат) – кёк II (сыфат) д. б.) алыннгандыла.

Хар сёзге грамматика характеристика берилгенди (эсе да, тилни къайсы кесеги болгъаны кёргюзтюлгенди), керекли жерде уа – стиль характеристика да. Сёз ючюн: ай I *ат*, ай II *межд.*, *абадан сыф.*, *атыл эт. бош тил.*, *багъа ат пед.*, бай III *ат ист.*

Сёзлюкде сёзлени магъаналарына шагъатлыкъ этген юлгюлени асламысы сёз тутушла эм нарт сёзле бла айтыуладыла.

Бешинчи башы

ГРАММАТИКАНЫ ТИНТИЛИУЮ

§ 1. Къарачай-малкъар тилни грамматикалары

Жыйырманчы ёмюрге дери къарачай-малкъар тилни не школ, не илму грамматикасы болмагъанды.

Грамматиканы бир-бир вопросларыны юсюнден кесини оюмун эм алгъа венгрли алим В. Прёле билдиргенди. Ол тилни баш кесеклерини юсюнден жукъ да айтмагъанды. Аны ишинде бегирекда атланы, этимлени, алмашланы талай шартлары кёргюзтюледиле. Сёз ючюн, ол тилде кёп жюрютюлюучю -лыкъ, -гъы, аз жюрютюлюучю да бир талай жалгъауну, этимни айырмаларыны, алмашланы къауумлагъа юлешиуню юсюнден кесини оюмларын айтханды. Алада тил илмугъа чюйре келгенлери да бардыла. Сёз ючюн, ол *хар не*, *хар ким*, *ким да*, *не да* дегенча белгилеучю алмашланы белгисиз алмашлагъа санагъанды. *Мой*, *твой*, *свой*, *наш*, *ваш*, *их* деген орус сёзлени – иелик алмашланы къарачай-малкъар тилге *меники*, *сеники*, *кесимики*, *бизники*, *сизники*, *аланыкъы* деп кёчюрюлгенлерине таянып, къарачай-малкъар тилде иелик алмашла бардыла деген терс оюмну айтханды (Прёле, 1914–1915, 184). Кертисин айтханда уа, -ки/-къы

форма алмашланы энчи тюрлюсю туююлду, бет алмашланы иелик формасыды.

Малкъар тилни биринчи къысха грамматикасын оруслу лингвист Н. А. Караулов жарашдыргъанды (Караулов, 1912). Ол энчи китап угъай, статьяды. Кеси да «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» деген жыйымдыкъда басмаланганды. Статьяда тилибизни фонетикасыны бла морфологиясыны юсюнден къысха очеркле бериледиле.

Н. А. Караулов малкъарлыланы бла къарачайлыланы тиллерин бир тилге санамагъанды. Аны себепли кесини бу статьясында жаланда малкъарлыланы тиллерини грамматикаларыны юсюнден жазгъанды. Ол, тилни баш кесеклери бла чекленип къалмай, болушлукъчу кесеклерини юсюнден да кесини оюмун къысха билдиргенди. Тилни кесеклерини баш шартларын, толу болмаса да, ачыкъларгъа кюрешгенди. Атланы, сыфатланы, этимлени, сёзлеулени, алмашланы сёз къурауларыны эм айтымда баш къууллукъларыны юсюнден да Н. А. Карауловну очерклеринде тюз ангылатылгъан шартла кёпдюле. Сёз ючюн, алмашланы, сёзлеулени, санауланы къауумларын тохташдырыуда кёп кемчилик тюбемейди. Бу тилни грамматикасыны юсюнден бир-бир шартланы уа Н. А. Караулов бирси алимледен эсе алгъа эслегенди. Айтыргъа, соруучу алмашланы барысыны да белгилеучю алмашланы магъаналарында да жюрютюлюлерин.

Болсада, къарачай-малкъар тилни билмегенини хатасындан, алмашланы, сёзлеулени эм тилни башха кесеклерини юсюнден да Н. А. Карауловну ишинде жангылычла бардыла. Сёз ючюн, ишни бет алмашланы юсюнден айтылгъан жеринде *ала, мени, сени, аны, анга* деген формаланы орунларына *андар, меним, сенинъ, олнынъ, олнъа* деп жазылады. *Атымы, атыма, атымы, былай* деген формала да *атымнынъ, атымгъа, атымны, болай* деп берилгендиле. Аны белгисиз алмашладыла деп берген сёзлери да (*кимсе* «некто», *бир ниче* «несколько») къарачай-малкъар тилде жюрютюлмейдиле, аллай сёзле тюрк тиллени огъуз къауумунда (гагауз, тюркмен, тюрк, азербайджан тилдеде) тюбейдиле. Ол кёргюзтген *ки (ким)* деген соруучу-байлаучу алмаш да къарачай-малкъар тилде жокъду.

Н. А. Карауловну сыфатла барысы да сёзлеуле болуп да жюрютюледиле деген оюму жангылычды. Къарачай-малкъар тилде ол айтханча сыфатланы саны 50–60 чакъ-

лыды, битеу сыфатла уа юч мингнге жууукъдула. Башхача айтханда, бу тилде сёзлеуле да болуп, сыфатланы жаланда 2 проценти жюрютюледи.

Авторну очерклеринде сёзлеуледиле деп, сыфатладан сора да, кёп ат, алмаш да бериледиле.

Анда сонгураланы, кесекчиклени, байламланы юсюнден да бек аз айтылады, аланы бир бирден айыргъан шартла кёргюзтюлмейдиле, къауумлары ачыкъланмайдыла. Сёз ючюн, къыркъдан аслам сонгурадан жаланда ючюсю бериледи: *была* (тюз берилмегенди, *бла* болургъа керекди), *сонгра* (тюзю – сонгура), *ючюн*.

Не кёп кемчилиги бар эсе да, Н. А. Карауловну малкъар тилни грамматикасыны юсюнден къысха очерки къарачай-малкъар грамматиканы артда жазгъан алим-леге болушханды, аланы бу тилни грамматикасыны энчиликлерин башха тюрк тилле бла тенгleshдирип, жаныгыча тинтирге кёллендиргенди.

Къарачай-малкъар тилни биринчи илму грамматикасыны автору Алийланы Джашыуну жашы Умарды (Алиев, 1930). Аны жарашдырыуну мурдорун Умар кесини башха ишлеринде салгъанды, сёз ючюн, быллай статьяда: «О принципах составления карачаево-балкарской грамматики» (Алиев, 1928, 129–135), «О грамматических особенностях карачаево-балкарского языка» (Алиев, 1928, 24–31). Ол, къарачайлыланы бла малкъарлыланы тиллери бир болгъанын тынгылы билген алим, кесини грамматикасын «Къарачай-малкъар грамматика» деген ат бла басмалагъанды. Анда, фонетика бла морфологиядан сора да, сёз къурауну, синтаксисни вопросларына да тынгылы къаралгъанды. Бу грамматикада тилни кесеклери барысы да тинтилгендиле, аны баш кесеклерини сёз къураулары, синтаксис къуллукълары толу, тюз кёргюзтюлгендиле.

Болсада сыфатланы, сёзлеулени, алмашланы, сонгураланы, ангылатылыуларында учхара жерле да тюбейдиле. Сёз ючюн, сёзлеулени тилни энчи кесеги болгъанларына Алий улу да, Н. А. Карауловча, иги ийнанмайды. Бек кёп сыфатла сёзлеулеге ётедиле (103-чю б.) деп жазады. Сёзлеулени тилни бек осал айныгъан, жайылмагъан, жаланда тилни башха кесеклеринден къуралгъан тил кесекге санайды. Китапда сёзлеулени бла сыфатланы къатышдырылып берилген жерлери бардыла.

Автор, В. Прёлча, бет алмашланы иелик формаларын (*меники, сеники, аныкы д. б.*) иелик алмашлагъа

санагъанды. Аны къарачай-малкъар тилде байлаучу, ушашдырыучу алмашла бардыла дегени да терсди. Сёз ючюн, байлаучу алмашлагъа ол хапарчы жалгъаулу атланы бла алмашланы (-быз/-биз, -ды/-ди, -ма/-ме, -са/-се жалгъаулары болгъан) санайды, ушашдырыучу алмашлагъа уа *менлай, сенлай, аллай* дегенча формаланы – бет алмашланы ушашдырыучу формаларын.

Китапны сонгуралагъа аталгъан кесеги да толу туююлду. Сонгураланы асламысы анда берилмейдиле, берилгенлерини да грамматика магъаналары тийишлисича ачыкъланмайдыла.

Быллай кемчиликлери болгъанлыкъгъа, тюрк тил билимден алимлени оюмларына кёре, Алий улуну Грамматикасы ол заманда жазылгъан тюрк грамматикаланы мажалларындан бирине саналады.

Ол жыллада къарачай тилни грамматикасын жарашдырыугъа, бегирекда школла ючюн, Байрамкъулланы Умар да кёп кыйын салгъанды. Ол кесини китапларында морфологияны бла синтаксисни юсюнден жазгъанды (Байрамкулов, 1930, 1931).

Байрамкъул улу Умарны китапларыны баш кемчиликлери, Алий улу Умарны къарачайлыланы, малкъарлыланы тиллери бир болгъанын ачыкълагъан, аллай белгили илму грамматикасындан сора, «Къарачай тилни грамматикасы» деп жазылыуларында эди. Болсада ала, къарачайлы школчулагъа, студентлеге, алимлеге да ана тиллерини морфологиясын бла синтаксисин билдирир ючюн, кёп жылланы къуллукъ этгендиле.

Къарачай-малкъар тилни илму грамматикасыны мурдорун жарашдыргъанланы ичинде белгили тюрколог, ол заманда юзбек тилни бек иги тинтгенледен бири А. К. Боровковну атын да махтау бла айтырчады. Ол, грамматиканы бир-бир вопросларына атап, талай статья, грамматиканы очеркин (Боровков, 1935, 11–40) жазуу бла чекленип къалмай, къарачай-малкъар тилни илму грамматикасын да жарашдыргъанды. Алай ол иш не сылтау бла басмаланмагъаны белгисизди. Кесини ишлеринде алим грамматиканы бирси вопрослары бла бирча сёз къурауну морфология мадарына да аслам эс бургъанды. Сёз къураучу эм сёз тюрлендириучю жалгъауланы, сёзлени грамматика формаларын бла лексика (сёзлюк) формаларын тенгleshдире кетип, къарачай-малкъар тилде сёз къурауну бла сёз тюрлендириуню араларын кесгин тохташдырыргъа, толу айырыргъа онг жокъду деп чертген-

ди (Боровков, 1935, 11–40). Ол ишни алимле бюгюнлюкде да толу жалчытмагъандыла.

Пятигорск шахарны пединститутуну, артда уа Къабарты-Малкъар къырал пединститутну профессору В. И. Филоненко 1940 жылда «Малкъар тилни грамматикасын» жарашдырады. Ол малкъар тилни окъугъан, миллетлери къарачайлы, малкъарлы болмагъан студентлеге деп жазылгъан къысха грамматика эди. Анда фонетиканы бла морфологияны вопрослары къысха, окъуу пособиядача, ангылатыладыла, синтаксисни юсюнден а жукъ да айтылмайды. Синтаксисни бир талай вопросун В. И. Филоненко кёп жылдан сора кесини башха ишинде – статьясында ачыкълайды (Филоненко, 1960).

В. И. Филоненкону Грамматикасында тилни кесеклери, артыгъыракъда болушлукъчу кесекле, школ дерликдеча, бек къысха бериледиле. Сёз ючюн, сонгураланы юсюнден китапны жалаңда бир бетинде айтылады. Аны себепли ала толу ачыкъланмагъандыла. Автор, жалгъаулары орус тилге предлога бла кёчюрюлгенлерине таянып, орус тилни предлогларына тюрк тиллени сонгуралары келишгенлерин да эсге алып, *-сиз* жалгъауну сонгурагъа санайды. Юлгю: сенсиз «без тебя». Анга кёре, ол *-да, -ча/-че* жалгъаулары да сонгураладыла деп бередиле.

Эшта, В. И. Филоненко кесини бу оюмун башха алимлени ишлерине таянып тохташдыргъан болур. Сёз ючюн, О. Сенковский *-сиз* жалгъауну сонгурагъа санагъанды (Сенковский, 1929, 74–75).

Грамматикада сёз къурауну вопрослары да учхара бериледиле, бир-бирде уа терс окъуна ангылатыладыла. Сёз ючюн, аны автору тилни ат кесеклеринден жангы атланы къурагъан бек белгили жалгъаулагъа *-лыкъ, -чы, -чыкъ, -даш, -дырыкъ* жалгъаулары санайды. Кертиди, *-лыкъ, -чы, -чыкъ* жалгъаула алайладыла. *-Даш, -дырыкъ* жалгъаулары юсюнден а алай айтыргъа жарарыкъ туююлдо: ала тилде хазна жюрюген окъуна этмейдиле. *-Лы/-ли, -лу/-лю* эм *-ча* жалгъаула аладан эсе кёп кере да эркин хайырланыладыла (тенгleshдир.: *атлы, оруслу, малкъарлы* д. б.; *онча, алтыча, сарыча* (орусча – *иволга*) д. б.), болсада аланы юсюнден автор жукъ да айтмайды.

Илму мурдору тийишли даражада туююл эсе да, В. И. Филоненкону Грамматикасы орус тилде сёлешиучю студентлеге малкъар тилни билдирирге болушханды.

Алай бла, къарачай-малкъар тилни грамматикаларыны асламысы XX ёмюрню 30-чу жылларында жазыл-

гъанды. Аланы Алийланы У. Д. жазгъанларындан къалгъанлары, очерк халда, бек къысха жазылгъандыла. Аны себепли алагъа илму грамматикала дерге жарарыкъ тюйюлдю. Аллай грамматикагъа жалаңда Алий улу Умарны Грамматикасын санаргъа боллукъду.

Ол кезиуде жазылгъан грамматикаланы асламысы къарачай-малкъар тилни угъай, «Къарачай тилни грамматикасы» эм «Малкъар тилни грамматикасы» деп басмалангандыла. Ол а эки халкъны да тиллеринде бирге келишген эм келишмеген грамматика шартланы тохташдырыргъа онг бермегенди.

Белгилисича, грамматиканы морфология категорияла бла формала, синтаксис категория бла конструкцияла, сёз къурауну мадарлары къурайдыла. Башхача айтханда, морфология, синтаксис эм сёз къурау, 30-чу жылланы грамматикаларында уа тилни бу бёлюмлерине фонетика да къошулуп тинтилгенди, синтаксисге уа – грамматиканы ёзегине – аланы асламысында къаралгъан да этмегенди, сёз къурау да алада энчи угъай, тилни бир-бир кесеклерини материалына таянып, учхара тинтилгенди.

Болсада ол грамматикала къарачай-малкъар тилни озгъан ёмюрню 60–70-чи жылларында жазылгъан илму грамматикаларын жарашдырыргъа мурдорлукъ этгендиле.

Тилибизни толу илму грамматикалары тюркологияны тинтилиу даражасына тийишлиликде жалаңда озгъан ёмюрню 60–70-чи жылларында жазылгъандыла. Аланы биринчиси къарачай-малкъар тилде (1966 ж.), экинчиси уа орус тилде (1976 ж.) Н. А. Баскаковну редакциясы бла басмалангандыла. Аланы жазугъа белгили лингвистле къатышхандыла: Н. А. Баскаков, А. З. Абдуллаев, Ахматланы И. Х., Орусбийланы И. Х., Хабичланы М. А., Бёзюланы А. Ю., Хаджилаланы Х.-М. И., Сотталаны А. Х. эм башхала.

Бу грамматикалада да тилни фонетика бёлюмю, башда айтылгъаныча, грамматиканы бёлюмю болмай тургъанлай, уллу жер алгъанды.

Аланы дагъыда бек уллу кемчиликлери – сёз къурау энчи берилмейди, тилни кесеклери бла бирге ангылатылып къалады, эриклеу сёзле тилни энчи кесегича угъай, междометияланы тюрлюлерича берилгендиле.

Къарачай-малкъар тилде басмаланган Грамматикабыз орус тилде басмаланган Грамматикабыздан эсе, бегирекда аны синтаксис бёлюмю, иги кесек къысха ангылатылгъанды.

Бу Грамматикада атланы магъана жаны бла къауумлары, къуралыу мадарлары, тюрлениулер (бетде, санда, болушлада), къысха болса да, тюз ачыкъланадыла. Болсада талай учхара затла да эсленедиле:

1. Атланы магъана жаны бла къауумлагъа юлешгенде, астрономия, география бла байламлы сёзле (*жулдуз, Кюн, Ай* д. б.), абстракт шартланы билдирген сёзле (*ахшылыкъ, ариулукъ, хомухлукъ* д. б.) эм жаны болгъан затланы билдирген сёзле (*ит, чыпчыкъ, бузоу* д. б.) эсге алынмай къалгъандыла.

2. Атланы къуралыу мадарлары толу кёргюзтюлмегендиле. Сёз ючюн, синтаксис-морфология мадарны (*отлукъ таш, жылкычы кыуш, тёппели чыпчыкъ* д. б.), аббревиация мадарны (*КъМКЪУ, АБШ, КъМР* д. б.), семантика мадарны (*кёк* (сыфат) – *кёк* (ат), *окъуучу* (этимча) – *окъуучу* (ат), *сюр* (жерни) – *сюр* (малны) д. б.) юсюнден мында жукъ да айтылмайды.

Тилни ат кесеклеринден къуралгъан атланы юсюнден айтылгъан жерде санауладан, сёзлеуледен къуралгъан атлагъа юлгюле жокъдула, сёз ючюн, быллайла: *бирлик, алтыча, азлыкъ, терклик* д. б.

3. *Барыу, кийиу, тепсеу* эм *къагъыш, алыш, бериш, кюлюш* дегенча формала атладыла деп берилгендиле (Грамматика, 1966, 78). Ол тюз туююдю. Аланы биринчи къаууму этим атладыла, экинчилери уа – этимни араш айырма формалары. Алай бла, атланы лексика (сёзлюк) формалары бла грамматика формалары бир бирден иги айырылмагъандыла.

4. *Агъач къабукъ, гаккы сары, эрик таш, кёз чунгуру* дегенча сёз бирлешлени къош сёзге саналыулары (Анда, 79) тюз туююдю, ала сёз тутушладыла. Бу сёз бирлешле былай сёлешиу тилде эм бек аз жюрютюледиле: *агъачны къабугъу, гаккыны сарысы, эрикни ташы, кёзню чунгуру.*

Мал алыучу, отун сатыучу, ат алыучу, маллагъа багъыучу, атлагъа къараучу дегенча сёз бирлешле да (80-чи б.) къош атла туююдюле, сёз тутушладыла. Аланы къош атлагъа ушатхан айтымны бир члени болгъанларыды, эсе да, синтаксис къуллукъларыды. Атлагъа ётген сёз тутушланы быллай сёз тутушладан башхалыкълары усталыкъланы билдириудю: *мияла кесиучю, таш салыучу, китап ачыучу, сурат алыучу* д. б.

5. *Бир зат, бир неме* деген белгисиз алмашла бла *къызбай, тюспий* деген сыфатла атладыла деп берилгендиле (79–80-чи б.).

Сыфатланы тюз сыфатлагъа бла болжаллы сыфатлагъа юлешиниулери, аланы морфология эм синтаксис мадарла бла къуралыулары тап ангылатылгъандыла. Алай, атлача, сыфатла да магъана жаны бла кёп тюрлю боладыла. Ала китапда кёргюзтюлмегендиле. Сыфатла, морфология мадар бла, къуру атладан, этимледен, сёзлеулден сора да, санауладан да къураладыла: *тёртлю, ючлю, экили* д. б. Ол да айтылмайды.

Калька мадар бла орус алынмаладан къуралгъан кшош сыфатла да (сёз ючюн, *кёп тиражлы, кёп томлу, аз вольтлу*) эсге алынмагъандыла.

Атлача, сыфатла да семантика мадар бла да къураладыла: *жарагъан, ауругъан* (этимсыфатдан), *уруш, сермеш* (этимден), *чапхын, учхун* (этимни алгъышчы туруш формасындан) д. б. Аны юсюнден да жукъ айтылмагъанды.

Бир-бир атла сыфатладыла деп берилгендиле: *чартлауукъ, чырмауукъ, безгек, чапхын* (кесекле) (Грамматика, 94).

Сёзлени жаратылыу, къуралыу эм магъана жаны бла къауумлары, къуралыу мадарлары тюз кёргюзтюлгендиле, тынгылы ангылатылгъандыла. Болсада ала тилни башха кесеклеринден иги айырылмагъандыла. Сёз ючюн: а) *тубюнде, кзатында, тёгерегинде, аллында* дегенча формала сонгура атланы болуш формаларыдыла; б) *чыртда, кзуру* деген сёзле кесекчикледиле; в) *ол себепден, аны себепли, не ючюн десенг* кибик сёз бирлешле байламладыла; г) *жалкзасындан, кзабыргзасындан, юйге* атланы лексикализацияланмагъан болуш формаларыдыла; д) *аныча, мунуча, бёрюча, игилей, ахчалай, кзумачлай* дегенча формала лексикализацияланмагъан тенгleshдириучю, ушашдырыучу формаладыла; е) *жылдан-жылгза, уллудан-улла, узакъдан-узакъгза, сагъат чакълы, жыл чакълы, келир-келмез, жетер-жетмез, тояр-тоймаз* дегенча сёз бирлешле да лексикализацияланмагъандыла; ж) *талай кере, онг жанында, эки кзат, тёрт кзат, бир кере, аллай бир* дегенча сёз бирлешле да сёз тутушладыла. Грамматикада уа ала сёзлеuledиле деп берилгендиле (Грамматика, 1966, 100–110).

Кзачан эсе да, кзайда эсе да, кзайда болса да, кзачан болса да деген сёзлеулени идиомалагъа ётгеннге санау (109-чу б.) терсди.

Таркз-таркз деп, оу-шау эте, чыкзар-чукзур этип дегенча эриклеу сёзледен къуралгъан сёз бирлешлеге да сёзлеuledиле дерге (Анда) кыйынды. Быланы сёзлеуле-

ге ушатхан жаланда айтымда к̄ууллукъларыды: халчы болумну к̄ууллугъунда жюрюйдюле: *Отунла чыкъар-чукъур этип* сындыла. *Тюлкю гуу-гуу деп* кзычырды. Алай эриклеу сёзле, болушлукъчу этимле бла бирге келселе, айтымны башха членлери да боладыла: *Тарх-тарх деген тауушла чыкъдыла* (айгъакълаучу). *Тарх-турх* дегенледен элгендик (толтуруучу). *Оу-шау этгенле к̄енден к̄ен* бола башладыла (башчы). *Была амма-жукка этген ледиле* (хапарчы).

Бу юлгюле эриклеу сёзлени *эт, де* деген болушлукъчу этимле бла бирлешиулери сёзлеулени к̄уурамагъанларын к̄ергюзтедиле.

Эшта, Грамматикада сёзлеулени авторун к̄арачай-малкъар тилде сёзлени грамматика формаларыны эм сёз бирлешлени, сёз тутушланы орус тилге бир-бирде сёзле болуп (эсе да, сёзлени лексика формалары болуп) к̄ечюрюлюулери жангылтхан болур. Сёз ючюн: *онг жанына «налево», алай бир «столько», тюбюнде «внизу», юйге «домой», талай кере «множественно»* д. б.

Ёретинлей, алайлай, саулай, артха, алгъа, алдан, ардан, былайдан, узакъгъа, жууукъгъа д. а. к. сёзлеуле, автор айтханча, морфология мадар бла (Анда, 103–105) угъай, семантика мадар бла, сёзлени грамматика формалары лексика формалагъа жалгъаусуз ётюп, к̄ууралгъандыла.

Санауланы к̄ауумлары, аланы к̄ууралыулары тюз эм толу ачыкълангандыла. Санау бла бирге тергеу, аны тюрлюлери (к̄ошуу, к̄оратыу, керелеу, юлешиу), иран санау берилгендиле эм ала да тынгылы ангылатылгъандыла.

Аладан сора да, санауланы тарыхларына, малкъарлыланы бурун заманлада малчылыкъда жюрютген (иран тилледен алынган) санауларына уллу эс бурулгъанды. Бизни оюмубузгъа к̄ере, бу затла тарых грамматиканы вопросларыдыла, мардаланган грамматикагъа, эсе да, бусагъатдагъы литература тилни грамматикасына, быланы к̄ошар кереклиси жокъ эди.

Алмашланы тилни бирси кесеклеринден айырып танырча ышанлары, к̄ауумлары, аланы грамматика формалары, айтымда к̄ууллукълары толу к̄ергюзтюлгендиле. Болсада аланы сёз к̄уураугъа к̄атышыулары тюз ангылатылгъаннга ушамайды. Сёз ючюн, бетлеучю алмашланы иелик формаларын (*меники, сеники, аныкъгы, бизники, сизники, аланыкъгы*), к̄айтарып бетлеучю (ке-

симлеучю) алмашланы да аллай формаларын (*кесимики, кесингики, кесиники* д. б.), кёргюзтюучю алмашланы *андаггы, мындаггы, мунукзу, аныкзы, буча, олча, мунукзуча, аныкгыча, мындаггыча, андаггыча, бусуз, олсуз, бучукъ, олчукъ, угъайлаучу* алмашланы *кишиники, кишича, жукъсуз* дегенча формаларын жангы сёзлеге сарнаргъа жарарыкъ сунмайбыз. Ала барысы да грамматика формаладыла, не ючюн дегенде аланы жалгъаулары сёз тюрлендириучюледиле.

Кертиди, алмашланы бир-бирлери, сёз ючюн, кёргюзтюучю, соруучу-байлаучу алмашла бла сёзле къуралынадыла. Ала грамматикада тюз берилгендиле: *арггы, бияггы, берги, былай, алай, мынча, анча, быллай, аллай; къайсы, къайры, къайдан, къайда* (тамырлары – *къай*), *къалай, къачан* (тамырлары – *къа*).

Алмашла деп тилни бу кесеги болгъан сёзлеге ала башха сёзлени алмашындырып жюрюгенлери ючюн аталгъанды. Алай Грамматикада алмашла тилни къайсы кесеклерин алмашындыргъанлары кёргюзтюлмейди.

Этимлени, аланы толу эм болушлукъчу магъаналы тюрлюлерини, сёз къурауларыны, айырмаларыны, турушларыны, иели эм иесиз формаларыны, категорияларыны, аспектлерини, жегилиулерини, къарамчылыкъны билдирген тюрлюлерини эм айтымда къуллукъларыны юсюнден Грамматикада толу хапар барды. Болсада этимлени бир-бир шартлары толу, тюз ачыкъланмагъандыла. Сёз ючюн:

1. Магъана жаны бла тюрлюлерини быллайлары кёргюзтюлмегендиле: а) сёлешиюню, тауушланы билдиргенле (*кычыр, мюнгюре, макъыр, сёлеш, айт, шыбырда, къанкъылда*); б) оюмну билдиргенле (*ойла, саггышлан, ангыла, эс эт*); в) шартны, ышанны тюрлениуюн билдиргенле (*жылын, агъар, сазлан, къартай, жары, къарал, чууакъ бол, семир*); г) адамланы бир бирлери бла келишиулерин билдиргенле (*сюй, багъала, сыйла, кёрюп болма, сан этме, жарат*); д) кёрюу бла байламлыла (*кёр, эсле, къара*); е) сезимни билдиргенле (*эсгер, ангыла* (ийисни, татыуну), *сез*).

Болушлукъчу этимле (*эди, де*) бла эриклеу сёзледен къуралгъан этимле (*тыпырда, боркъулда, гюрюлде, мурулда* д. б.) магъана жаны бла энчи къауумлагъа саналгъандыла (Грамматика, 1966, 168). Анга тюздю дерге кыйынды.

2. Бир-бир сёзлени тамырлары байламлы болгъанла-

рын, этимни бла атны (неда сыфатны) магъаналарын бирге жюрютгенлерин китапны этимлеге аталгъан кесегини автору тюз эсlegenди, сёз ючюн: *жар* (этим) эм *жар* (ат), *той* (этим) эм *той* (ат), *кзыз* (этим) эм *кзыз* (ат) д. б. (169-чу б.) Алай юлгюлени асламысы ол оюмгъа келишмейдиде, аны тутмайдыла. Сёз ючюн, быллай сёзле: *кзой* (этим) эм *кзой* (ат), *ат* (этим) эм *ат* (ат), *жара* (этим) эм *жара* (ат), *кзара* (этим) эм *кзара* (сыфат), *акз* (этим) эм *акз* (сыфат), *ач* (этим) эм *ач* (сыфат) (107-чи б.). Бу сёзле магъана жаны бла бир бирлери бла байламлы туююлдуле. Магъана жаны бла *акз* (сыфат) эм *акз* (ат), *ач* (сыфат) эм *ач* (ат), *кзара* (сыфат) эм *кзара* (ат) байламлыдыла, бир тамырдан – сыфатдан къуралгъандыла. Бу шарт атланы къуралыуларыны юсюнден айтылгъан жерде кёргюзтюлюрге керек эди.

3. Эриклеу сёзледен къуралгъан этимле атладан къуралгъанладыла деп берилгендиде: *мурулда*, *тыхырда*, *чырылда*, *гюрюлде*, *боркзулда* д. б. (174-чю б.).

4. Этимлени бир-бир айырма (эсе да, грамматика) формалары этимледен къуралгъан этимледиде, жангы сёзледиде деп берилгендиде. Сёз ючюн: *жазыл*, *чалын*, *этил*, *кесил*, *сакглан*, *кзараш*, *кёрюш*, *чабыш*; *кзойдур*, *бурдур*, *сюрдюр*, *кёмдюр*, *кзалат*, *сылат* д. б. (176–178-чи б.).

Кертиди, этимни айырма формаларыны, магъаналары тюрленип, лексика (сёзлюк) формагъа ётгенлерини бир талайы кёргюзтюлгендиде. Сёз ючюн: *сакглан*, *алдан*; *даулаш*, *уруш*; *ёлтюр*, *тургъуз*, *бирикдир*, *ашат* д. б. (176–178-чи б.).

Грамматика, лексика магъаналада да жюрютюлген айырма формаларыны (сёз ючюн: *билдир*, *ашат*, *жазыл*, *бурул*, *туююл*, *алын*, *байлан*) юсюнден зат да айтылмагъанды.

Алай бла, этим айырмалада сёз тюрлендириу бла сёз къурау (лексика бла грамматика) бир бирден айырылмагъандыла.

5. *Билип чыкз*, *чабып оз*, *эслеп чыкз*, *кзарап кет*, *минип кет*, *сынап кет*, *кёрюп ат*, *эслеп жюрю* д. а. к. сёз тутушла къош этимледиде деп алыннгандыла (180–182-чи б.).

6. *Ауар таш*, *хорланмаз кзалауур*, *барыр жер*, *кзалыр жер*, *айтыр сёз* дегенча сёз тутушланы бойсуннган сёзлери этимсыфатладыла (*ауар*, *хорланмаз*, *барыр*, *кзалыр*, *айтыр*). Грамматикада уа ала сыфатлагъа ётгендиде деп айтылады (188-чи б.).

7. Этимчаланы -гъанлы/-генли (*окъузганлы, келгенли*), -гъынчы/-гинчи (*кзайтхынчы, киргинчи*), -гъанлай/-генлей (*бошалгъанлай, тийгенлей*) формалары этимсыфатладыла деп берилгендиле (191–192-чи б.).

8. Этимчаланы, этимсыфатланы, этимни алгъышчы туруш формасыны сёзлеулеге, атлагъа, сыфатлагъа, алмашлагъа ётjouлери (сёз ючюн: *аямай, билмей, бузмай, шашмай, эслеп, тюрслеп, билип* – сёзлеуле; *кёпген, битген, урлукъ, ашарыкъ, чапхын, учхун, тизгин, толкзун* – атла; *жарагъан, уллайгъан, ачыгъан, озгъур, кесгин, ётгюр* – сыфатла; *жетген, болгъан, табылгъан* – алмашла) эсге алынмагъанды.

Кесекчикле иги ангылатылгъандыла, алай аланы бир-бир къауумлары Грамматикагъа кирмегендиле. Сёз ючюн, мардалаучу кесекчикле (*кзуру, чырт, чырта, жаланда, сынгар*), белгилеучю кесекчикле (*тюз, туура, шашмай, бузмай*), кесекчикле-айлануула (*ий, ха, ийха*). Тилекчи, хоулаучу кесекчикле толу кёргюзтюлмегендиле. Сёз ючюн, *шо, ай, ой* (тилекчиле), *охо, хо, хы, хайыр, охода* (хаулаучула) деген кесекчикле анда жокъдула.

Бизни оюмубузгъа кёре, кётюрюучю кесекчикле деп берилген сёзле – *нечик, кзалай* (226-чи б.), санчы кесекчиклеге саналгъан сёзле – *хазна, кёп, битету да, тюгел, кёп кзалмай* (225-чи б.) кесекчикле тюйюлдюле, алмашла бла сёзлеуледиле.

Кесимлеучю сёзле, къысха берилген эселе да, ангылатылгъан тюз этгендиле. Аланы магъана жаны бла баш къауумлары, сёзле, сёз тутушла, айтымла да болуп жюрютюлюулери ачыкъланнгандыла. Болсада аланы бир-бир бек керекли вопрослары кёргюзтюлмегендиле: тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанлары, айтымда къуллукълары, кийдирилген сёзледен не башхалыкълары болгъанлары.

Жарсыугъа, сёз ючюн, биринчиден, экинчиден, андан сора да дегенча сёзле бла сёз бирлешле къарамчылыкълны билдирмейдиле. Аны себепли ала къарамчы сёзле тюйюлдюле, кийдирилген сёзледиле.

Сонгура атла (*юс (ю), баш (ы), тюрб (ю), жан (ы)* д. б.), бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлада сонгура ланы къуллукъларын толтургъанлары себепли, тюркологла грамматикалада эм башха илму ишледе аланы экилерин да бирге тинтедиле (сёз ючюн, байламла бла байлам сёзленича). Бу грамматикада уа сонгура атлагъа къаралмайды.

Сонгураланы кѳуралыу эм магъана жаны бла кѳауумлары, болушлада сѳзле бла жюрюулери, айтымда ала кѳргюзтген кѳарамла, кѳысха болса да, тюз кѳргюзтюлгендиле.

Белгилисича, сонгураланы бир-бирлери санда, болушлада тюрленедиле, иелик жалгѳаула бла да жюрютюледиле. Сѳз ючюн: *жаш кибигим, сенден башхагѳа, андан башханы, тау табагѳа, эл табадан, аны кибикле* д. б. Грамматикада бу шартла орун тапмагѳандыла.

Тилни бир-бир ат кесеклерини, тюрленмей, жалгѳау кѳошулмай, сонгуралагѳа ѳтюулери юсюнден асыры учхара айтылып кѳалгѳанды (233-чю б.). Атладан, сѳзлеуледен, алмашладан быллай амал бла кѳуралгѳан сонгураланы хар бирин энчи кѳргюзтюрге тийишли эди.

Байламла бла байлам сѳзле толу кѳргюзтюлгендиле эм тынгылы ангылатылгѳандыла. Аланы морфология шартлары, синтаксис кѳуллукѳлары даулаш болмазча ачыкѳланнгандыла.

Междометияланы тилни бирси кесеклеринден айыргѳан ышанла, аланы кѳурамлары, магъана жаны бла кѳауумлары тюз берилгендиле. Алай адамда болуучу, ала кѳргюзтген сезимле (кѳууаныу, жарсыу, жийиргениу, сейирсиниу, ачуланыу, кѳоркѳуу, ыразы болуу неда болмау, бир затха (неда биреуге) ийнаныу неда ийнанмау, сокѳураныу д. б.) толу ачыкѳланмагѳандыла.

Эриклеу сѳзлени юсюнден лингвистлени оюмлары бирге келишмейди. Аланы бирлери аллай сѳзлени тилни энчи кесегине санайдыла (Шанский эм башхала, 1981, 262), башхалары уа междометиялагѳа кѳошадыла (Дудников, 1990, 313). Грамматиканы (1966) авторларындан бири (Н. А. Баскаков) эриклеу сѳзлени тилни не энчи, не болушлукѳчу кесегине кѳошмайды (68-чи б.), башхасы уа (Ахматланы И. Х.) аланы, кѳуралыуларына кѳре, междометиялагѳа ушагѳанларын белгилейди, алай, алагѳа кѳошмай, тилни энчи лексика-грамматика кѳауумна санайды (144–145-чи б.). Эшта, бу вопросда Ахмат улуну оюму тюз болур.

Битеулей алып айтханда, Грамматиканы синтаксис бѳлюмю аны бирси бѳлюмлеринден эсе иги жарашдырылгѳанды. Болсада ол, школ грамматикадача, асыры кѳысха берилгенди. Синтаксисни бир-бир вопрослары уа бери кѳошулгѳан да этмегендиле.

Сѳз ючюн, соруучу айтымланы альтернатив соруулу тюрлюлери (*Кѳайдан келесеми? Берликмисе, берлик тю-*

йюлмюсе? дегенча -мы/-ми, -му/мю жалгъауну кючю бла къуралгъан айтымла), энчиленмей, риторика соруучу айтымла бла (*Биз анга къалай тѣзейик? Сенсиз жашау манга неди?* дегенча) къатыш берилгендиле.

Бош айтымланы бир баш иели эм эки баш иели айтымлагъа юлешиуню, аланы бир бирден не башхалыкълары болгъанларыны юсюнден жукъ да айтылмайды. Ол угъай, башчы деп неге айтылгъаны да ангылатылмайды. Башчыны юсюнден сѣз аны къуралыуундан башланып къалады.

Синтаксисни автору (Орусбийланы И. Х.), этим атланы керти атлагъа санагъаны себепли, этим атладан къуралгъан башчылагъа эс бурмайды. Сѣз ючюн, анда быллай юлгюле жокъдула: *Тинтиу башланды. Жырлау тохтады.*

Хапарчылада да *бар, жокъ* деген сѣзледен бла этим атладан къуралгъанлары кѣргюзтюлмегендиле.

Сѣзлеуледен къуралгъан хапарчыла иги ачыкъланнгандыла, алай аланы сылтаучу, муратчы къауумларындан къуралгъан хапарчыла (*Сени ауругъанынг ол себепденди. Мени кюрешгеним аны ючюндю*) унутулуп къалгъандыла.

Хапарчыланы башха сѣз бла сонгура бирге келип къуралгъан тюрлюсю да (*Ала бизни чакълыдыла. Сиз Ахмат окъутханласыз*) бери кийирилмегенди.

Хапарчыны башчы бла келишиую синтаксисде белгили жерни алгъанлыкъгъа, автор анга эс бѣлмегенди.

Сонгуралы толтуруучуну (*Отунну балта бла жарандыла. Мен жигитликни юсюнден айтама*), этим атладан къуралгъан айгъакълаучуланы (*Бизге жалыныу сѣзле керекмейдиле*), атны, алмашны, иелик болуш формаларындан къуралгъан айгъакълаучуланы (*Мени китабым, китапны тышы*) юслеринден да жукъ айтылмагъанды.

Айтымны членлерини къуралыу жаны бла къауумлары да (бош, къош болгъанлары) кѣргюзтюлмегендиле.

Бош айтымны тюрлюлерине ортакъ иели айтымла (*Жюз ѳнчеле да, бир кес. Алтынны алма да, акъылны ал*), вокатив айтымла (*Жолдаш тамата! Къызым, жаным!*) кийирилмей къалгъандыла.

Айланыуланы къуралыу жаны бла къауумлары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанлары, лексика-семантика къауумлары да ангылатылмагъандыла.

Къош айтымланы энчиликлери иги ачыкъланнган-

дыла, тюз кёргюзтюлгендиле. Алай болгъанлыкъгъа ала бла байламлы да бир-бир затла унутулуп къалгъандыла: бойсуннган болумчу айтымланы мардачы, тенгleshдириучю тюрлюлери, бойсуннган хапарчы айтымла, бойсуннган къош айтымланы кесеклерини бирге байланыу мадарлары.

Къарачай-малкъар тилни орусча жазылгъан грамматикасы (1976) башда обзор этилген грамматикадан тынгылыды, бютюнда аны синтаксис бёлюю.

Ол Грамматиканы синтаксис бёлююню асламысын Ахматланы И. Х. жазгъанды; бош айтымны синтаксисин-кеси, къош айтымны синтаксисин – азербайджанлы лингвист А. З. Абдуллаев бла бирге, сёз тутушланы уа – Н. А. Баскаков бла бирге.

Бош айтымланы юслеринден Ахмат улу Ибрахим, структурализмни жолуна таяннган төрели лингвистикадан бир жанына чыгып, талай жангы оюм айтады. Сёз юнюн, аны оюмуна кёре, къарамчылыкъны кёргюзтген мадарланы бирлери айтымны къайсы тюрлюлеринде да, башхалары уа жаланда бир-бир тюрлюлеринде хайырланыладыла. Юлгюге, соруучу алмашлары болгъан соруучу айтымлада къарамчы сёзле, кесекчикле жюрютюлмейдиле.

Тюрк тил билимде бойсуннган къош айтымны бла тюрлю-тюрлю айланчлары болгъан бош айтымны бир бирден айырыуну юсюнден кёп даулаш барды. Ахмат улу Ибрахим аланы араларын кесгин айырады, бирге ушагъан эм ушамагъан шартларын ачыкълайды. Бирге ушагъан шартлары: 1) бу айтымланы эки тюрлюсю бла да бир оюмну билдирирге болады; 2) бош айтымны бла бойсуннган айтымны эм айланч бла бош айтымны бирси кесегини араларында байлам асламысында бирчады; 3) къош айтымны бойсуннган кесегини бла айланчны синтаксис къуллукълары бирге ушайдыла; 4) къош айтымны бойсуннган кесегинде бла айланчда сёзлени бир бирлери бла синтаксис жаны бла байланыулары да бирге бек ушайдыла.

Болсада къош айтымны бойсуннган кесеги бла айланчны арасында башхалыкъла танг кесекдиле: 1) этим айланчлада хапарчылыкъ болмайды, къош айтымны бойсуннган кесеги уа ансыз жюрютюлмейди; 2) къош айтымны бойсуннган кесегинде къарамчы сёзле, айланула, междометияла да тюбейдиле, айланчлада уа ала болмайдыла; 4) айланула, не бек жайылсала да, айтымны жа-

ланда бир члени боладыла, сёзю эм сёз тутушну кьул-лугъунда жюрюйдюле, кьош айтымны бойсунган кесеги уа айтымны кьуллугъун тамамлайды; 5) кьош айтымны бойсунган кесеги жангыз сёзден да кьуралады, айланчла – бек аздан, эки толу магъаналы сёзден.

Атланы, алмашланы, санауланы, сёзлеулени эки грамматикада да бир адамла жазгъандыла: Сотталаны А. Х., Хабичланы М. А., Жаболаны М. Т., Гочияланы С. А. Аны себепли, экинчи грамматика биринчи грамматикадан он жыл артха жазылгъанлыкъгъа, тилни бу кесеклерини ачыкъланыуларында башда айтылгъан кемчиликле, хазна кьалмай, анда да кьайтарылгъандыла. Тилни башха кесеклерини бла синтаксисни авторлары жангыладыла. Биринчи грамматикада (1966) берилген кьарамчы сёзле бу грамматикада берилмей кьалгъандыла. Эшта, аны редколлегиясы (Баскаков Н. А., Ахматланы И. Х., Будайланы А. Ж.) бу сёзлени тилни энчи кесегине санагъан болмаз. Алай бусагъатдагъы лингвистледен кьарамчы сёзле тилни энчи кесеги болгъанларына ишекли болгъан адам жокъду.

Бу грамматиканы бирси грамматикадан не башхалыгъы болгъанына, анда тюбемеген жангы затлагъа бла кемчиликлеге кьарайыкъ.

Атланы автору, Бёзю улу Ахматны оюмуна таянып (Бозиев, 1965, 21), -макълыкъ/-меклик жалгъаулу этим формаланы атлагъа санайды. Сёз ючюн: *атмакълыкъ, толмакълыкъ, билдирмеклик, тергемеклик* д. б. (Грамматика, 1976, 122). Бу жалгъау хар этим тамыргъа эм этимни айырма формасына кьошулгъан жалгъауду. Ол атланы кьурамайды, этим атланы формасын кьурайды. Бу жалгъау кьошулгъан этимле бла -ыу/-иу, -уу/юу жалгъау кьошулгъан этимлени магъана жаны бла бир бирден башхалыкълары жокъду, ала хар заманда бири бирин алышындырадыла. Тенгleshдиригиз: *таугъа барыу – таугъа бармакълыкъ, бош туруу – бош турмакълыкъ, назмуну кёлден билиу – назмуну кёлден билмеклик* д. а. к. Бу эки форманы бир бирден башхалыгъы магъана жаны бла угъай, жаланда жюрютюлюу жаны бла эсленеди: -макълыкъ/-меклик форма -ыу/-иу, -уу/-юу формадан эсе аз жорютюледен, жазыу тилден эсе сёлешиу тилде аслам тюбейди.

Атланы автору *жырлау, кюрешиу, айтыу* «сказание», *окъуу* «чтение» дегенча этим атланы этимлеге -у, -ыу/-иу, -уу/-юу жалгъау кьошулуп кьуралгъан керти атладыла

деп береди (124-чю б.). Бу юлгюлеге кёре, эгим ат бла ат бир бирден айырылмагъандыла. *Айтыу, окъуу* деген эгим атла атны магъанасында да жюрюйдюле: *Халкъда аллай айтыу жюрюйдю. Айтыулада айтылгъан адам. Окъуу бошала турады. Медицина окъуу. Окъуу нюрдю, окъу магъан кёрдю* (Н. с.).

Къол жаулукъ, таш макъа, бел бау, сары жау, акъ-сакъал дегенча къош атла, автор айтханча, синтаксис-морфология мадар бла (125-чи б.) угъай, синтаксис мадар бла къуралгъан къош сёзлени, ол санда атланы да, кесеклерини бирини неда экисини да жалгъаулары боладыла: *жол башчы, отлукъ таш, огъары жемталачы, сурат алычу, мияла кесгич, чабакъчы къуш, жылкъычы къуш, итлик кёлек* д. а. к.

Сыфатла бу грамматикада бирси грамматикадан эсе иги да толу, тынгылы тинтилгендиле. Аланы жаланда синтаксис-морфология мадар бла къуралыулары, энчи кёргюзтолмей, морфология эм синтаксис мадар бла бирге берилип къалгъанды. Сёз ючюн, быллай сыфатла: *атсыз-сансыз, учсуз-къыйырсyz, жууукъсуз-тенгсиз, тузсуз-мыстысыз* – морфология мадар бла къуралгъан сыфатлада, *суу бетли, эки башлы, тютлю-башлы, кенг жауурунлу, кёп тиражлы, кёп томлу* – синтаксис мадар бла къуралгъан сыфатлада (139-чу б., 142–144-чю б.).

Грамматиканы сёзлеулени юсюнден кесегинде да аланы сёз къураулары бла байламлы халатла бардыла: *бошуна, терсине, телисине* дегенча сёзлеуле (155-чи б.) морфология мадар бла угъай, семантика-морфология мадар бла къуралгъандыла, тамбла, эрттенбла дегенле уа (157-чи б.) – морфология-синтаксис мадар бла угъай, синтаксис мадар бла. *Андан, мындан, анда, мында, узакъда, узакъгъа, бирден, алгъа, артха* (156–157-чи б.) деген сёзлеулени къуралыу мадарлары да, автор айтханча, морфология-синтаксис мадаргъа угъай, морфология-семантика мадаргъа келишеди.

Сыфатланы, атланы, сонгура атланы лексикализацияланмагъан формаларыны талайы сёзлеуледиле деп берилгендиле: *онгнга, солгъа, ингирге, тегерегинде, ичинде, сыртындан, бауурундан, къарангыда, бийикге, бийикде, тамблагъа* д. б. (157-чи б.). Бу формаланы автор сёзлеулеге санамагъан *ашхамгъа, эрттенликге, юсюнде, тёнпесинде, жанындан, аркъасындан, жарыкъда, алашада, алашагъа, эрттеннге* дегенча болуш формаладан не аз да башхалыкълары жокъду.

Тилни болушлукъчу кесеклери (байламла бла байлам сёзле, сонгурала бла сонгура атла, кесекчикле) эм междометияла бу грамматикада бирсинден эсе иги да толу, тынгылы тинтилгендиле.

Грамматиканы этимлени юсюнден кесеги да бек тынгылы жазылгъанды. Бирси грамматикада (1966) аланы ангылатууда кетерилген кемчиликлени асламысы мында эсге алыннгандыла.

Этимни кесимлеучю формаларыны юсюнден бирси грамматикада жукъ да айтылмагъанды. Мында уа аланы болур, экен, кёреме, кёрюнеди, ушайды, кибики деген кесекчикле бла къуралыуларыны юсюнден (сёз ючюн: жазгъан болур, келдими экен? биле кёреме, барырча кёрюнеди, айтырыкъ ушайды, чалгъан кибики эт) толу хапар барды (272–278-чи б.). Болсада дагъыда талай учхара зат, жангылыч эсленеди:

1. Къош этимледиле деп берилген кёлуне тий, баш тут, акгыл жый, эс жый, къабына жый, кёл сал, баш ур, ариу кёр, жанына тий, кёл бас деген сёз бирлешле (212-чи б.) къош этимле туююдюле, этим фразеологизмледиле.

2. Авторну баргъан суу, бишген эт, чабар ат, сынган тепшек, къайнагъан суу, къачар къыз, айтыр сёз, келир жыл, кетмез бедииш, къопмаз ауруу деген сёз тутушланы биринчи сёзлери сыфатладыла деген оюму (216-чи б., 218-чи б.) тюз туююдю, ала этимсыфатладыла.

3. Этимлени магъана жаны бла къауумларыны эм этим атланы юсюнден жукъ да айтылмагъанды. Этим атланы автор этимни иесиз формасына угъай, атлагъа санагъаны ючюн къошмагъанды китапны «Этим» деген кесегине.

Къарачай-малкъар тилни грамматикаларыны юсюнден этилген обзорну къысхача былай жыйышдырып айтыргъа боллукъду:

1. Биринчи грамматикаларыбыз угъай, артда жарашдырылгъан грамматикаларыбыз да (1966, 1976) толу туююдюле: алада морфемикагъа бла тилни бир-бир кесеклерине ахырда къаралмагъанды; сёз къурау энчи бёлюмде берилирге керек эди да, тилни кесеклери бла бирге къысха берилип къалгъанды.

2. Фонетика грамматиканы кесеги туююдю, болсада грамматикаларыбызны барысында да ол энчи эм уллу жер алгъанды.

3. Сёз къурауда морфология, синтаксис мадарла бла

бирча эркин жюриютюлген семантика мадар (тюрлюлери бла бирге) эсге алынмагъанды, морфология мадар бла бирге къатышдырылып берилип къалгъанды.

4. Грамматиканы тапсыз, учхара, ол угъай терс окъуна анылатылгъан вопрослары кепдюле.

5. Башда келтирилген шартлагъа кёре, 1976 жылда басмаланган грамматика эскиргенди, аны жангыдан тюркологияны бусагъатдагъы даражасына тийишли жарашдырылгъа керекди.

§ 2. Сёз къурау

Къарачай-малкъар тилде сёз къураугъа тилни бирси бёлюмлеринден эсе кеч эс бурулуп башлагъан эсе да, аны проблемаларыны асламысы тинтилгенди дерге боллукъду. Сёз ючюн, атланы, сыфатланы, сёзлеулени къуралыуларына аталып, талай монография жазылгъанды. Къош атланы бла къош этимлени къуралыуларына да тийишлисича эс бурулгъанды.

Белгилисича, жангы сёзле сёзлени магъаналарындан, аланы грамматика формаларындан да къураладыла. Сёз къурауу ол вопрослары да энчи ишледе тинтилгендиле.

Тилибизни сёз къурауу бла байламлы вопросларын Бёзюланы А. Ю., Хабичланы М. А., Текуланы М. М., Жабелланы Л. Ж., Геляланы А. И., Мусукланы Б. А., Мызыланы А. М. тинтгендиле.

Къарачай-малкъар тил билимни бу бёлюмюню энчи тинтилмеген вопрослары этимлени къуралыулары бла, тилибизни грамматикаларындача, сёз къурауу семантика мадарыды.

Сёз къурауу, бир жаны бла, морфологиягъа, экинчи жаны бла уа, лексикагъа жууукъду. Не ючюн дегенде анда сёзлени грамматика формалары да, лексика формалары да, эсе да, жангы сёзлени къуралыулары да, окъуладыла. Болсада бир-бир тилледе сёз къураугъа морфологияны кесегинеча къаралады. Бизни тилибизни грамматикасында да хал алайды. Тюзюн айтханда, сёз къураугъа тилни энчи бёлюмюнеча къараргъа, аны морфологиядан айырып тинтирге заман эртте болгъанды: башха тилледе алай этиледди.

Къарачай-малкъар тилде сёз къурауу вопросларын биринчи тинтип башлагъан Бёзюланы Ахматды. Ол, 1965 жылда тилибизде атланы, сыфатланы эм сёзлеулени сёз къурауларын тинтип, энчи китап жазгъанды (Бозиев,

1965). Тилни бу кесеклерини сёз къурауда баш мадарларын ачыкълагъанды. Тилни юч кесегинде да бош эм къош сёзлени къуралыулары тынгылы ангылатылгъандыла.

Бёзю улу Ахмат къарачай-малкъар тилде сёз къурау-ну семантика мадары да болгъанын лингвистлени бары-сында да алгъа эсlegendи. Ол келтирген *къарт* «старый» – *къарт* «старик», *жаш* «молодой» – *жаш* «парень, молодой человек, сын», *атлы* «всадник» – *атлы* «имеющий коня», *жанлы* «имеющий душу» – *жанлы* «хищник, волк» деген юлгюле анга шагъатлыкъ этедиле (79-чу б.).

Болсада башда, грамматиканы обзорунда, айтылгъаныча, семантика мадарны бу жаланда бир тюрлюсюдю – конверсия. Башха тюрлюлери – сёзню магъанасындан жангы сёз къуралыуу (*ай* (кёкдеги) – *ай* (жылны онеки юлюшден бири), *сюр* (жерни) – *сюр* (малны) д. а. к.), сёзню грамматика формаларыны лексика формалагъа ёткуп, жангы сёз къуралыуу (*окъуучу* (этимсыфат) – *окъуучу* (ат), *аямай* (этимча) – *аямай* (сёзлеу), *артха* (бер. болуш) – *артха* (сёзлеу) эсге алынмагъандыла.

Китапны сёз къурауу семантика мадарына аталгъан башында сёз къураудан эсе сёзню кёчюу магъанасыны къуралыууну юсюнден кёп айтылады, ол а былайда къараллыкъ вопрос туюлдю.

Автор сыфатланы атлагъа керти ётюулерины бла жалгъан ётюулерины арасын тюз айыргъанды. Сёз ючюн, ол *Къарыулу къарыусузну жегеди. Уллу, гитче да орамгъа къуулду* деген айтымлада *къарыулу, къарыусуз, уллу, гитче* деген сёзлени сыфатлагъа санайды. Болсада аны *баргъан суу, озгъан жыл* деген сёз тутушлада этимсыфатлагъа атладыла дегенине уа (79-чу б.) ийнанырча туюлдю.

Бёзю улуну ишинде сёз къураучу жалгъаулары сёз тюрлендириучю жалгъаула бла къатышдыргъан юлгюле да бардыла. Сёз ючюн, *-ланы* (*Алийланы, Отарланы*), *-ыу/-иу* (*къорешуу, къоруулау*), *-макъ/-мек*, *-гъын/-гъун* (*ачытхан, бшшген*), *-ча* (*айыуча, Кязимча, кинодача*), *-лай/-лей* (*менлей, маллай, эслемегенлей*) деген жалгъаула сёз къураучула туюлдюле, сёз тюрлендириучюледиле. Быллай жалгъаулу грамматика формаланы сёзлеге ётюулери уа, автор жазгъанча, сёз къурауу морфология мадары туюлдю (сёз ючюн, *буруу, къапхан, жууургъан, адамча, эслемей* д. а. к.), семантика-морфология мадарыды.

Быллай ууакъ чурумла китапны илму даражасын

тюшюрмейдиле. Ол, заманына кёре, бийик даражада жазылганды.

Къарачай-малкъар тилде сёз къураугъа, бегирекда ат сёз къураугъа, бек уллу къыйын салгъан филология илмуланы доктору, Россей Федерацияны илмусуну сыйлы къуллукъчусу, профессор Хабичланы Магометди. Ол, бу темагъа атап, юч тынгылы монография жазганды. Аладан биринчилери тилни ат кесеклерини къуралыуларыны юсюнденди (Хабичев, 1971). Автор бу иште къарачай-малкъар тилде ат кесеклени сёз къурауда жюрютюлюучю жалгъауларын толу кёргюзтгенди, аланы кёп хайырланылыучуларын, аз хайырланылыучуларын тынгылы ачыкълаганды. Жалгъауланы тарыхлары да мында толу бериледиле. Китапны илму даражасын бютюнда кётюрген анда къарачай-малкъар тилни шартларыны бирси тюрк тилле бла тенглешдирилип кёргюзтюлюуюдю.

Алай болгъанлыкъгъа монография кемчиликледен къуру туююлдо. Ала ат бла сыфатны, сёзлени грамматика формаларын бла лексика формаларын бир бирден айырыу бла, сёзле тилни бир кесегинден бирси кесегине, жалгъау къошулмай, тюрленмей тургъанлай да, ётюулерин эсге алмау эм дагъыда аллай затла бла байламлыдыла.

Сёз ючюн, *алмакълыкъ*, *бармакълыкъ*, *келмеклик* дегенча формала (241–244-чю б.), башда эсгертилгенича, этим атланы бир тюрлюлеридиле. Аладан атха жалаанда *сюимеклик* деген форма ётгенди. Автор а быллай формаланы, орус тилге кёчюрюлгенде этимден къуралгъан атла болгъанларына таянып (сёз ючюн: *келмеклик* «приход», *бармакълыкъ* «хождение», *кетмеклик* «уход» д. б.), керти атлагъа санайды.

Аны *жарылгъан*, *алынган*, *алжагъан* (217-чи б.), *аллыкъ*, *барлыкъ*, *ёлмезлик*, *жарымагъан*, *айтылмазлыкъ*, *билеучю*, *жюлюучю*, *къутхарыучу* (228-чи б.) дегенча этимсыфатланы атладыла деп бериую да аны бла, эсе да, аланы орус тилге сёзле болуп кёчюрюлюулери бла, байламлыды.

Махтанчакъ, *аиланчакъ*, *эринчек*, *жалынчакъ*, *юйренчек*/*юренчек* (къарач.), *къубулчакъ*, *тартынчакъ*, *уялчакъ* дегенча сёзле (155–156-чы б.) сыфатладыла: ала адамны халын, къылыгъын билдиредиле. Автор а аланы да атлагъа санайды.

Гуппур/*муккур* (къарач.), *чыгыр* дегенча сёзле атны, сыфатны да магъаналарында жюрютюледиле. Тенглеш-

дирип кёрюгюз: *гуппур кзарт* эм *тюени гуппуру*, *чыгыр баш* эм *чыгырын кзашыу*. Китапда, ол зат эсге алынмай, быллай сёзлеге, сыфатладыла деп, бир жанлы багъа бичилип къалгъанды.

Сыфатланы даражаларын билдириучю жалгъаула сёз къураучю угъай, сёз тюрлендириучю жалгъаула болгъанлары эртте тохташдырылгъанды. Болсада китапда *акъыллыракъ*, *кечирек* (258-чи б.), *саргъыл*, *кыызгъылдым*, *жашилдим*, *кёксюл*, *акъсылдым*, *акъсыман*, *гитчесыман* дегенча формала (207–209-чу б.) жангы сёзледиле деп берилгендиле. Бу жалгъаула (*-ракъ/-рек*, *-гъыл*, *-сюл*, *-дым/-дим*, *-сыман*) сыфатланы магъаналарын угъай, аланы магъаналарыны даражаларын тюрлендиредиле, аны себепли жангы сёзле къурамайдыла. Кертиди, бу жалгъаулары бир-бирлери, жангы сёзлени – сыфатланы, сыфатладан къуралмагъанлыкъгъа, санаулары, этимлени, атланы бир къауумларындан къурайдыла. Сёз ючюн, *ючгюл*, *тёртгюл* (*юч*, *тёрт* деген санауладан), *жипкил*, *сепкил* (*жиби*, *сеп* деген этимледен), *дангыл*, *чынгыл* (*дан/данг* «тала», *чынг/чинг/чунг* «жар» деген атладан) алай къуралгъан сыфатладыла.

Бу монографияда этим атланы бла этимни араш айырма формаларыны атлагъа къайсылары ётгенлери бла къайсылары ётмегенлери тохташдырылмагъанды. Ала барысы да атланы санында берилгендиле (260–263-чю б.). Сёз ючюн, *окъуу*, *билдириу*, *кзарау*; *уруш*, *эниш*, *чыгъыш*, *таныш*, этим атланы эм араш айырма форманы магъаналары бла чекленип къалмай, атланы магъаналарында да жюрютюледиле. *Келиу*, *кетиу*, *чабыу*; *барыш*, *чанчыш*, *бериш*, *кзутулуш* дегенча формала уа жалаанда этим атланы бла араш айырма форманы, эсе да, грамматика формаланы, магъаналарында жюрютюледиле.

Белгилисича, атлагъа болушлукъчу этимле къошулуп, къош этимле къураладыла: *алгъыш эт*, *салам бер*, *кзан* ал. д. б. Хабич улу М. быллай этимлени этим ат формаларын атлагъа санайды: *алгъыш этиу*, *салам бериу*, *кзан алыу* (269-чу б.). Болсада *этиу*, *бериу*, *алыу* дегенча этим атланы атлагъа санаргъа жарамгъанча, аланы атла бла жюрютюлюулерин да атлагъа санаргъа боллукъ туююлдю.

Тау башы, *сабан сюрюучю*, *танг атар кезиуде*, *жаз жетер заманда*, *аш биширген юй* дегенча сёз бирлешлеге (269–270-чи б.) атладыла дерге жарарыкъ туююлдю, ала сёз тутушладыла. *Эски-бюскю*, *ууакъ туюек* деген сёзле уа сыфатла (272-чи б.) угъай, атладыла.

Жангы сёз аны къурагъан сёзден магъана жаны бла башха болады. Ол башхалыкъ, сёзню формасы тюрленмей тургъанлай да, сакъланады. Сёз ючюн, *иги* деген сёзлеу (*иги ишле, солу, тепсе*) *иги* деген сыфатдан (*иги адам, иш, оноу*), *уруш* деген ат (*уруш тохтады*) *уруш* деген этимден (*Анга уруш*) алай бу сыфат бла этимни формалары тюрленмей тургъанлай къуралгъандыла.

Санауланы тизгинчи, юлюшчю, къауумлаучу формалары жангы сёзле тюйюлдюле: алада жангы магъана жокъду, жаланда санны тизгини, къаууму, юлюшю бардыла. Аны себепли алимле санауланы бу формаларын жангы сёзлеге санамайдыла. Хабиш улуну оюмуна кёре уа, ала жангы сёзледиле (227–279-чу б.).

Хабиш улуну экинчи китабында тилни ат кесеклеринден, жалгъаула къошулуп, тюрлю-тюрлю формаланы къуралыулары эм ол кесеклени бетде, болушлада тюрлениулерин тинтилгендиле (Хабишев, 1977).

Автор сёздеде иеликни (-ныкты/-ники, -нукъу/-нюкю), тенгледшириуню (-ча), ушашдырыуну (-лай/-лей), гитчелетиуню (-чыкъ/-чик, -чукъ/-чюк), орунну (-дагъы/-деги), барлыкъны (-лы/-ли, -лу/-лю), жокълукъну (-сыз/-сиз, -суз/-сюз) билдирген формаланы тынгылы тинтгенди эм ала сёзню тамырына къошакъ грамматика магъана бергенлерин ачыкълагъанды. Быллай жалгъауланы бир-бирлери, тамырдан айырылмай, сёз къураучула болуп кългъанлары шарт юлгюледе кёргюзтюледиле. Сёз ючюн, *эс кича, ненча, анча, юйдеги, быллай, алай, аллай, быллай, башсыз, ёксюз, кълпчыкъ, Жанчыкъ* дегенча формала лексика формала, жангы сёзле болгъандыла.

Сыфатланы бла сёзлеулени даражаларыны къуралыуларын автор форма къурауну энчи тюрлюлерине санайды эм кесини ишинде алагъа уллу эс бурады.

Ишни экинчи кесегинде тилни ат кесеклерини сёз тюрлендириулерине къларалады. Анда болушланы бла хапарчылыкъны юсюнден айтылгъан шартла белгили жерни аладыла.

Къларачай-малкълар тилде болушланы санын Хабиш улу тогъузгъа жетдиреди. Бусагъатда грамматикаларыбызда бла школ дерсликледде берилген алты болушха ол дагъыда юч болушну кълшады: продольный, инструментальный, направительный.

Аны оюмуна кёре, бурунгу тюрк тилдеги инструменталкеый болуш (-тын/-тин) бусагъатдагъы къларачай-малкълар тилде сакъланганды (50-чи б.). Автор бу оюм-

ну къарачайлылада жюрютюлючю *жолтун, теректин, орамтын, чектин, суутун, элтин, кенгтин*, къарачайлыла, малкъарлыла да бирча жюрютючю *оггартын, тѣбентин, алайтын, былайтын, ташатын, тууратын, жашыртын* дегенча сѣзлеге таянып айтады. Болсада бу жалгъауну болуш жалгъаугъа санаргъа кыйынды. Нек? Биринчиден, *оггартын, тѣбентин, алайтын, былайтын, ташатын, тууратын, жашыртын* деген сѣзле сѣзлеуледи, эсе да, былада **-тын/-тин** жалгъау кесини магъанасын тас этгенди. Экинчиден а, быллай сѣзлени къарачайлыла жюрютген формалары бусагъатда, арт элли жылда, сѣлешиу тилде болмаса, литература чыгъармалада хазна тюбемейдиле. Анга Хабиш улу Магомет кесини китабында келтирген юлгюле да шагъатлыкъ этедиле: ала Ёртенланы Азретни, Хубийланы Османни, Аппаланы Хасанни эм башха авторланы отузунчу-эллинчи жылда жазылгъан чыгъармаларындан алыннгандыла. **-Тын/-тин** эртте заманлада хайырланылгъан жалгъау болгъанын, кеси да башлаучу болушну магъанасында жюрютюлгенин Н. К. Дмитриев кесини къумукъ тилни юсюнден жазгъан ишлеринде билдиргенди (Дмитриев, 1940).

Авторну *алайтын сюр, олтун кет, биченликтин кел, юй арттын, суу бойтун, жер юстюн, юй алтын* д. а. к. башха юлгюлери жалгъанла болгъанларын алагъа шагъатлыкъ этерча суратлау литературадан бир айтым да келтирилмегени билдирип турады.

-Тын/-тин жалгъауну **-ын/-ин** деген кысыха формасы да жюрютюледи (сѣз ючюн: *жолун, кѣгюн, алайын, жууугъун, къалайын?* – *жолтун, кѣктюн, алайтын, жууукътун, къалайтын?* дегенлени орунларына) деген оюмгъа уа (56–61-чи б.) ийнаныргъа бютюнда кыйынды.

Направительный (затны баргъан жанын кѣргюзтген) болушну жалгъауна Хабиш улу Магомет *тири, ары, бери, дери, сора, кери, утру* деген **-ры/-ри, -ру/-рю** жалгъауну санайды. Жаланда бу сѣздеде болмаса, тюбемегени аны эрттеги жалгъау болгъанына (Рамстедт, 1957; Малов, 1951; Щербак, 1961), бусагъатда болуш магъананы билдирмегенине шагъатлыкъ этеди.

К. М. Мусаевни кырым татарлыланы бла къараимлилени тиллеринде **-ба/-бя**, – **нен** жалгъауланы юсюнден жазгъанына таянып (Мусаев, 1964, 158–159), Хабиш улуну къарачай-малкъар тилде *бла* деген сонгураны инструментальный болушну къурагъан жалгъаугъегеннагъанын да, эшта, къабыл кѣрюрге жарарыкъ туйюлдю.

Авторну *бла* деген сёз биргеликни, затны барлыгъын билдирген сонгурады деп берген юлгюлери келишмейдиле. Алада бу сёз сонгура туююлдою, байламды: *Къанамат бла Байдымат элни башы уллу дуппурга чыкдыла* (Аппаланы Х. Къара кюбюр, 83-чю б.). *Апанас бла нёгерини шышала бла кёзю этге журеклери алай тартхан эди...* (Аппаланы Х. Къара кюбюр, 15-чи б.).

Башда кёргюзтюлгенича, даулашлы эм бир кесек учхара жерлери болгъанлыкъгъа, Хабич улуну бу китабыны тюрк тил билимде сёз къурауну алыкъа иги тохташдырылмагъан вопросларын ачыкълауда магъанасы уллуду. Автор кесини монографиясында сёзню тюрлендириу бла аны формаларын къурауну араларын айырыуну юсюнден проблеманы тюрк тилдеде биринчи кере салгъанды.

Хабич **улуну ючюнчю** монографиясында тилни ат кесеклерини **сёз къурауда** бла сёзлени формаларын къурауда энчиликлери толугъа, кесгин, кёп шарт юлгюге таянып ачыкълангандыла. Иш кеси да къуру къарачай-малкъар тилге угъай, битеу къуман (половчу) тилге аталады (Хабичев, 1989). Анда къарачай-малкъар, къарайым, къырым татар, къумукъ тилдеде сёз къурау тенгешдирилип тинтилгенди. Китапны жууаплы редактору белгили тюрколог, академик А. И. Кононов болгъаны, ол кеси да Москвада «Илму» басмада зарфха урулгъаны аны илму жаны бла даражасын бютюнда кётюредиле.

Китап юч кесекден къуралгъанды. Аны биринчи кесегинде сёзлени эркин журютюлмеучю, экинчисинде эркин журютюлюучю жалгъаулану сёз къураулары, ючюнчюсюнде уа жалгъаулану форма къураулары тинтилгендиле. Атладан, **сыфатладан**, алмашладан, этимледен, санауладан, **сёзлеуледен** – тилни баш кесеклерини барысындан да сёзлени къаллай мадарла бла къуралгъанлары тынгылы кёргюзтюлгендиле.

Башда сагъынылгъан тилдеде сёз къураугъа бла форма къураугъа къарардан алгъа, автор ол тиллени бурунгу къауумларыны бла бусагъатдагъы къауумларыны арасында башхалыкъланы ачыкълайды. Аны тынгылы жалчытыр ючюн а, бурунгу жазма эсгертмелени текстлери бла бусагъатдагъы текстлени тенгешдиреди. Алай бла, Хабичланы Магомед къуман тиллени тарыхлары бла байламлы кёп жангы шарт билдиреди.

Автор сёз къурауну бек белгили мадарларын – мор-

фология, синтаксис мадарланы – тинтиу бла чекленип кълмайды, аны семантика мадарына да эс бурады. Сёз ючюн, иште *кёк* (тюрсюн), *тиш* (салам тиш, бичен тиш), *кзол* (чертлеуюклю кзол) дегенча сёзлени *кёк* (чууакъ кёк), *тиш* (ауругъан тиш), *кзол* (къарыулу кзол) деген сёзледен къуралгъанлары тюз тохташдырылгъанды. Болсада бу мадаргъа Хабичланы Магоммет тюз ат атамагъанча кёрюнеди: лексика мадар, лексика-семантика мадар, морфология-синтаксис мадар (41–42-чи б.). «Лексика-семантика мадар» деп ол сёзню кёчюу магъанасыны жангы сёзге ётююуне айтады: *тиш–тиш, сан–сан* д. б. Ол ат бу сёзлени бу тюрлю къуралыуларына келишеди. Сёз къурауну *кёк* (ат) – *кёк* (сыфат) дегенча тюрлюсюне «морфология-синтаксис мадар» деп атау а келишмеген сунабыз. Не ючюн дегенде быллай юлгюледе тилни кесеги (эсе да, сёзню морфология ышаны) эм сёзню семантикасы (магъанасы) тюрленедиле. Аны себепли анга, башда айтылгъанча, «семантика-морфология мадар» неда эки-сине да бирге уа «семантика мадар» деп атау иги келиширик эди.

Китапны сёз къурауну бу тюрлюсю ангылатылгъан кесегинде сёзлени къуралыулары бла аланы магъаналарыны къуралыулары къатышдырылгъанча, башхача айтханда, бир сёзню магъаналары бла омонимле бир бирден иги айырылмагъанча кёрюнеди. Сёз ючюн, *жер* (иги жер) эм *жер* (ат жер), *бет* (сыйдам бет) эм *бет* (бети болмагъан), *кзан* (къызыл къан) эм *кзан* (къан алыу), *эт* (тууар эт) эм *эт* (жууукъ) д. б. омонимледиле деп берилгендиле (41–42-чи б.). Аланы алай болмагъанлары, бир сёзню тюз эм кёчюу магъаналары болгъанлары къарачай-малкъар тил билимде даулашсызды («Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюне къарагъыз).

Суу (таза суу) эм *суу* (суу жер), *баш* (уллу баш) эм *баш* (баш агроном), *таш* (кёк таш) эм *таш* (таш юй) дегенча сёзлени экинчи тюрлюлери, автор айтханча, сыфатла тжююдюле (41–42-чи б.). Ала, атланы айгъакълап келген заманда, сыфатны къуллугъунда жюрюгенликге, сыфатлагъа ётмейдиле, атлада къаладыла.

Жангы сёзле грамматика формаладан да къуралыулары (субстантивация, адвербиализация, адъективация д. б.) даулашсызды. Бу вопросну ангылатыуда да Хабич улуну сёз къурауну юсюнден биринчи монографиясында (1971) болгъан халат аны ючюнчю монографиясында да къайтарылады. Сёз ючюн, *толкъун, тизгин, учхун, къуу-*

гзун, чапхын дегенча атла бла *кесгин, азггын, озггун/озггур* дегенча сыфатла, бу китапда айтылгъанча, морфология мадар бла (120–121-чи б.) угъай, семантика-морфология мадар бла къуралгъандыла.

Атланы, сёзлеулени къуралыуларында да авторну алгъыннгы ишлеринде тюбеген, сёзню грамматика формасы бла лексика формасын бир бирден айырыу бла байламлы жангылычла бу китапда да къайтарылгъандыла: *ёлмезлик, кгалмазлыкъ, бузулгъанлыкъ; алмакълыкъ, иимеклик; алыу, ачыуланыу, кзуруу, ойлашыу* дегенча грамматика формаланы атлагъа (147–148-чи, 164–165-чи б.), *айыуча, бёрюча, къарачайлыча, аскерчича* дегенлени уа сёзлеулеге (163-чю б.) саналыулары.

Бир-бир алгъыннгы жангылычланы тюзетилиулери да эсленеди. Сёз ючюн, автор *баштын, бийиктин, ары тын* (162-чи б.), *чанчыш, кзутулуш, тартыш* (165–166-чи б.) дегенча формаланы эм сыфатланы кемлик даража формаларын бу китабында сёзлеге угъай, аланы грамматика формаларына санайды.

Тюрк тилдеде этимни сёдегей айырмаларыны юсюнден эки тюрлю оюм барды: 1) ала грамматиканы (морфология) вопросудула; 2) ала грамматиканы да, лексиканы да вопросларыдыла. Алимлени асламысы биринчи оюм жанлыдыла. Болсада этимни сёдегей айырмаларын сёзлюкдеде бериу, эсе да, алагъа сёзлени лексика тюрлюлеринеча къарау, тюрк тилдеде төре болуп къалгъанды. Ол төре М. Кашгарини заманындан бери (XI ёмюр) тюрленмегенлей келеди. Аны сылтауу айырмаланы жалгъаулары тынгылы тинтилмегени бла, аланы сёз кзураучу магъаналары бла сёз тюрлендириучю магъаналары бир бирден айырылмагъанлары бла байламлыды.

Къарачай-малкъар тилде бу вопросну тинтгенле Геляланы А. И. бла Мусукаланы Борисдиле. Ала кеслерини ишлеринде, этим айырмалагъа грамматиканы вопросуна къарай, айырмаланы сёз кзурауда магъаналарын ачыккълагъандыла, аланы жангы сёз болгъан кезиулерин тюз кёргюзтгендиле.

Бу проблеманы ачыккълауда Геляланы Ариуканы монографиясыны (Геляева, 1999), кзуру къарачай-малкъар тилге угъай, битеу тюрк тил билимге да уллу магъанасы барды. Анда къайтыучу, араш, кысыучу, къатланыучу айырмаланы жалгъауларыны сёз тюрлендириучю эм сёз кзураучу кзуллулклары, суратлау чыгъармаладан алынган юлгюлеге таянып, тынгылы

ангылатылгъандыла. Контекстсиз асламысында бу ишни жалчытыргъа, толу, кесгин, ачыкъларгъа онг болмагъанын автор тюз чертеди. Сёз ючюн, тенглешидрип кёрейик: резин *созулду* – иш *созулду*, жип *тешилди* – жүрегим *тешилди*, ёлка *жасанды* – къыз *жасанды*, къол *тутуш* – гёжеф бла *тутуш*, хуржунланы *къармашдыкъ* – иште *къармашдыкъ*, назмуну *билдир* – хапар *билдир*, иште *бардыр* – ишни *бардыр*, кёпюр *ишленди* – жаш *ишленди*, гайка *бурулду* – артха *бурулду* д. б. Бу сёз бирлешлени биринчилериндеги этим формала сёдегей айырмаладыла, экинчилериндегиле уа – этимле, этимни баш айырма формасы.

Сёдегей айырмаланы жалгъауларыны лексикализацияланулары, къуру бир сёзню – этимни къурап къоймай, дагъыда башха сёзлени сыфатланы, атланы да къураугъа себеп болууу, алай бла уа тилде лексика-грамматика омонимле жаратылгъанлары бу иште тюз ачыкъланганды. Сёз ючюн: *жалгъан* (этим: бутакъчыкъ жалгъанды) – *жалгъан* (сыф.: жалгъан тери) – *жалгъан* (ат: жалгъан бла керти) – *жалгъан* деген зорлаучу айырмадан; *уруш* (этим: анга уруш) – *уруш* (ат: уруш тохтады) – *уруш* деген араш айырмадан д. б. (49-чу, 71-чи б.).

Мусукаланы Борисни кандидат диссертациясында (1983) къарачай-малкъар тилде этимни сёз къурауу тинтилгенди. Анда да этим айырмаланы жалгъауларыны сёз түрлендириу эм сёз къурауу къуллукъларын бир бирден айырыугъа тийишлисича эс бурулады.

Огъарлакъда эсгертилгенича, къарачай-малкъар тилде къош этимлени бла къош атланы къуралуулары да тинтилгендиле.

Къош этимлени къуралууларын Текуланы М.М. тинтилгенди. Ол кесини бу вопросха аталгъан китабында (Текуев, 1979) тюрк тилдеде къош этимлени проблемалары бла байламлы оюмлагъа тийишлисича багъа бичгенди, къарачай-малкъар тилде къош этимлени тюрлюлерин, ала ны къуралуу мадарларын тохташдыргъанды. Къош этимлени къуралуулары бла этимни видлерини бир бирлери бла къаллай байламлыкълары болгъанларын ачыкълагъанды. Этимлени жаланда толу магъанада неда болушлукъчу магъанада эм толу магъанада да, болушлукъчу магъанада да жүрютюлгенлерин бир бирден тюз айыргъанды: 1) жаланда толу магъанада жүрюген этимле: *аша*, *ич*, *келтир*, *жаша*, *ишле*, *чал*, *ор*, *сюр* д. б.; 2) жаланда болушлукъчу магъанада жүрюген этимле: *эт*, *бол*; 3) толу

магъанада да, болушлукъчу магъанада да жюриген этимле: *тур* (ёрге *тур* – келе *тур*), *кзал* (юйде *кзал* – кетип *кзал*), *кет* (ары *кет* – чыгъып *кет*), *кзой* (ишлерге *кзой* – *унутуп кзой*), *чыкз* (эшикеге *чыкз* – *окзуп чыкз*) д. б.

Китапда болушлукъчу этимлени лексика магъаналары да тюз эм толу ангылатылгъандыла. Сёз ючюн, автор аланы быллай магъаналарын белгилейди: 1) ишни башланган кезиуу: *ашап тебуре, окзуп башла*; 2) ишни андан ары барыуу: *ашай турады, кетип барады*; 3) ишни жууукълашхан кезиуу: *Кзыш жетип келеди; Суудан ётжуп кетдик*; 4) ишни бошагъан кезиуу: *окзуп чыкз, жазып боша*; 5) ишни сакъламай, билмей тургъанлай болуп къалыуу: *чыгъып кет, келип кзал*; 6) ишни къайтарылып, къатланып этилиуу: *келип тур, айтып тур*; 7) ишни кёпге созулууу: *даулаша тур, келе тур*; 8) ишни тауусулууу, бошалыуу: *чёллеп боша, жазып битдир* д. б.

Алай бла, автор къош этимлени эки къауумгъа юлешеди: 1) атла + *эт*, *бол* деген болушлукъчу этимле: *ыразы бол, кзарт эт* д. б.; 2) *-а/-е, -й, -п* + болушлукъчу магъанадагъы этимле: *бара тур, ишлей айлан, айтып кзой, юзжп ал* д. б.

Къош атланы, аланы къуралыуларын Жабелланы Л. Ж. тинтгенди (Жабелова, 1986). Ол аланы бирси тюрк тилдеде эм къарачай-малкъар тилде тинтилиу тарыхларын обзор этгенди, къаллай къауумлагъа юлешингенлерин тохташдыргъанды.

Биринчи сёзлери экинчилерин айгъакълап, ачыкълап келген къош атланы автор магъана эм къуралыу жаны бла талай къауумгъа юлешеди. Сёз ючюн, магъана жаны бла ала быллайла боладыла: 1) магъаналарыны къалай къуралгъанлары иги ангылашынганла: *кзол кзап, бел бау* д. б.; 2) магъаналарыны къалай къуралгъанлары иги ангылашынмагъанла: *кзой чыпчыкз, тжое кзуш, гылыу чычхан* д. б., 3) магъаналарыны къалай къуралгъанлары ангылашынмагъанла: *акзсакзал, малкёз, айыутабан* д. б.

Къурам (форма) жаны бла да ала юч тюрлюдоле: 1) изафетни биринчи тюрлюсюне ушагъанла: *бел бау, кзол кзап, аш юй, сабан агзач* д. б.; 2) изафетни экинчи тюрлюсюне ушагъанла: *суу анасы, юй иеси, кзая кзызы, жел анасы* д. б.; 3) биринчи кесеги сыфат неда санау болгъанла: *тёлпели чыпчыкз, жылтырауукз кзамажакз, кзара эрик, акзсакзал, акзсюек; бешбармакз, кзыркзаякз, жетижыллыкз* (эск.), *Бештау, Ючкёкен* д. б.; 4) эки

кесеги да ат болгъанла: *мюйюзбурун, айыутабан, Айжакъ* д. б.; 5) бир кесеги ат, экинчиси этим неда аны формасы болгъанла: *башкес, бёрюкес, кзылкзыяр, кёзкёрмес, атайтмаз, сакзал жюлюучю, ийнек саууучу* д. б.

Къош атланы экиленнген эм къатланнган тюрлюлери да толу тинтилгендиле. Сёз ючюн, аланы бир бирден айыргъан шартла, фонетика, морфология, лексика-магъана, кзуралыу-магъана жаны бла да энчиликлери тюз ачыкъланнгандыла. Кесеклери бир бирге антоним, синоним неда ушаш болгъан къош атлагъа литература чыгъармаладан кёп юлгю келтирилгенди. Сёз ючюн, быллай къош атлагъа: 1) *жер-суу, кзул-бий, дос-душман, ата-ана, жаш-кзыз, кзол-аякъ* д. б. (кесеклери бир бирге антонимле болгъанла); 2) *ахлу-жууукъ, мюлк-ырысхы, кюч-кзарыу, дарман-дары, барчы-келчи, алыш бериш* д. б. (кесеклери бир бирге синонимле болгъанла); 3) *тёшек-жастыкъ, арпа-будай, кзагзыт-кзалам, эрин-бурун, кзол-бет* д. б. (кесеклери бирге ушаш болгъанла).

Къош атланы стиль жаны бла энчиликлери да эсге алыннгандыла.

Болсада иште бир-бир къош сёзлени атла болгъанларына ишекли болурчады. Сёз ючюн, *жюрекжар, кюлаякъ, кзанбуз, кзылкзыяр, бёрюатар, малкёз* деген сёзле, эшта, атла угъай, сыфатла болурла: ала, атлача, затны угъай, сыфатлача, шартны, ышанны, кзылыкъны билдиредиле.

Авторну *быстыр тигиучю, сакзал жюлюучю, ийнек саууучу, арбаз сыйпаучу, юй сюрткючю, таш салыучу* дегенча сёз бирлешлени къош атла болгъанларына ишеклигин, аладан эсе эркин сёз тутушлагъа жууукъ сунганын (53-чю б.) тюзге санамайбыз. Бизни акылыбызгъа кёре, ала къош атладыла.

Быллай ууакъ чурумлары бар эселе да, Жабелланы Любаны китабы тынгылы жазылгъан илму ишди.

Кзысхасын айтханда, кзарачай-малкзар тилде сёз кзурауну морфология, синтаксис мадарлары тынгылы тинтилгендиле. Сёз кзурауну семантика мадарыны эм аны тюрлюлерини юсюнден а алай айтырча туюлдою. Алыкъа, алагъа аталып, иш жазылмагъанды.

§ 3. Морфология

Морфологияда сёзлени тюрлениу формалары бла тилни кесеклери окзуладыла. Алай бу иште биз сёзлени тюрлениу формаларына «Сёз кзурауда» кзарауну тап кёргенбиз.

Къарачай-малкъар тилде тилни кесеклерини жалаңда жарымы тинтилгенди: атла, сыфатла, сёзлеуле, алмашла, сонгурала. Алагъа аталып, энчи монографияла жазылгъандыла, кандидат диссертацияла къоруулангъандыла. Ол ишлени авторлары – Хабицланы М. А., Хаджилаланы Х.-М.И., Орусбийланы И. Х.-М., Сотталаны А. Х., Гочияланы С. А., Созайланы Б. Т. Тилни бирси кесеклерини – этимлени, санауланы, байламланы, кесекчиклени, междометияланы, къарамчы сёзлени – юслеринден а алыкъа аллай ишле жокъдула.

Тилни кесеклеринден бек алгъа алмашла тинтилгендиле. Аланы юсюнден монографияны Хабицланы Ахияны жашы Магомет жазгъанды (Хабицев, 1961). Автор алмашланы юсюнден тил билимде оюмланы ачыкълагъанды, кесини алмашла тилни энчи кесегидиле деген оюм жанлы болгъанын билдиргенди, алмашланы къауумлагъа юлешиуню юсюнден да кесини оюмун айтханды, алмашланы хар тюрлюсюн сёз къурау эм сёз тюрлендириу жаны бла толу тинтгенди.

Болсада бу иште алмашла тилни къайсы кесеклерин алмашындырып жюрюгенлери, аланы синтаксис къуллукълары тийишли даражада ангылатылмагъанча кёрюнедиле.

Алмашланы къауумлаугъа арт жыллада Ахматланы Хашимни жашы Ибрахим белгили юлюш къошханды. Ол, алмашланы магъаналары жалаңда контекстде белгили болгъанларын, ала тилни ат кесеклерине кирген сёзлени алмашындыргъанларын ачыкълап, аланы төрт къауумгъа юлешеди: 1) атланы алмашындырыучу алмашла; 2) сыфатланы алмашындырыучу алмашла, 3) санауланы алмашындырыучу алмашла, 4) сёзлеулени алмашындырыучу алмашла (Ахматов, 1998, 4). Атланы бетлеучю, кесимлеучю, соруучю, белгисиз алмашла, сыфатланы кёргюзтюучю, белгилеучю, соруучю, белгисиз, санауланы соруучю, белгисиз, кёргюзтюучю, санчы, сёзлеулени уа кёргюзтюучю бла соруучю алмашла алмашындырып жюрютгенлерине шагъатлыкъ этген кёп шарт юлгю келтирилгенди. Алмашла бла ала алмашындыргъан сёзлени бир бирден не башхалыкълары болгъанлары толу, тынгылы ангылатылады. Алмашланы бла атланы, сыфатланы, санауланы, сёзлеулени синтаксис къуллукъларыны араларында бирге келишген эм келишмеген шартла да тынгылы ачыкъланадыла (5–15-чи б.).

Къарачай-малкъар тилде сонгурала бла сонгура ат-

ланы юсюнден энчи китапны Хаджилаланы Хаджи-Мурат жазгъанды (Хаджилаев, 1962). Ол бийик даражада жазылгъан илму ишледен бириди. Анда, къуру къарачай-малкъар тилде угъай, битеу тюрк тилдеде да сонгураланы къуралыуларыны тарыхы тынгылы кёргюзтюледди. Автор сонгураланы юсюнден кесинден алгъа жазгъан алимлени ишлерине тюз багъа бичеди. Аланы къауумларын (къуралмагъанларын бла къуралгъанларын), тилни къайсы баш кесеклери бла келишгенлерин ачыкълайды. Аны оюмуна кёре, сонгураланы асламысы атладан бла этимледен къуралгъандыла. Ол кертиси бла да алайды. Мында тилни бирси кесеклеринден, сыфатладан, сёзлеуледен, къуралгъан сонгурала да тюз тохташдырылгъандыла. Аланы атладан бла этимледен къуралгъан сонгураладан не башхалыкълары болгъанына китапда энчи эс бурулады. Сёз ючюн, атладан бла этимледен къуралгъан сонгурала алагъа омоним болалмайдыла, сыфатладан, сёзлеуледен къуралгъан сонгурала уа болаладыла. Тенг-лешдирип кёрюгюз: *тенгли* (*тенг* деген атдан), *амалтын* (*амал* деген атдан), *ала* (*ал* деген этимден), *кёре* (*кёр* деген этимден), *къарамай* (*къара* деген этимден) эм *башха* (*башха* деген сыфатдан), *ушаш* (*ушаш* деген сыфатдан), *сора* (*сора* деген сёзлеуден), *ары* (*ары* деген сёзлеуден).

Сонгураланы бир-бирлерини фонетика тюрлюлери болгъанлары (*сора* – *сонгра* – *сонгура*), болушлада (*таба*, *табагъа*, *табада*, *табадан*), санлада (*кибик*, *кибикле*) тюрленгенлери, иелик, хапарчы, гитчелетиучю жалгъаула бла жюрютюлгенлери (*кибигим*, *кибигинг*, *кибиги*; *кибикме*, *кибиксе*, *кибикди*; *кибикчик*, *чакълычыккъ*; *чакълымы?*, *кибикми?* *берими?* *къыллымы?*) тюз кёргюзтюлгендиле.

Тилни бирси кесеклерича, сонгураланы да бир бирге синоним болгъанлары бардыла. Автор аланы да иги ачыкълагъанды. Сёз ючюн: *ючюн*, *амалтын*; *чакълы*, *тенгли*; *башха*, *ёзге*, *ёнге*; *къаршчы*, *къажау* эм башхала.

Сонгураланы сонгура атладан (*ал*, *ара*, *арт*, *юс*, *тюрп*, *ич*, *къат* дегенча) не башхалыкълары болгъанлары да бийик даражада ангылатылады. Аланы къайсы болуш формалары атла, къайсы болуш формалары сонгурала болгъанлары шарт юлгюледе кёргюзтюледди, толу ачыкъланады.

Автор сонгураланы къайсы болушдагъы сёзле бла жюрютюлгенлерине энчи къарагъанды. Аланы жаланда

баш болушдагъы (*ала, кгадар, сайын*), бериучю болушдагъы (*дери, кёре, ушаш* д. б.), башлаучю болушдагъы (*алда, ары, сора* д. б.), баш эм иеликчи болушладагъы (*бла, кзыллы, кзатыш, амалтын* д. б.), баш, иеликчи эм бериучю болушладагъы (*таба, чакзлы*) эм битеу болушладагъы (*кибик*) сёзле бла жюрютюлгенлерин толу эм тюз кёргюзтгенди.

Хаджилаланы Хаджи-Муратны бу монографиясында тюбеген шарайыпла кёп туююдюле эм кеслери да къарачай-малкъар литература тил бла аны сёлешиу тюрлюсюн бир бирден айырыу алыкъа иги тохташдырылмагъаны бла байламлыдыла. Алим сонгуралагъа юлгюлени суратлау литературадан алгъанлыкъгъа, анда ол заманда (1962 ж.) угъай, бусагъатда да тюбейдиле сёзлени сёлешиу формалары, ол санда сонгураланы да, сёз ючюн: *беричин, деричиге, деричиннге, ючюннге* д. а. к. Хаджила улуну китабында да бу сонгурала былай бериледиле. Андан сора да, *сартын* деген сонгураны иеликчи эм болуш формалары (*сартым, сартынг, сарты, сартымдан, сартынга*) бардыла деп айтылады (Хаджилаев, 1962, 85-чи, 89-чу, 90-чы б.). Ол тюз туююдю, *сартын* деген сонгура жаланда жалгъаусуз жюрюйдю. Бирси сонгураланы уа литература формалары быладыла: *бери, дери, ючюн*.

Башда эсгертилгенича, къарачай-малкъар тилни этимлерин тилни кесегинча энчи ачыкълагъан иш алыкъа жазылмагъанды. Болсада этимни вопросларыны асламысы Алий улу кичи Умарны статьяларында (Алиев, 1958; 1960), Орусбий улу Ибрахимни этимлени жегилиулерине аталгъан монографиясында (Урусбиев, 1963) тинтилгендиле.

Алийланы Умар этимсыфатланы ючге юлешгенди: 1) озгъан заманны этимсыфатлары; 2) боллукъ заманны этимсыфатыны биринчи тюрлюсю -р (*окзур, жазар, сермер*), -з (*тартмаз, келмез, кюлмез*); 3) боллукъ заманны этимсыфатыны экинчи тюрлюсю: -рыкъ/-рик, -рукъ/-рюк, -лыкъ/-лик, -лукъ/-люк (*окзурукъ, кюсерик, кёрлюк, берлик*) (Алиев, 1958). Этимсыфатны бусагъат заман формасын а (*атлаучю, барыучю* дегенчаланы) ол этимледен къуралгъан атлагъа санагъанды (295-чи б.). Аны себепли бу алимни оюмуна кёре, этимсыфатны бусагъат заман формасы болмайды.

Баям, бу оюмгъа тюздю дерге жарарыкъ болмаз.

Ташлы (ташлы жол), *тузлу* (тузлу суу), *суулу* (суулу жер) деген сёзлени, этимни *кёргенли, келмегенли,*

билгенли; келгинчи, бергинчи, кӛргюнчю; тийгенлей, улу-гъанлай, атылгъанлай; кӛргенликге, бергенликге; ойна-гъанча, келгенча деген кибик формаларын автор этимсыфатланы озгъан заман формаларыдыла деп бергенди (314–327-чи б.).

Этимлени Алий улу Умардан артха тинтген алимле бу оюмну тюзге санамайдыла. Ала *ташлы, тузлу, суулу* дегенча сӛзле сыфатладыла, *-гъанлы/-генли, -гъанлай/-генлей, -лыкъгъа/-ликге, -гъынчы/-гинчи* деген жалгъаулары бодгъан этим формала этимчаны экинчи тюрлюсюдюле, *-ча* жалгъаулу формала уа этимни тенгleshдириу формаларыдыла деп жазадыла. Биз да ала жанлыбыз.

Алий улуну экинчи статьясы этимни айырмаларыны юсюнденди (Алиев, 1960). Аланы автор орус тилни залоглары бла тенгleshдирип тинтгенди, аланы бирге келишген эм келишмеген ышанларын тюз эм толу тохташдыргъанды.

Бусагъатда жюрютюлген баш, къысыучу, къайтыучу, араш, къатланыучу айырмаладан сора да, Алий улу къарачай-малкъар тилде орта айырма (недействительный залог) барды дейди. Аны, ол ангылатханнга кӛре, *кет – кетди, кел – келди, ёс – ёсдю, къон – къонду* дегенча кӛчмеучю магъананы энчи жалгъауласыз билдирген кӛчмеучю этимле къурайдыла (129–130-чу б.).

Алийланы Умар къуралгъан этимлени айырмаларын энчи къауумлагъа юлешеди: 1) къысыучу-баш айырма: *жаздырдым, жаздыртдым* д. б.; 2) къысыучу-зорлаучу айырма: *билетил, башлатыл, жаздырыл* д. б.; 3) къысыучу-къайтыучу айырма: *кийиндир, жуундур* д. б.; 4) къысыучу-араш айырма: *тӱююшдюр, тутушдур* д. б. (100–104-чю б.).

Бусагъатдагъы илму ишледе эм грамматикалада бу формала барысы да къысылыучу айырмагъа саналадыла.

Орусбий улу Ибрахимни монографиясы къарачай-малкъар тилни этимлерини юсюнден жазылгъан биринчи, толу, бек тынгылы илму ишди. Анда этимлени бет, сан, туруш, айырма, заман категориялары, онглулукъ, онгеузлукъ, угъайлаучу, соруучу формалары, аланы къуралыулары, иесиз формалары, болушлукъчу этимле – барысы да бийик даражада тинтилгендиле.

Автор ишни араш айырмагъа аталгъан жеринде *-ш* жалгъауну сӛз тюрлендириучю (ӛсе да, айырма) магъанасын бла сӛз къураучу магъанасын бир бирден айырады. Сӛз ючюн, *къарыш, ёчеш, юлеш* дегенча сӛзледе *-ш* атла-

дан (къары, ёч, юлюш) сёз къураучу жалгъауду, *сермеш, тутуш, къараш* дегенча сёзлени жалгъаулары уа - ш этимни айырмасын къурайды.

Бу айырма бир-бирде, кеси магъанасын тас этип, баш айырманы кьуллугъунда жюрюгени да тюз эсленгенди: *уруш, тьююш, тутуш* д. б. (51-чи б.).

«Къарачай-малкъар тилни грамматикасында» (1976) этимсыфатланы **-урукъ/-арыкъ** формалары бла бирча, литература формады деп, **-нукъ/-нюк, -ныкъ/-ник** форма да берилгенди: *жууунурукъ/жуууннукъ, кёрюнюрюк/кёрюннюк* д. б. (219-чу б.). Орусбий улуну андан онюч жыл алгъа жазылгъан ишинде уа **-ныкъ/-ник, -нукъ/-нюк** форманы мардагъа келишмегени эсгертилгенди (Урусбиев, 1963).

Этим атла эки тюрлю болгъанларын (**-уу/-иу, -уу/-юу, -у** эм **-макълыкъ/-меклик**), аланы биринчи тюрлюлерини бир талайыны атлагъа кёчгенлерин, (*тырнау, чёплеу, эгеу, тиреу, чырмау*), болушлукъчу этимлени магъана жаны бла къауумларын бек алгъа Орусбий улу ачыкълагъанды (82-83-чю б.).

Къарачай-малкъар тилде атланы Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерий тинтгенди. Кесини тилни бу кесегине аталгъан китабында (Соттаев, 1968) алим аланы магъана жаны бла къауумлагъа юлешгенди: 1) адам атлагъа, 2) адамланы бла жаныуарланы санлары-чархлары бла байламлы атлагъа, 3) жаны болгъан затланы атларына, 4) битимлени, юй адырланы, жашау-турмуш бла байламлы затланы атларына, 5) кийимлени атларына, 6) жылны кезиулерини атларына д. а. к. Атланы категориялары тынгылы тинтилгендиле. Ишни даражасын тилде бусагъатда жюрютюлген атланы бурунгу жазма эсгертмеледе тюбеген атла бла тенгleshдирип тинтилгенлери бютюнда кётюреди.

Атланы морфология эм синтаксис мадарла бла къуралыулары, болушлада тюрлениулерини, болушланы магъаналары тюз, толу кёргюзтюлгендиле.

Болсада атла семантика мадар бла да къуралдыргъа боллукълары эсге алынмагъанды. Сёз ючюн: *кёк* (чууакъ кёк) – *кёк* (кырдык) – *кёк* (кёк къумач), *акъ* (акъ къагъыт) – *акъ* (сют, айран д. б.), *айлыкъз* (айлыкъ план) – *айлыкъз* (айлыкъ бердиле) д. а. к.

Атланы синтаксис кьуллукъларына эс бурулмагъанды.

Китапда жангылычла да бардыла. Сёз ючюн, *атлан*,

алгъышлыкъ, экинчи, башчы, къобузчу, сансыз деген сёзле къуралмагъан сёзледиле деп бериледиле. Алай аланы тамырлары *атла, алгъыш, эки, баш, къобуз, сан* болгъанлары даулашсызды.

Жыйылыу, къоркзуу, тинтиу, жабыу дегенча атланы автор этимледен къуралгъан атлагъа санайды. Тюзю уа ала этимледен (*жыйыл, къоркъ, тинт, жап*) угъай, этим атладан къуралгъандыла, эсе да, этимлени грамматика формалары (этим атла), жалгъаула къошулмагъанлай, тилни башха кесегине, атлагъа, ётгендиле. Сёзлени бу тюрлю къуралыулары морфология мадар туююлдю, семантика (неда семантика-морфология) мадарды.

Къараучу, окъуучу, окъутуучу деген сёзлени – атланы къуралыулары да тюз ангылатылмагъанды. Была да этимледен (*къара, окъу, окъут*) къуралмагъандыла, этимсыфатладан, магъаналары тюрленип, лексикализацияланып, къуралгъандыла. Бу да, башдагъыча, семантика-морфология мадарды, ансы морфология мадар туююлдю.

Кюрешуу, хазырлау, атыу, титиреу, къачыу, тонау бош атладыла (40-чы б.); *ариу сёз, ётюрюк сёз, керти сёз* (44-чы б.); *къаракёз, къарабет, къаракъаш, къарасакъал* (45-чы б.) къош атладыла деп жазылады. Ол тюз туююлдю. Сёзлени биринчилери атла угъай, этим атладыла. Экинчилери къош атла угъай, сёз тутушладыла, ючюнчюлери да къош атла туююлдюле, сыфатладыла.

Сёзлеулени Гочияланы С. А. тинтгенди (Гочияева, 1973). Ол аланы юсюнден В. Прёлени, Н. А. Карауловну, У. Д. Алиевни ишлеринде жазылгъанлагъа багъа бичгенди, алада тюбеген кемчиликлени, даулашлы шартланы тюз тохташдыргъанды. Сёзлеулени къуралыуларында *-ча, -лай/-лей, -ры/-ри, -тын/-тив, -не/-на* жалгъауланы (*эскича, жангыча; бусагъатлай, саулай; ичкери, тышхары; тёбентин, огъартын, алайтын; телисине, бошуна*), тилни ат кесеклерини бериучю, орунлаучу, башлаучу болуш формаларыны (*узакъда, артха, ингирде, анда, мында, бусагъатдан, заманында*) магъаналарын тюз ангылатханды.

Автор кесини бу ишинде сёзлени тилни бир кесегинден башха кесегине жалгъау къошулмагъанлай ётууленине да къарачай-малкъар тилни тинтиучю алимлени ичинде биринчи къарагъанладанды. Сёз ючюн, *жылы, исси, къарангы, кыйын, женгил, тынч, ачыкъ, терен, таза, иги, туура* дегенча сыфатла сёзлеулени магъаналарында да эркин жюрютюлгенлерин, алай бла уа, лек-

сика-грамматика омонимле кѳуралгѳанларын (*иги* жаш – *иги* ишле, *ачыкѳ* иш – *ачыкѳ* айт, *терек* кѳп – *терек* кѳаз, *жылы* кюн – *жылы* кийин д. б.) тюз ангылатханды (33–38-чи б.).

Сѳзлеулени энчиликлерин Гочияланы С. А. бирси тюрк тилле бла, бурунгу жазма эсгертмелени текстлери бла тенглешидирип тинтгени аны ишини илму даражасын бютюнда кѳтюреди.

Сѳзлеулени жаратылыуларына кѳре кѳауумлары (кѳуралмагѳанла, кѳуралгѳанла), магѳана жаны бла тюрлюлери (халчыла, орунчула, заманчыла, мардачыла, сылтаучула, мурадчыла) тюз кѳргюзтюлгендиле, тийишли тинтилгендиле.

Сѳзлеулени морфология, синтаксис, морфология-синтаксис эм лексика мадарла бла кѳуралыулары, суратлау литературадан алыннган тутхучлу юлгюлеге таянып, тынгылы тинтилгенди. Аланы тюрленмеучю сѳз тутушлагѳа ѳтюулериине шагѳатлыкѳ ѳтген да талай юлгю барды. Сѳзлеулени синтаксис кѳуллукѳларыны ангылатылуу да даулашсызды.

Болсада иште, бизни оюмубузгѳа кѳре, бир талай шарайып барды:

1. Автор, *иги*, *аман* дегенча сѳзлени, сыфатланы, сѳзлеуню кѳуллукѳларында да бирча жюрютюлгенлери не таянып, тилни бу эки кесеги бир бирден шарт, толу айырылмагѳандыла деген оюм жанлыды (34-чю б.). Алай аны тюзге санаргѳа кѳыйынды, не ючюн дегенде кѳарачай-малкѳар тилде быллай сыфатланы санлары эллиден кѳп туююлдю, битеу сыфатла уа эки мингден асламдыла.

2. Бир-бир сыфатланы бла алмашланы сѳзлеуле да болуп жюрюулери, алай бла, лексика-грамматика омонимлени кѳуралыулары китапда окѳуучуну ийнандырырча, шарт юлгюледе кѳргюзтюледиле (38-чи б.). Алай китапны авторуну сыфатланы сѳзлеулеге ѳтюулери аланы дайым болуучу ышанлары туююлдю, жалаңда бир кезиуге дери болгѳан ышанларыды (36-чы б.) деген оюму алагѳа чюйре келеди. Не ючюн дегенде *иги*, *аман*, *ачыкѳ* дегенча сыфатла сѳзлеулеге бирде ѳтедиле, бирде уа ѳтмейдиле дерге жарамайды: ала хар заманда да атланы алларында сыфатладыла (*иги* адам, *жаш*, *кюн*, *заман*, *китап* д. б.), ѳтимлени алларында уа сѳзлеуледиле (*иги* окѳу, *жюз*, *тепсе*, *жырла*, *ишле* д. б.).

3. *Жашлай*, *ахчалай* (31-чи б.), *айыуча*, *атча*, *кѳарнаш* лача, *большевик* лача, *тенгча*; *сууукѳлайына*, *ахчалайы*

на; будайлай, кзумачлай, байлай, жарлылай (65–69-чу б.); жеулен болуп, бешеулен болуп (73-чю б.); арбала бла, челекле бла (84-чю б.) дегенча сёз формала бла сёз бирлешле сёзлеуле тьююлдюле.

Эки кзат, тёрт кзат (57-чи б.), олтуруп, кзайтарып (91–92-чи б.) дегенча сёз бирлешлени бла этимчала-ны да автор, эшта, орус тилге кёчюрюлюулерине таянып (вдвойне, вчетверо, сидя, снова) санагъан болур. Алай ала сёзлеуле тьююлдюле.

Чыртда (57-чи б.) кесекчикди, ол себенден, аны се-бепли, не ючюн десенг (68-чи б.) байламладыла, кзайры (72-чи б.) алмашды, китапда уа ала барысы да сёзлеуле-диле деп берилгендиле.

4. Кзотур, чыгыр, таулу дегенча атланы, башха ат-ланы алларында келселе, сыфатны кзуллулугун толтуруу-лары, эсе да, аланы айтымда кзуллулукълары – айгъакъ-лаучу болуп жюрюулерини керти сыфатлача кёргозтюлген-лери, жити/жютю, сокзур, кзоркзакъ, махтанчакъ, татлы, насыплы дегенча сыфатланы уа, айгъакълагъан сёзлери атла болмасала, айтымда башчы неда толтуруучу болуучулары атладыла деп берилгенлери (36–37-чи б.) тапсызды. Тенгleshдирип кёрюгюз: **чыгыр баш, таулу адетле, кийик жаныуар; Сокзур сюленнге секиргенлей** (Н. с.); **Ачы бла татлыны татхан билир** (Н. с.).

5. Ары, бери, ичкери, ёрге, алай, эртте деген сёзле кзуралмагъан сёзлеуледиле деп берилгендиле (44–45-чи б.). Алай бу сёзлени **-ры/-ри, -кери, -ге, -лай, -те** жалгъаула бла кзуралгъанларына ишекли болурча тьююлдю.

Болсада, битеулей алып айтханда, атладан эсе сёзлеу-ле толу да, иги да тинтилгендиле.

Сыфатланы юсюнден жазылгъан иш тынгылыды. Аны автору Созайланы Тауканны жашы Борисди (Созаев, 1976). Ол къарачай-малкъар тилни сыфатларын, тюрсюню, адамны кылыгъын, халын, жаныуарланы, хайыуанла-ны кылыкъларын, затланы шартларын, ышанларын, жамауат болумланы, табийгъат халланы билдиргенлеге юлешгенди. Аланы хар бирин, суратлау чыгъармаладан юлгюле келтирип, башха тюрк тилле бла тенгleshдирип ачыкълагъанды. Сыфатланы тилни бирси кесеклеринден айырып танырча этген шартланы тюз кёргозтгенди. Кзу-ралгъан, кзуралмагъан сыфатланы даражаларын, ала-ны магъаналарын, сёз кзурауларын толу ангылатханды. Аланы айтымда кзуллулукълары да тынгылы тинтил-гендиле.

Болсада бу иште да, атланы юсюнден ишдеча, бир кѳауум учхара жерле бардыла: сыфатланы атлагъа эм сѳзлеулеге жалгъау кѳошулмай ётюулер, этимсыфатланы да ол амал бла сыфатлагъа ётюулер иги ачыкъланмагъандыла.

Тилни бир-бир кесеклери башха тилле бла тенглешдирилип да тинтилгендиле. Сѳз ючюн, кѳарачай-малкѳар тилни сонгураларын немис тилни предлоглары бла тенглешдирип, Текеланы Х. Дж. тинтгенди эм, студентле хайырланырча, окъуу пособие жазгъанды (1996). Автор бу эки тилде сонгурала бла предлогла болушла бла кѳалай келишгенлерин тохташдыргъанды, аланы кѳуралыу, магъана жаны бла энчиликлерин, айтымда кѳаллай сѳзле бла жюригенлерин, ала билдирген тюрлю-тюрлю кѳарамланы толу ачыкълагъанды. Немис тилни предлоглары бла кѳарачай-малкѳар тилни сонгураларыны арасында бирге келишген шартладан эсе келишмеген шартла кѳп болгъанларын ол тюрлю-тюрлю юлгюле бла кѳргюзтгенди.

Пособие немис тилни энчи окъугъан кѳарачайлы эм малкѳарлы студентлеге бек асыулу китапды.

Алай бла, тилни кесеклери саулай тинтилмеген эсе да, тинтилген кесеклерини баш энчиликлери толу эм тюз ачыкълангандыла.

Кертиди, аланы, тилни кесеклерини, магъана жаны бла энчиликлерине хазна эс бурулмагъанды.

§ 4. Синтаксис

Кѳарачай-малкѳар тилни синтаксиси аны бирси бѳлюклерини барысындан да кеч тинтилип башлагъанды. Болсада, аны бусагъатдагъы болумуна кѳарасакъ, синтаксис тынгылы тинтилгенди, бегирекда арт жыллада аны кеп тюрлю «жашырынлары» ачыкъ этилгендиле деп айтыргъа тийишлиди.

Озгъан ёмюрню эллинчи жылларыны ахырына дери кѳарачай-малкѳар тилни синтаксисини юсюнден энчи иш жазылмагъанды. Н. А. Карауловну, А. К. Боровковну грамматика очерклерини, В. И. Филоненкону грамматикасыны синтаксисге аталгъан бѳлюклерини окъуна болмагъандыла. Тилибизни 60–70-чи жыллада басмаланган грамматикаларына дери синтаксисни юсюнден билдириулерини болгъан иш жалаанда Алийланы тамата Умарны грамматикасыды (1930). Алай анда синтаксисни юсюнден кѳп зат жокъду, болгъаны да даулашлыды. Ол иште

грамматика категорияла бла логика категорияла бир бирден айырылмай, къатышдырылып берилгендиле (Алиев, 1930, 115-чи б.).

* 1958–1965 жыллада жарашдырылгъан школ дерслик-леде синтаксисге да эс бурулгъанды (Алиев, 1958; Байрамкулов, 1962; Алиев, Жабоев, 1965). Болсада алада айтылгъан затланы асламысы толу тюйюлдюле эм даулашлыдыла. Сёз ючюн, ол дерсликде бош айтымла былай юлешинедиле: кем айтымла, аталгъан айтымла, башчысыз айтымла, белгисиз башчылы айтымла, хапарчысыз айтымла (Алиев, Жабоев, 1965, 66–71-чи б.). Башчысыз айтымла деп иели кем айтымлагъа, эллипсис айтымлагъа да айтыргъа боллукъду. Аны себепли аланы аралары айырылмай къалгъанды. Хапарчысыз айтымла да тюз ангылатылмагъандыла. Сёз ючюн, хапарчылары жокъдула деп берилген *Темир боюнсасы боюнунда. Кюйген гюттюсю кююнунда* деген айтымланы хапарчылары бардыла: *боюнунда, кююнунда*. Ала орунлаучу болуштагъы атладан къуралгъандыла.

1962 жылда басмаланган «Строй тюркских языков» деген китапда Н. К. Дмитриев, бирси тюрк тиллени синтаксислери бла бирча, къарачай-малкъар тилни синтаксисини юсюнден да жазгъанды, ол неда бу вопросну энчи чертип угъай, битеулей. Анда сёз тутушланы, бош, къош айтымланы, аланы тюрлюлерини юсюнден къысха айтылады. Айтымны членлери, аланы къуралыулары да эсге алыннгандыла. Болсада синтаксисни бир вопросну юсюнден да толу хапар жокъду.

Ол жыл Алийланы кичи Умарны синтаксисни баш вопросларыны бирине, айтымны баш членлерине, аталгъан статьясы басмаланганды (Алиев, 1962). Анда башчы бла хапарчыны, аланы тилни къайсы кесеклеринден эм аланы къайсы грамматика формаларындан къуралгъанлары ачыкъланады.

Къарачай-малкъар тилни синтаксисини вопрослары энчи тинтилип кеч, жаланда 60-чы жылланы ахырында, башлангандыла. Бу ишни жалчытыуда Алийланы кичи Умарны бла Ахматланы Ибрахимни кыйынлары уллуду. Ала синтаксисни юсюнден къуру статьяла жазгъан бла чекленип къалмагъандыла, белгили монографияла да жазгъандыла. Алий улу синтаксисни форма жаны бла эм терен кирмей, даулашлы вопросларын къоюп, тинтгенди. Ахмат улу уа аны форма, магъана жаңы бла да терен тинтгенди.

Къарачай-малкъар синтаксисни тинтиучюлени ичинде бу вопрос бла байламлы бек къыйматлы илму ишлени Ахматланы И. Х. жазгъанды. Ол синтаксисни форма жаны бла да, магъана жаңы бла да терен тинтгенди, алагъа атап, кёп статья, монографияла, кандидат эм доктор диссертацияла жазгъанды.

Аны XX ёмюрню 60-чы жылларыны ахырында жазылгъан «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде айтымны баш членлери эм аланы къуралыу мадарлары» (1968) деген монографиясы синтаксисибизни юсюнден биринчи тынғылы ишди. Кеси да бу тилни илму грамматикасын жарашдырыугъа эм бош айтымланы тинтиуге уллу себеплик этгенди.

Белгилисича, айтымны баш членлерин, беғирекда хапарчыны, тынғылы тинтгинчи, бош айтымны ышанларын толу ачыкъларгъа онг жокъду. Не ючюн дегенде бош айтымланы къауумлагъа юлешиниулерин баш членлени ышанлары бла байламлыды.

Андан сора да, этимча эм этимсыфат айланчлы айтымланы бла къош айтымланы бир бирден айырыу бла байламлы даулашла да айтымны баш членлерини къуралыуларын ачыкълау бла байламлыдыла.

Ахмат улуну бу иши ол затланы жалчытыргъа, даулашсыз этерге уллу болушханды десек, ётюрюк айтырыкъ туюлбюз.

Монографияда башчыны бла хапарчыны айтымны къурауда грамматика функциялары толу кёргюзтюлгендиде, аланы къурам жаны бла тюрлюлери ачыкълангандыла. Айтымны баш членлерини къуралыу амалларын ачыкълаугъа тийишлисича эс бурулгъанды. Ала тилни къайсы кесеклеринден, этимни къаллай грамматика формаларындан къуралгъанлары кёп тюрлю шарт юлгюледе кёргюзтюлгенди.

Мында бош айтымны шартларын – хапарчылыкъны, къарамчылыкъны, интонацияны – ачыкълау да белгили жерни алады. Автор хапарчылыкъ айтымны баш членлерини арасындагъы байламлыкъны кёргюзтюу бла чекленип къалмагъанын, ол бир баш членли эм кем айтымлада да болгъанын, шарт юлгюлеге таянып, толу ачыкълайды.

Къарамчылыкъ, аны къуралыу мадарлары, айтымны къурауда аланы магъаналары да тынғылы ангыла-тылгъандыла.

Башчыны бла хапарчыны къурам жаны бла къауумлары (сёзден, сёзню грамматика формасындан, сёз бир-

лешден, сёз тутушдан къуралгъан башчыла бла хапарчыла) даулашмазча, толу ышанырча юлгюле шагъатлыкъгъа келтирилип, ачыкъланнгандыла.

Ахмат улу сёз тутушну теориясыны юсюнден да талай иш (статьяла) жазгъанды. Аланы ичинде аны сёз тутушда бла айтымда сёзлени синтаксис жаны бла бирге байланыуларыны тюрлюлерине аталгъанлары Къарачай-Малкъар тил билимде белгили жерни аладыла. Ол ишледе аллай байланыу айтымда бла сёз тутушда хар заманда бирча болмагъаны баям этилгенди.

Къарачай-малкъар тилде сёз тутушланы къуралыу мадарыны толу схемаларын биринчи Ахмат улу Ибрахим жарашдыргъанды (Ахматов, 1983).

Тюрк тилдеде бош айтымны магъана жаны бла тинтиуге арт жыллагъа дери (80-чи) хазна эс бурулмагъанды. Бу проблемагъа аталгъан ишле бек аздыла. Алада магъана жаны бла бир баш членли айтымланы жалаанда бир-бир тюрлюлери тинтиледиле, ансы аллай айтымланы барысын да жыйышдыргъан, бу проблемадан толу хапар билдирген илму иш жокъду.

Къарачай-малкъар тилни синтаксисини вопросларын саулай жыйышдыргъан китапны Алийланы У. Б. жазгъанды (1973). Анда сёз тутушла, бош айтымла, къош айтымла эм ала бла байламлы вопросла ачыкъланнгандыла. Китап кеси да Москвада басмаланнганды.

Китапны сёз тутушлагъа аталгъан кесегинде, аланы тюрлюлери, аланы къурауда сёзню магъанасы, сёз тутуш бла айтымны бир бирден башхалыкълары, сёз тутушда сёзлени бир бирлери бла байланыу жорукълары толу кёргюзтюлгендиле.

Аны «Айтым» деген кесегинде айтымны баш шарты, айтымланы къуралыу жаны бла эм къуллукъларына кёре къауумлары тийишлисича ачыкъланнгандыла.

Былайда автор айтымланы къуллукъларына кёре тюрлюлерине бирси лингвистледен башхаракъ къарайды. Къарамчы сёзлери болгъан айтымланы айтымны энчи тюрлюсюне-къарамчы айтымгъа санайды (87-89-чу б.), буйрукъчу айтымланы, энчи айырмай, кётюртючю айтымланы тюрлюлерине къошады (97-100-чу б.).

Китапда теория материалны ангылатыуну женгиллетирча кёп юлгюле – сёз тутушла, айтымла – бардыла.

Заманына кёре, иш тынгылы жазылгъанды. Болсада эсге алынмагъан, иги ангылатылынмагъан затла да тюбейдиле. Аладан бек эсленнгенлери быладыла:

1. Сёз тутушланы къауумлары толу берилмегендиле. Сёз ючюн, ат сёз тутушла бла этим сёз тутушла, синтаксис сёз тутушла бла фразеология сёз тутушла, айгъакълаучу, затчы, болумчу сёз тутушла сагъынылмагъандыла.

2. Сёз тутуш бла сёз бирлешни аралары иги айырылмагъандыла. Сёз ючюн, автор *Биз барлыкъбыз. Мен унутмайма* дегенча сёз бирлешлени-айтымланы эм *бёрюле бла къоила, Тахир бла Зухра* дегенча сёз бирлешлени уа сёз тутушлагъа санайды (27-31-чи б.). Ала сёз тутушла тюрлюдюле: кесеклери бир бирге бойсунмайдыла.

3. Айтымны юч баш шартындан экисини – къарамчылыкъ бла интонацияны – юсюнден жукъ айтылмайды.

4. Айтымны магъанасын ангылауда логика басым белгили жерни алады. Алай болгъанлыкъгъа, ол эсге алынмагъанды.

5. Бош айтымланы жайылгъан эм жайылмагъан тюрлюлери да бу иште жокъдула.

6. Башчыны бла хапарчыны къуралыу жаны бла тюрлюлери асыры учхара ангылатылгъандыла. Башчыны сёзлеуледен, этим атладан, междометияладан, эриклеу сөзледен къуралыуу кёргюзтюлмегенди.

7. Талай бойсунган кесеги болгъан эм ортакъ членли айтымлагъа къаралмагъанды.

8. Бу иште къарачай-малкъар тилде этимсыфат эм этимча айланчла жокъдула, аны себепли этимсыфатла эм этимчала бла къуралгъан сёз тутушланы айланчлагъа угъай, къош айтымланы бойсунган кесеклерине санаргъа керекди деген оюм бардырылады (77-чи б.). Анга таянып, быллай айланчла къош айтымланы бойсунган кесеклеридиле деп берилгендиле:

1) этимча айланчла: *Къар жаууп, ёзеӀле агъара эдиле. Кюн асыры жарытхандан, кёкде булутла кзурудула;*

2) этимсыфат айланчла: *Жери салынып тургъан ат ачды. Инженер болуп ишлер ючюн, кёп окъургъа керекди;*

3) бар, жокъ деген хапарчы сөзледен къуралгъан айланчла: *Къайгъысы жокъ суудан семиреди. Билими жокъну насыбы жокъду;*

4) инфинитив айланчла: *Ахмат элге жетерге, къар жаууп тебиреди.*

Бош айтымны формасыны бла магъанасыны бир бирлери бла къалай байланганларына атап, Ахмат улу И. онла бла саналгъан статья эм эки монография жазгъанды. Монографияладан бири бош айтымны семантика

жаны бла тинтиуню юсюнденди (Ахматов, 1979). Автор бош айтымны тинтиуню жангы теория юлгюсюн жарашдыргъанды. Аны оюмуна кёре, айтымны семантика кесеклерин къурагъан мадарла эки къауумгъа юлешинедиле: 1) лексика мадарлагъа, эсе да, сёзле бла сёз тутушлагъа эм 2) морфология мадарлагъа, эсе да, морфемалагъа. Айтымны членлери, аланы къурагъан сёзлени санына кёре, эки тюрлю боладыла: 1) бир семантика кесеги болгъанла эм 2) эки семантика кесеги болгъанла. Айтымны членлерини биринчи къауумуна ол «бир элементлиле», экинчи къауумуна уа, «кёп элементлиле» атагъанды. Айтымны кёп элементли членлерине бет хапарчы, иеликчи, -дагъы/-деги д. а. к. башха жалгъаулу сёзлери болгъанла саңаладыла. Автор аны быллай айтымлада кёргюзтеди: *Мурат фатарланды эм Мурат фатар алды. Мен таугъама эм Мен таугъа барама*. Бу айтымланы биринчи къаууму да, экинчи къаууму да экишер угъай, бирер магъананы билдиредиле – синонимледиле. *Фатарлан эм фатар ал, таугъама эм таугъа барама* деген хапарчыла синонимледиле, не ючюн дегенде *фатарлан, таугъама* деген хапарчыла эки элементлиледиле.

Семантика кесекни къурауда, деп белгилейди Ахмат улу Ибрахим, баш магъананы юч шарт тутады: 1) айтымны кесегини синтаксис орунуну энчилиги; 2) ол орундагъы сёзлени энчиликлери; 3) ол орунда лексика эм синтаксис магъаналаны бир бирлери бла байламлыкълары.

Иште айтымны семантика кесеклери барысы да (субъект, объект, предикат, конкретизатор, атрибут эм аланы тюрлюлери) тынгылы ангылатылгъандыла.

Кесини бусагъатдагъы къарачай-малкъар тилде бош айтымны къурам-магъана жаны бла тюрлюлерине аталгъан монографиясында (1893) Ахмат улу Ибрахим, тюрк тиллейи синтаксислерини семантика проблемаларын тинтиуню андан ары бардыргъанды. Предикатны бек баш шартларын эсге алып, айтымны бир орунлу, эки орунлу, юч орунлу эм башха тюрлюлерини къуралууларыны схемаларын ачыкълагъанды.

Алай бла, Ахматланы И. Х. тюрк тил билимде бош айтымны форма-магъана жаны бла тинтиуню жангы теориясын жарашдыргъанды.

Аны экинчи монографиясында тюрк тиллени синтаксис къурулушларын тинтиуню жангы методикасы берилгенди. Аны себепли ол къуру тюрк тил билимге угъай, битеулю тил билимге да бек хайырлы ишди (Абдуллаев, 1984).

Къарачай-малкъар тилни синтаксисин орус тилни синтаксиси бла тенгleshдирип тинтиу тилибизни тинтчилиу тарыхында белгили жерни алады. Ол вопрос бла Алийланы У. Б. кюрешгенди. Анга атап, алим талай статья, эм китапла жазганды, тенгleshдириу синтаксисден кесини кандидат (1943) эм доктор (1961) диссертациялары кьоруулагганды.

Алий улу кесини бу тема бла байламлы статьяларында къарачай-малкъар тилде бла орус тилде этимлени айырмаларын (Алиев, 1960), кьош айтымланы (Алиев, 1959) тенгleshдирип, алада бирге келишген эм келишмеген шартланы ачыкълагганды.

Авторну эки китапдан кьуралгъан иши орус тилде бла тюрк тилдеде кьош айтымланы тенгleshдириу бла байламлыды (Алиев, 1959). Болсада орус тилни шартлары къарачай-малкъар тилни шартлары бла тенгleshдириледи, ансы башха тюрк тилден хазна юлгю келтирилмейди.

Биринчи китапда эки тилде да кьош айтымланы кесеклерини бир бирлери бла байлануу мадарлары тинтиледи, аланы асламысында бирге келишмегенлери тохташдырыладыла.

Экинчи китапда тенгleshдирилген тилдеде кьош айтымны кесеклерине къаралады, аланы къалай кьуралгъанлары, къаллай тюркюле болгъанлары, бирге келишмегенлери-келишгенлери эм аны сылтаулары ачыкъланадыла.

Озгъан ёмюрню 90-чы жылларында синтаксисни форма, магъана жанын да бирге тинтиу къарачай-малкъар тил билимни айныууну жангы жолу болгганды. Ол жолну Ахматланы И. Х. ачханды. Аны башчылыгы бла КъМКЪУ-ну малкъар тил бла литература кафедрасыны талай жаш устазы (Кётенчиланы М. Б., Додуланы А. Т., Хуболланы С. М.) бу проблемагъа илму ишле жазгандыла, кандидат диссертацияла кьоруулаггандыла. Алай бла, синтаксисни форма эм магъана жаны бла жангы проблемалары артдан-артха теренден-терен тинтиле келеди. Аны биз бек алгъа Кётенчиланы Мусаны «Къарачай-малкъар тилде айтымланы форма-магъана жаны бла тинтиу» (1996), «Ат айтымланы формалары эм магъаналары» (2000) деген китапларында кёрюрге боллукъбуз. Ол китапла аны доктор диссертациясыны кесегидиле. Алада къарачай-малкъар тилни синтаксисин тинтиу бла байламлы иги кесек жангы материал барды. Сёз

ючюн, айтымланы парадигмаларына энчи эс бурулгъанды. Илмуда болдурулгъан жетишимлени эм тилни материалы кѣргюзтген шартланы бирге жыйышдырып, автор айтымланы быллай парадигмаларын белгилейди: хаулау/ угъайлау, туруш, айырма, заман, бет, сан. Андан сора да, автор айтымланы къуралыуларына кѣре эм алада иени берилиую бла байламлы тюрлюлерин тинтгенди.

Тюрлю-тюрлю формалы айтымла, сѣзлеча, бир кибик магъананы тутаргъа боладыла. Ол затны ат эм этим айтымланы тенгleshдиргенде эслейбиз. Сѣз ючюн: *Мен таугъама – Мен ёргеме – Мен таула тийре минеме – Мен (таугъа, ёрге, таула тийре мине) барам.* Быллай эм башха юлгюлени тинте, автор ат айтымланы иги кесеге этим хапарчылы айтымладан къуралгъанларын чертеди. Айтымдан этим хапарчы тюшеди, ызы бла орунлаучу болушха магъана басым тюшеди эм анга хапарчы жалгъау къошулады. Алай бла, былайда кѣргюзткюлгенча, тилде бу халда хайырланылып башлайдыла. Ол затны тилни системасы – аз сѣз бла кѣп магъананы белгилерге керек болгъаны излейди.

Кѣтенчи улу Муса доктор диссертациясында бир баш членли ат айтымлагъа да (аталгъан, иесиз, сѣдегей иели) къаралгъанды. Аталгъан айтымланы алагъа ушагъан башха синтаксис ёлчеуледен къалай айырыргъа кереги кѣргюзткюлгенди. Къарачай-малкъар тилни синтаксисин арт кезиуде иги кесек тюрленнгени ачыкъланнганды. Ол зат литература тилибизни айныуу бла байламлыды. *Кавказ таула! Сизни юсююзден ким жазмагъанды! Анда кѣп адам эсленеди. Къоншуларым, башха танышларым* дегенча юлгюледе аталгъан айтымла жокъдула. Жаланда алагъа ушагъан синтаксис ёлчеуле бардыла. Алай бла, ол затлагъа энди къарала башлагъанды.

Бусагъатдагъы тил билимде тилни магъана жаны бла тинтиуде уллу жетишимле болдурулгъандыла. Анга бизни алимлерибизни ишлери да шагъатдыла. Сѣз ючюн, айтымгъа кѣп тюрлю жаны бла къараргъа керекди. Айтымны магъанасын ачыкълауда анга кирген сѣзлени магъаналарын, тюрлю-тюрлю грамматика энчиликлерин, сѣз къурауну, адамны жашаугъа кѣп къарамын, башха дисциплиналары эм д. а. к. затланы эсге алыргъа тийишлиди. Ол шѣндюгю тил билимни энчилигиди. Анга юлгюге Кѣтенчиланы Мусаны заман эм башха семантика категориялагъа къалай къарагъанын келтирирге боллукъду. Аны оюмуна кѣре, *1945 жыл, сагъат беш, 20-чы*

сентябрь д. а. к. сёз бирлешлени болушлукълары бла къарачайлыла бла малкъарлыла заманны белгилеп башлагъанлы, алай кёп болмайды. Заманны белгилеуде *Тохтамиштни кезиую, уруш чакъ, урлукъ себилген заман* дегенча формаланы магъаналары уллуду. Нек дегенде адамы эсинде заман, ол тамамлагъан ишле, эсеплеген затла бла байламлы болса, бютюн бегирек къалады. Заманны бла орунну белгилеу тилде бир кибик формала бла бериледи: *алгъа бар – алгъа боша, артха кет – артха къал* д. а. к. Бу шарт семантика категорияла бла бир бирлери бла байламлы болгъанларын кёргюзтеди.

Додуланы А. Т. бош айтымны форма-магъана жаны бла тинтиую проблемаларыны юсюнден талай статья (1994, 1996 д. б.), кандидат диссертация (1997) эм студентлеге деп эки пособие (1999, 2000) жазгъанды. Алада къымылдау (жюрю) бла байламлы этимлени лексика-магъана энчиликлери, хапарчылары къымылдауу (жюрюую) билдирген бош айтымлары форма-магъана жаны бла эки орунлулары тинтилгендиле эм ала къарачай-малкъар тилде быллайла болгъанлары тохташдырылгъанды: 1) хапарчылары узайыуу билдиргенле: *университетге бар, сахаргъа кет*; 2) хапарчылары жууукълашыуу билдиргенле: *библиотекагъа жанла, арбазгъа жыйыл*; 3) хапарчылары тышына барыуу билдиргенле: *орамгъа чыкъ, тегерекге чачыл*; 4) хапарчылары бир затны ичине барыуу билдиргенле: *отоугъа кир, суугъа кёмюл, кзаргъа батыл*; 5) хапарчылары ёрге барыуу билдиргенле: *атха мин, таугъа ёрле*; 6) хапарчылары энишге барыуу билдиргенле: *жерге жыггыл, элге эн*; 7) хапарчылары жюрюуюу халын билдиргенле: *бери жорт, Москвагъа уч, элге тёнгюшю* д. б.

Хуболланы С. М., хапарчылары фразеологизмледен къуралгъан айтымлары форма-магъана жаны бла тюрлюлерине атап, жыйырмадан аслам статья (1992, 1993, 1994, 1997, 1999, 2000 д. б.), окъуу пособие (1993, 2000), кандидат эм доктор диссертацияла, монография (2001) жазгъанды. Алай хапарчыла субъектни объектге кёп тюрлю къарамын билдиргенин (сёз ючюн, ачыуланнганын, масхара этгенин, жазыкъсыннганын, тарыкъгъанын, аны жаратханын, шуёхлукъ халын д. б.) ачыкълагъанды.

Алай бла къарачай-малкъар тилде синтаксисни, аны бла бирге саулай тилни ёлчемлерин да, магъана жаны бла тинтиу жангы, эркин, атламла этип башлагъанды.

Бу шарт ана тилибизни айнытыугъа уллу себеплик бол-
лугъуна ишеклик жокъду.

Ишни бу кесегинде айтылгъанны былай жыйышды-
рыргъа боллукъду:

1) къарачай-малкъар тилни синтаксиси, бегирекда
бош айтым, иги тинтилгенди. Аны магъана жаны бла
тинтилиуюн а бютюнда чертип айтырчады;

2) къош айтымны бла сёз тутушланы синтаксислери
уа алыкъа тынгылы тинтилмегенди.

АХЫР СӨЗ

Къарачай-малкъар тил бек кеч тинтилип башлагъан тюрк тилледенди. Аны юсюнден биринчи билдириуле жаланда XX ёмюрню ад жылларындан башлап басмалана тебирегендиле, ала кеслери да тилни фонетикасы, диалектлери эм лексикасы бла байламлы болгъандыла.

Тилни грамматика къурулушун тинтиу кыысха очеркледен, лексикологиясын тинтиу а орус-малкъар, орус-къарачай, къарачай-орус, малкъар-орус школ сөзлөкледен башлангандыла.

Къарачай-малкъар жарыкъландырыучула алфавитни жарашдырууну кыйгыысын XIX ёмюрде окъуна кёрген эселе да, халкъны жазмасы кеч, ёмюрню 10-чу жылларында, къуралгъанды, алгъа арап, артда уа, 20–30-чу жыллада, латин эм славян графикаланы мурдорларында.

Орфографиягъа уа тилден, аны жазмасындан да кеч, жаланда 30-чу жыллада, эс бурула тебирегенди. Ол, талай кере тюрленген, жангыртылгъан эсе да (1961, 1964, 1970, 1978 жыллада), ёмюрню 90-чы жылларына дери тынгылы этилмегенди.

Къарачай-малкъар тилни тинтиучюлени бек кеч сейирсиндирген аны фразеологиясы, синтаксиси, сөз къурауу, пунктуациясы, стилистикасы болгъандыла.

Тилни орфоэпиясы, фонологиясы, этимологиясы, пунктуациясыны теориясы кибик вопросла уа алыкъа тинтилип да башламагъандыла.

Къарачай-малкъар тилни проблемалары энчи тинтилип башланган кезиу XX ёмюрню 60-чы жыллары болгъандыла. Бу тил бла байламлы илму ишлени асламысы 60–70-чи жыллада жазылгъандыла: тилни кесеклерини, фонетикасыны, лексикологиясыны, сөз къураууну, синтаксисини юсюнден монографияла, илму грамматикала, толу эм школ сөзлөкле.

Тилибизни синтаксисин, фонетикасын, лексикасын башха тилле бла (орус, немис) тенгleshдирип тинтиуге да иги кесек эс бёлюнгенди.

Болсада аны тюрк тилле бла тенгleshдирип тинтиу алыкъа къолгъа алынмагъанды. Кертиди, бир-бир алимлени ишлеринде (сөз ючюн, Хабич улуну, Хаджила улуну, Акъбай улуну, Гузе улуну) аллай тенгleshдириуле бардыла, болсада, ол проблемагъа аталып, энчи ишле жазылмагъандыла.

Арт жыллада (80-чи жылладан бери) тилни бёлюм-лерин, къуру форма жаны бла чекленип кълмай, магъана жаны бла тинтиуге да тийишлисича эс бурулады. Ол жаны бла КъМКъУ-ну малкъар тил бла литература кафедрасы кёп иш этеди. Сёз ючюн, аны профессорлары, филология илмуланы докторлары Ахмат улу Ибрахимни бла Гузе улу Жамалны къарачай-малкъар синтаксисни бла лексиканы магъана (семантика) жаны бла тинтиуню жалчытхан школары бардыла. Аспирантураны, докторантураны системасы бла илмуланы ала хазырлагъан кандидатлары, докторлары КъМКъУ-да бла КъЧКъПУ-да жетишимли ишлейдиле.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Абаев В. И.* Общие элементы в языке осетин, балкарцев и карачаевцев (из материалов балкаро-карачаевской экспедиции Академии наук СССР, 1930–1932 гг.) // *Язык и мышление.* Л., 1933. Т. 1.
2. *Абдуллаев А. З., Ахматов И. Х.* Синтаксис сложного предложения // *Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис.* Нальчик, 1976.
3. *Абдуллаев А. З., Ахматов И. Х.* Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (основные вопросы теории). Нальчик, 1983.
4. *Акбаев Ш. Х.* Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка (опыт сравнительного и сравнительно-исторического изучения). Черкесск, 1963.
5. *Акзбайланы И. А.* Тылмач. Русско-карачаевский словарь. Баталпашинск, 1926.
6. *Акзбай улу Исмаил Тебердичи.* Ана тили. Тифлис, 1916 (арап графиканы мурдорунда).
7. *Алексеева Е. П.* Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. М., 1971.
8. *Алиев У. Б.* Синтаксис карачаево-балкарского языка. М., 1973.
9. *Алиев У. Б.* Диалектное членение языка карачаевцев и балкарцев // *Вопросы диалектологии тюркских языков.* Баку, 1963. Т. 3.
10. *Алиев У. Б.* Залог в глаголе русского и балкарского языков // *Уч. зап. Кабардино-Балкарского госуниверситета.* Нальчик, 1960. Вып. 9.
11. *Алиев У. Б.* Причастие карачаево-балкарского языка // *Уч. зап. Кабардино-Балкарского госуниверситета.* Нальчик, 1958. Вып. 4.
12. *Алиев У. Б.* Малкъар тилни грамматикасы. II кесек. Синтаксис. Нальчик, 1958.
13. *Алиев У. Б.* Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках. Ч. I. Черкесск, 1959; Ч. II. Нальчик, 1959.
14. *Алиев У. Б.* Къарачай тилни грамматикасы. II кесек. Синтаксис. Черкесск, 1959.
15. *Алиев У. Б.* Главные члены предложения карачаево-балкарского языка и средства их выражения // *В помощь учителю балкарской школы. Четвертый сборник методических статей.* Нальчик, 1962.
16. *Алиев У. Б., Жабоев М. Т.* Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. II кесек. Синтаксис. Нальчик, 1965.
17. *Алиев У. Д.* О принципах составления карачаево-балкарской грамматики // *Записки Северо-Кавказского краевого горского научно-исследовательского института.* Ростов н/Д., 1928. Вып. 1.

18. Алиев У. Д. О грамматических особенностях карачаево-балкарского языка // Революция и горец. Ростов н/Д., 1928. № 6 (8).
19. Алиев У. Д. Карачаево-балкарская грамматика (горскотатарский язык). Кисловодск: Крайнациздат, 1930.
20. Алиева Т. К. Проблемы вариантности слова в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1993 (рукопись).
21. Антонов-Саратовский Н. П. Русско-балкарский разговорный справочник Кабардино-Балкарского отделения Общества пролетарского туриста. Нальчик, 1930.
22. Аппаев А. М. Диалекты балкарского языка в их отношении к балкарскому литературному языку. Нальчик, 1960.
23. Аппайланы Ф. К. Къарачай-малкъар тилде жаратылыулары бирге байламлы омонимле: Педагогика колледжни студентлерине окъуу пособие. Нальчик, 1998.
24. Ахматов И. Х. Байлаула. Кесекчикле. Междометияла // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.
25. Ахматов И. Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968.
26. Ахматов И. Х. Об основных вопросах теории простого предложения в карачаево-балкарском языке // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1972. Вып. 5.
27. Ахматов И. Х. Синтаксис простого предложения // Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
28. Ахматов И. Х. Инструкция для составления «Толкового словаря современного карачаево-балкарского языка» (в трех томах. Нальчик, 1976.
29. Ахматов И. Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. Нальчик, 1979.
30. Ахматов И. Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (основные вопросы теории). Нальчик, 1893.
31. Ахматов И. Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси; Окъуу пособие. Нальчик, 1987.
32. Ахматланы И. Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеге. Нальчик, 1992.
33. Ахматов И. Х. Тюрк тилдеде алмашла // Государственные языки Кабардино-Балкарской Республики в теории и практике: Сборник научных трудов. Нальчик, 1998.
34. Ахматова М. А. Однокоренные синонимы в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1997 (рукопись).
35. Байрамкулов У. О. Грамматика карачаевского языка. Кисловодск, 1931.
36. Байрамкулов А. М. Грамматика карачаевского языка. Ч. II. Синтаксис. Черкесск, 1962.
37. Байрамкулланы У. Къарачай тилни грамматикасы. I кесек. Нарсана, 1930 (латин алфавит бла жазылгъанды).

38. *Байрамкулов А. М.* Кърачай тилни грамматикасы. I кесек. Фонетика бла морфология. Черкесск, 1958.
39. *Байрамкулов А. М.* Кърачай тилни грамматикасы. II кесек. Синтаксис. Черкесск, 1962.
40. *Байчоров С. Я.* Надписи Хумаринского городища // Советская тюркология, 1974. № 4.
41. *Байчоров С. Я.* Руническая эпитафия у стены Зеленчукского (северного) храма // Пятые Крупновские чтения по археологии Кавказа: Тезисы докладов. Махачкала, 1975.
42. *Байчоров С. Я.* Северокавказский регион древнетюркской рунической письменности // Всесоюзная тюркологическая конференция. Этнические и историко-культурные связи тюркских народов СССР: Тезисы докладов и сообщений. Алма-Ата, 1976.
43. *Байчоров С. Я.* Диалекты протобулгарского языка по данным приэльбрусских рунических памятников // Сопровождение по общим вопросам диалектологии и истории языка: Тезисы докладов и сообщений. М., 1977.
44. *Байчоров С. Я.* Карачаево-балкарский арабский письменный памятник и его отношение к болгарскому языку // Вопросы языковых контактов. Черкесск, 1982.
45. *Байчоров С. Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989.
46. *Баскаков Н. А.* Введение // Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
47. *Башиев Х. Л.* Система согласных звуков черекского диалекта балкарского языка. Нальчик, 1981.
48. *Башиева С. К.* Стилистическое использование фразеологических средств карачаево-балкарского языка Кайсыном Кулиевым и его отражение в русских переводах: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1980.
49. *Башиева С. К.* Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка // Проблемы семантики и стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1987.
50. *Башиева С. К., Жарашуева З. К.* Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгю. Нальчик, 1994.
51. *Бозиев А. Ж.* Словообразование имен существительных, прилагательных и наречий в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1965.
52. *Бозиев А. Ю.* Этим // Кърачай-малкъар тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.
53. *Боровков А. К.* Карачаево-балкарский язык // Яфетический сборник. Л., 1932. Вып. 7.
54. *Боровков А. К.* Очерк карачаево-балкарской грамматики // Языки Северного Кавказа и Дагестана. Сб. лингвистических исследований. М.- Л., 1935. Т. 1.
55. *Будаев А. Ж.* Малкъар фонетиканы окъутууну методикасы. Нальчик, 1963.

56. *Будаев А. Ж.* Система фонем современного карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1968.
57. *Будаев А. Ж.* Арабо-персидские заимствования в карачаево-балкарском языке // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1970. № 7.
58. *Будаев А. Ж.* Скифо-балкарские лексические сходжения // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1970. № 2.
59. *Будаев А. Ж.* О графике карачаево-балкарского языка // В помощь учителю. М., 1972. № 8.
60. *Будаев А. Ж.* Фонетика // Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
61. *Будаев А. Ж.* Малкъар фонетика эм аны окъутууну методикасы. Нальчик, 1985.
62. *Галонифонтибус Иоанн де.* Сведения о народах Кавказа 1404 г. // Книга познания мира / Перевод З. М. Бунятова. Баку, 1980.
63. *Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины XII в. до конца X века по Р. Х.) // Труды третьего археологического съезда в России. М., 1965. Т. 1.
64. *Гелыева А. И.* Словоизменяемость и словообразовательная функция залоговых аффиксов в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1999.
65. *Гочияева С. А.* Сёзлеу // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.
66. *Гочияева С. А.* Наречие // Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
67. Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
68. *Гузеев Ж. М.* Фонетические особенности малкарского диалекта карачаево-балкарского языка // Советская тюркология. Баку, 1974. № 5.
69. *Гузеев Ж. М.* Об одной особенности сингармонизма в цокающем диалекте карачаево-балкарского языка // Уч. записки КБНИИ. Нальчик, 1975.
70. *Гузеев Ж. М.* Сопоставительная фонетика русского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 1976.
71. *Гузеев Ж. М.* Основы карачаево-балкарской орфографии. Нальчик, 1980.
72. *Гузеев Ж. М., Созаев Б. Т.* Къарачай-малкъар тилни орфография сёзлюгю. Нальчик, 1982.
73. *Гузеев Ж. М.* Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. Нальчик, 1984.
74. *Гузеев Ж. М.* Фонетические и морфологические особенности цокающего диалекта карачаево-балкарского языка // Советская тюркология. Баку, 1985. № 3.
75. *Гузеев Ж. М.* Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков. Нальчик, 1985.

76. *Гузеланы Ж. М., Созайланы Б. Т.* Малкъар тилни окъуу орфография сѣзлюгю. Нальчик, 1999.
77. *Гузеланы Ж. М.* Малкъар тилни школ ангылатма сѣзлюгю. Нальчик, 2000.
78. *Дмитриев Н. К.* Грамматика кумыкского языка. М.- Л., 1940.
79. *Дмитриев Н. К.* Синтаксис балкарского языка // Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962.
80. *Добльхофер Э.* Знаки и чудеса. М., 1963.
81. *Додуева А. Т.* Основные формально-семантические модели простого предложения с предикатами, выраженными глаголами движения в форме действительного залога // Вестник Кабардино-Балкарского государственного университета. Серия гуманитарных наук. Книга 2. Нальчик, 1994. Вып. 1.
82. *Додуева А. Т.* Глаголы движения в действительном залоге, управляющие дательно-направительным падежом имени существительного в карачаево-балкарском языке // Вестник Кабардино-Балкарского государственного университета. Серия гуманитарных наук. Нальчик, 1996. Вып. 2.
83. *Додуева А. Т.* Лексико-семантическая группа глаголов движения в карачаево-балкарском языке (Для специальности: 021700 – Балкарский язык и литература). Нальчик, 1999.
84. *Додуева А. Т.* Двухместные формально-семантические модели простых предложений с предикатами движения в карачаево-балкарском языке (Для специальности: 021702 – Языки народов РФ (карачаево-балкарский язык). Нальчик, 2000.
85. *Дудников А. В.* Современный русский язык. 1990.
86. *Жабелова Л. Ж.* Сложные имена существительные в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1986.
87. *Жабоев М. Т.* Санау // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.
88. *Жабоев М. Т.* Имя числительное // Грамматика карачаево-балкарского языка: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.
89. *Жаппуев А. А.* Термины земледелия в карачаево-балкарском языке. М., 1974 (рукопись).
90. *Жулабов У. А.* и др. Школьный русско-балкарский словарь. Нальчик, 1997 (2000).
91. *Жарашуева З. К.* Материалы по карачаево-балкарской фразеологии. Нальчик, 1968.
92. *Жарашуева З. К.* Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 1973.
93. История Кабардино-Балкарской АССР (макет). Нальчик, 1960.
94. *Истрин В. А.* Возникновение и развитие письма. М., 1965.
95. *Кандратов А.* Книга о букве. М., 1975.
96. *Караулов Н. А.* Краткий очерк грамматики горского

языка «болкар» // Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1912. Т. 42.

97. Кармоков Х. Г., Гуртуев С. С. Краткий русско-кабардино-балкарский словарь. Нальчик, 1992.

98. Кациев Х. Х., Малкондуев Х. С. Орус-малкър политика-терминология сѣзлюк. Нальчик, 1981.

99. Кетенчиев М. Б. Формально-семантические модели именного предложения в современном карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1993.

100. Кетенчиев М. Б. Формально-семантические модели сравнительных конструкций в карачаево-балкарском языке // Вопросы лексикологии и грамматики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1993.

101. Кетенчиев М. Б. Формально-семантическая структура именных предложений с предикатами состояния в карачаево-балкарском языке // Государственные языки КБР в теории и практике. Нальчик, 1998.

102. Кѣтенчиланы М. Б. Къарачай-малкър тилде ат айтымланы форма-магъана жаны бла тинтиу. Нальчик, 1996.

103. Кетенчиев М. Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 2000.

104. Коков Дж. Н., Шахмурзаев С. О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик, 1970.

105. Кононов А. Н. Очерк истории изучения турецкого языка. Л., 1976.

106. Кузнецов В. А. Надписи Хумаринского городища // Советская археология, 1963. № 1.

107. Карачаево-балкарская орфография (проект) / Под ред. Сердюченко Г. П. Кисловодск, 1934.

108. Къарачай-малкър диалектология: Методика кѣргюзтюмле бла сынау ишле / Жарашдыргъанла: Гузеланы Ж., Хуболланы С. Нальчик, 1993.

109. Къарачай-малкър-орус сѣзлюк. М., 1989.

110. Къарачай-малкър орфография. Черкесск, 1964.

111. Къарачай-малкър тилни ангылатма сѣзлюгю. Нальчик, 1996. 1-чи том.

112. Къарачай-малкър тилни грамматикасы: фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.

113. Къарачай-малкър тилни орфографиясы. Нальчик, 1961.

114. Къарачай-малкър тилни орфографиясы // Коммунизмге жол. 1978. № 141 (10060).

115. Лавров Л. И. Карачай и Балкария до 30-х годов XIX века // Кавказский этнографический сборник. М., 1969. Вып. 4.

116. Лайпанланы Х. О. Русско-карачаевский словарь для начальной школы. Микоян-Шахар, 1941.

117. Малкър тилни орфографиясы бла пунктуациясы / Жарашдыргъанла: Бозиев А. Ю., Жабоев М. Т. Нальчик, 1970.

118. Малкър тилни орфография эм пунктуация жорукъ-

лары / Жарашдыргъанла: *Ахматланы И. Х., Гузеланы Ж. М.* Нальчик, 1991.

119. *Малов С. Е.* Памятники древнетюркской письменности. М. – Л., 1951.

120. *Март Н. Я.* Балкаро-сванское скрещение // Доклады Академии наук СССР, серия В. № 3. Л., 1929.

121. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору / Сост. *Филоненко В. И., Сухотин В. П., Аннаев А. М.* Нальчик, 1962.

122. *Мизиев К. А.* Об арабских заимствованиях в карачаево-балкарском языке // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Нальчик, 1977. Вып. 1.

123. *Мусаев К. М.* Грамматика караимского языка: Фонетика и морфология. М., 1964.

124. *Мусукаев Б. Х.* Сонгурала. Айыртычу (модальный) сёзде // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.

125. *Мусукаев Б. Х.* Балкаро-кабардинские языковые связи. Нальчик, 1984.

126. *Мусукаев Б. Х.* Топонимика высокогорья Балкарии. Нальчик, 1988.

127. *Мусукланы Б. А.* Словообразование глагола в карачаево-балкарском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1983.

128. *Немет Ю.* Кумыкско-балкарский разговорник // Восточные обозрения. Будапешт, 1911.

129. *Немет Ю.* Специальные проблемы тюркского языкознания в Венгрии // Вопросы языкознания, 1963. № 6.

130. *Отарланы И. М., Габаланы А. Б.* Жашпау бёлюмле бла байламлы орус-малкъар ангылатма сёзлюк. Нальчик, 2000.

131. *Отаров И. М.* Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка (На материале названий одежды и обуви). Нальчик, 1978.

132. *Отаров И. М.* Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, 1987.

133. *Отаров И. М.* Лексикология карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1996.

134. Орус-къарачай-малкъар сёзлюк. М., 1965.

135. *Рамstedт Г. И.* Введение в алтайское языкознание. М., 1957.

136. *Рототаев П. С.* Краткий словарь горных названий Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1969.

137. *Салпагаров И.* Об истории и современном состоянии алфавита и орфографии карачаево-балкарского языка // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Нальчик, 1977. Вып. 1.

138. *Созаев Б. Т.* Имя прилагательное // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

139. *Созаев Б. Т.* Имя прилагательное в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1976.

140. *Соттаев А. Х.-М.* Русско-интернациональная лексика, заимствованная через русский язык в карачаево-балкарский // Вестник КБНИИ. Нальчик, 1970. Вып. 2.

141. *Соттаев А. Х.-М.* Имя существительное // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

142. *Соттаев А. Х.-М.* Ат. Сыфат // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.

143. *Соттаев А. Х.-М.* Имя существительное в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1968.

144. *Сухотин В. П.* К характеристике говоров балкарского языка // Уч. зап. Каб.-Балк. пединститута. Нальчик, 1940.

145. *Суюнчев Х. И.* Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкесск, 1977.

146. *Текеев Х. Дж.* Сопоставительная грамматика немецкого и карачаево-балкарского языков: Учебное пособие. Карачаевск, 1996.

147. *Текеланы И. К.* Къарачай-малкъар тилни фразеология сёзлюгю. Черкесск, 1984.

148. *Темноев Х. М.* Малкъар тилни школ орфография сёзлюгю. Нальчик, 1977 (1987, 2000).

149. *Толгурова А. З.* Къарачай-малкъар тилни фонетикасы: Окъуу пособие. Нальчик, 1988.

150. *Улаков М. З.* Термины животноводства в карачаево-балкарском языке. Нальчик, 1983 (рукопись).

151. *Улаков М. З.* Проблемы лексической стилистики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1994.

152. *Урусбиев И. Х.* Спряжение глагола в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1963.

153. *Урусбиев И. Х.* Глагол // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

154. *Филоненко В. И.* Грамматика балкарского языка: Фонетика и морфология. Нальчик, 1940.

155. *Филоненко В. И.* Вопросы синтаксиса балкарского языка // Уч. зап. Пятигорского гос. пед. ин-та. Пятигорск, 1960. Т. 21.

156. *Хабичев М. А.* Местоимение в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1961.

157. *Хабичев М. А.* Алмашла // Къарачай-малкъар тилни грамматикасы: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1966.

158. *Хабичев М. А.* О древнетюркских рунических надписях в Аланских катакомбах // Советская тюркология. Баку, 1970. № 2.

159. *Хабичев М. А.* Карачаево-балкарское именное слово-

образование (опыт сравнительно-исторического изучения). Черкесск, 1971.

160. *Хабичев М. А.* О рунах и тамгах // Филологические этюды. Серия языкознания. РГУ. 1972. Вып. 1.

161. *Хабичланы М.* Рун жазмаланы юскюнден // Ленинни байрагъы, 1974. 23-чю ноябрь.

162. *Хабичев М. А.* Местоимение // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

163. *Хабичев М. А.* Карачаево-балкарское именное формобразование и словоизменение (опыт сравнительно-исторического изучения). Черкесск, 1977.

164. *Хабичев М. А.* К гидронимике Карачая и Балкарии. Нальчик, 1982.

165. *Хабичев М. А.* Именное словообразование и формобразование в куманских языках. М., 1989.

166. *Хаджилаев Х.М. И.* Послелогои и послеложно-именные слова в карачаево-балкарском языке. Черкесск, 1962.

167. *Хаджилаев Х.М. И.* Очерки карачаево-балкарской лексикологии. Черкесск, 1970.

168. *Хаджилаев Х.М. И.* Служебные части речи. Междометие // Грамматика карачаево-балкарского языка: Фонетика, морфология, синтаксис. Нальчик, 1976.

169. *Хасанланы Назир.* Къарча. Ёмюрледен тахсала. Черкесск, 1994.

170. *Хуболов С. М.* Структурно-семантическая характеристика некоторых типов фразеологизированных предложений // Минги-Тау (Эльбрус). Нальчик, 1992. № 6 (на кар.-балк. яз.).

171. *Хуболов С. М.* Карачаево-балкарская фразеология: Учебное пособие. Нальчик, 1993.

172. *Хуболов С. М.* Предложения со сказуемыми – устойчивыми сочетаниями слов // Проблемы лексики и грамматики карачаево-балкарского языка. Нальчик, 1993.

173. *Хуболов С. М.* Формально-семантический анализ фразеологизированных предложений в карачаево-балкарском языке // Проблемы обучения родному и русскому языкам в балкарской школе. Нальчик, 1994 (на кар.-балк. яз.).

174. *Хуболов С. М.* Къарачай-малкъар фразеология: Студентлеге окъуу пособие. Нальчик, 1996.

175. *Хуболов С. М.* Об одном структурном типе фразеологизированных предложений, выражающих состояние // Проблемы развития государственных языков Кабардино-Балкарии. Материалы II республиканской научно-практической конференции по проблемам развития государственных языков КБР, посвященной 40-летию КБГУ. Нальчик, 1997.

176. *Шанский Н. М.* и др. Современный русский литературный язык. М., 1981.

177. *Шаумян Р.* Балкарская лексика (Материалы для бал-

карско-русского словаря) // Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.-Л., 1935. Т. 1.

178. *Ширалиев М. Ш.* Проблемы диалектного членения языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку, 1960. Т. 2.

179. *Щербак А. М.* Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. М.-Л., 1961.

БАШЛАРЫ

Ал сёзю	3
<i>Биринчи башы.</i> Диалектологияны тинтилиую	5
§ 1. Къарачай-малкъар диалектология 1909–1940 жыллада	5
§ 2. Къарачай-малкъар диалектология 1960–1990 жыллада	15
<i>Экинчи башы.</i> Алфавит бла орфографияны тинтилиулери	27
§ 1. Алфавит	27
§ 2. Орфография	37
<i>Ючюнчю башы.</i> Фонетиканы тинтилиую	44
§ 1. Къарачай-малкъар фонетика 1909–1940 жыллада	44
§ 2. Къарачай-малкъар фонетика 1960–2000 жыллада	48
<i>Тёртюнчю башы.</i> Лексикологияны тинтилиую	56
§ 1. Лексика бла фразеология	56
§ 2. Лексикография	67
<i>Бешинчи башы.</i> Грамматиканы тинтилиую	79
§ 1. Къарачай-малкъар тилни грамматикалары	79
§ 2. Сёз къурау	97
§ 3. Морфология	108
§ 4. Синтаксис	117
Ахыр сёз	127
Библиография	129

Учебно-методическое издание

Гузеев Жамал Магомедович

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ
КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА
И ЕГО ПРОБЛЕМЫ**

На балкарском языке

Редактор *У. А. Жулабов*

Художник *И. Я. Аккизова*

Художественный редактор *Ю. М. Алиев*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректор *М. М. Ульбашева*

Лицензия ИД 058995 от 21. 09.01

Сдано в набор 00.03.01. Подписано к печати 14.03.02. Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная № 1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 7,35. Уч.-изд. л. 7,43. Тираж 500 экз. Заказ № 304.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

Нальчик, пр. Ленина, 33